

**ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES**

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2015 N 3 (9)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Գլխավոր խմբագիր՝ Պ. Ա. Զորանյան
Գլխ. խմբ. տեղակալ՝ Վ. Ա. Խաչատուրյան
Պատ. քարտուղար՝ Ռ. Խ. Հակոբյան

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ, Ավետիսյան Պավել, Բարխուդարյան Վլադիմիր, Գևորգյան Համլետ, Իսահակյան Ավետիք, Հարությունյան Վլադիմիր, Հովհաննիսյան Լավրենտի, Մելքոնյան Աշոտ, Զորանյան Պավել, Պողոսյան Գևորգ, Սաֆրաստյան Ռուբեն, Սուվարյան Յուրի

Главный редактор: П. А. Чобанян
Зам. гл. редактора: В. А. Хачатурян
Отв. секретарь: Р. Х. Акобян

Редакционная коллегия

Агасян Арарат, Аветисян Павел, Арутюнян Владимир, Бархударян Владимир, Геворгян Гамлет, Исаакян Аветик, Мелконян Ашот, Оганесян Лаврентий, Погосян Геворг, Сафрастян Рубен, Суварян Юрий, Чобанян Павел.

Editor-in-Chief: P. A. Chobanyan
Vice-Editor: V. A. Khachaturyan
Exec. Secretary: R. Kh. Hakobyan

Editorial Board

Aghasyan Ararat, Avetisyan Pavel, Barkhudaryan Vladimir, Chobanyan Pavel, Gevorgyan Hamlet, Harutyunyan Vladimir, Hovhannisyan Lavrenti, Isahakyan Avetik, Melkonyan Ashot, Poghosyan Gevorg, Safrastyan Ruben, Suvaryan Yuri.

Գիտական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ

Ավագյան Արծրուն

Ավետիսյան Պավել

Բարդակչյան Գևորգ

Բարխուդարյան Վլադիմիր

Գևորգյան Համետ

Դանիելյան Էդուարդ

Դեդեյան Ժիրայր

Դեմոյան Հայկ

Դում-Թրագուտ Յասմին

Չերիյան Լևոն

Թամրազյան Հրաչյա

Իսահակյան Ավետիք

Խառատյան Ալբերտ

Կատվալյան Վիկտոր

Հայրապետյան Սերգո

Հարությունյան Վլադիմիր

Հովհաննիսյան Լավրենտի

Հովհաննիսյան Հենրիկ

Հովհաննիսյան Ռիչարդ

Հովսեփյան Լիանա

Մահե Ժան-Պիեռ

Մելքոնյան Աշոտ

Մինասյան Էդիկ

Մուրաֆյան Կլոդ-Արմեն

Պողոսյան Գևորգ

Սաֆրաստյան Ռուբեն

Միմոնյան Արամ

Մուվարյան Յուրի

Տոնապետյան Անահիտ

Научный совет

Ագասյան Արարատ

Աვაգյան Արցրուն

Աветисян Павел

Айрапетян Серго

Арутюнян Владимир

Бардакчян Геворг

Бархударян Владимир

Геворгян Гамлет

Даниелян Эдуард

Дедеян Жирайр

Демоян Айк

Дум-Трагут Ясмин

Зекиян Левон

Исаакян Аветик

Катвалян Виктор

Маэ Жан-Пьер

Мелконян Ашот

Минасян Эдуард

Мутафян Клод-Армен

Овсепян Лиана

Оганесян Генрик

Оганесян Лаврентий

Оганесян Ричард

Погосян Геворг

Сафрастян Рубен

Симонян Арам

Суварян Юрий

Тамразян Рач

Тонапетян Анаит

Харатян Альберт

Scientific council

Aghasyan Ararat

Avagyan Artsrun

Avetisyan Pavel

Bardakchyan Gevorg

Barkhudaryan Vladimir

Danielyan Eduard

Dedeyan Gerard

Demoyan Hayk

Dum-Tragut Jasmine

Gevorgyan Hamlet

Hayrapetyan Sergo

Harutyunyan Vladimir

Hovhannisyan Lavrenti

Hovhannisyan Henrik

Hovannisian Richard

Hovsepyan Liana

Isahakyan Avetik

Katvalyan Viktor

Kharatyan Albert

Mahe Jean-Pierre

Melkonyan Ashot

Minasyan Eduard

Mutafian Claude-Armen

Poghosyan Gevorg

Safrastyan Ruben

Simonyan Aram

Suvaryan Yuri

Tamrazyan Hrach

Tonapetian Anahit

Zekian Levon

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2015 Թ. N3 (9)

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ

Մանասյան Ա. – Հայոց ցեղասպանություն. քաղաքական վերաիմաստավորման փորձ մեկ դար անց.....	7
Քերթմենջյան Դ. – Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հուշարձանների ճարտարապետական ոճական որոշ առանձնահատկությունների մասին	37

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ

Բարխուդարյան Վ. – «Մատուցի Դավիթ» էպոսը և ազգային ինքնությունը.....	39
Դոլուխանյան Ա. – Լազարյան ճեմարանը և Մկրտիչ Էմինը.....	75
Պողոսյան Ա. – Արցախյան գորգագործական ավանդույթների տարածման արեալների ու կովկասի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոնների փոխառնությունների մասին.....	78
Թորոսյան Շ. – Տրապիզոնը Հայաստանի համար որպես Սև ծով ելքի հնարավորություն և Պոնտոսի հույների դիրքորոշումը (1919–1920 թթ.).....	114
Կոստիկյան Ք., Մկրտումյան Գ. – Մուհամմադ մարգարեի ու Ալի իբն Աբու Թալիբ խալիֆայի անունից հայերի հետ կնքված դաշնագրերը որպես պատմական փաստաթղթեր.....	118

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Մսրրեան Չ. – Հայոց ցեղասպանությունը եւ բրիտանական դիւանագիտությունը.....	149
Մեյթիսանյան Փ. – Աստծուն տրված անուններն ու անվանումները Սուրբ գրքում.....	155
Մեշքանբաբյան Ժ. – Արևելյան Հայաստանը Սեֆյան Իրանի վարչական համակարգում ըստ պարսկական աղբյուրների	172

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Տեր-Մաթևոսյան Վ. – Թուրք-վրացական ռազմավարական համագործակցությունը և Հայաստանը (Կարս–Ախալքալակ երկաթուղու նախագիծը).....	184
--	-----

ԸՆԴԴԵՄ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

Չոբանյան Պ. – Ժողովրդագրական տեղաշարժերը և տեղանունները Արևելյան Հայաստանում XIX դարի առաջին երրորդում	212
--	-----

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մարգարյան Ն. – «Գրիգոր Սյունի. Խմբերգեր»	221
--	-----

ԼՐԱՏՈՒ

Մարության Հ. – Հայոց ցեղասպանություն – 100. Ճանաչումից՝ հատուցում.....	235
--	-----

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

244

ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ 2015 Г. N3(9)

100-ЛЕТИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Манасян А. – Геноцид армян. Попытка политического переосмысления век спустя 100 лет...	18
Кертменджян Д. – О некоторых архитектурных стилистических особенностях памятников, посвящённых Геноциду армян.....	35

СТАТЬИ

Бархударян В. – Эпос «Давид Сасунский» и национальная идентичность.....	51
Долуханян А. – Лазаревский институт восточных языков и Никита Эмин	73
Погосян А. – Об ареалах распространения ковроткацких традиций Арцаха и их взаимоотношениях с ковроткацкими центрами юго-восточного Кавказа	100
Торосян Ш. – Трапезунт для Армении как возможность выхода к Чёрному морю и позиция понтийских греков (1919–1920).....	116
Костилян К., Мкртумян Г. – Договоры заключённые от имени пророка Мухаммеда и Халифа Али ибн Абу Талиба с армянами как исторические документы	145

СООБЩЕНИЯ

Мерлян З. – Геноцид армян и британская дипломатия.	149
Мейтиханян П. – Данные богу имена и названия в Священном писании	165
Мешканбарянс Ж. – Восточная Армения в административной системе сефевидского Ирана по персидским источникам.....	173

ОБСУЖДЕНИЯ

Тер-Матевосян В. – Турецко-грузинское стратегическое сотрудничество и Армения (Проект железной дороги Карс–Ахалкалаки)	186
--	-----

ПРОТИВ ФАЛЬСИФИКАЦИИ

Чобанян П. – Демографические перемещения и топонимия Восточной Армении в первой трети XIX века	235
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

Саргсян Н. – «Григор Сюни. Хоры».....	221
---------------------------------------	-----

ИНФОРМАЦИЯ

Марутян А. – Геноцид армян – 100: от признания к компенсации.....	235
---	-----

РУКОВОДСТВО ДЛЯ АВТОРОВ

246

JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES 2015 N3(9)

THE 100TH ANNIVERSARY OF ARMENIAN GENOCIDE

Manasyan A. – The Genocide of the Armenians: an Effort at Political Reexamination One Century Later	21
Kertmenjian D. – About Some Architectural Stylistic Features of the Armenian Genocide Memorials ...	25

ARTICLES

Barchudaryan V. – “David of Sasun” Epic and Ethnic Identity.....	53
Doloukhanyan A. – L’institut Lazareff des Langues Orientales et Mekertitch Émine.....	55
Poghosyan A. – On Interconnections of Areal Dissemination of Artsakh's rugs Weaving Traditions and Southeastern Rug Weaving Centers of Caucasus	103
Torosyan S. – Trabzon for Armenia as an Opportunity of Access to the Black Sea and Pontic Greeks Position (1919–1920).....	105
Kostikyan K., Mkrtumyan G. – Pacts signed with Armenians on behalf of Prophet Muhammad and the Caliph Ali ibn Abi Talib as the historical documents	147

REPORTS

Messerlian Z. – The Genocide of the Armenians and the British Diplomacy	149
Meytikhanyan P. – The names and titles given to God in the Holy Book (God the Son, Holy spirit) ..	166
Meshkanbarians J. – Eastern Armenia within the Administrative System of the Sefevide Iran According to the Persian Sources.....	167

DISCUSSIONS

Ter-Matevosyan V. – Turkish-Georgian Strategic Partnership and Armenia. (Kars-Akhalkalaki Railway Project).....	174
--	-----

AGAINST FALSIFICATION

Chobanyan P. – Demographic Migration and Toponymy in Eastern Armenia in the First Third of the XIX Century	217
---	-----

BOOK REVIEWS

Sargsyan N. – “Grikor Suni, Choral songs”	221
--	-----

INFORMATION

Marutyan H. – Genocide of Armenians – 100: from Recognition to Reparation.....	235
---	-----

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS	245
------------------------------------	------------

THE 100TH ANNIVERSARY OF ARMENIAN GENOCIDE ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՆԱՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ

manasyan-a22@mail.ru

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԱԻՄԱՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ՓՈՐՁ ՄԵԿ ԴԱՐ ԱՆՑ

2015 թ. ապրիլի 24-ին հայ ժողովուրդը խոնարհումով խնկարկեց Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերի հիշատակը: Այդ օրը մեզ հետ էր ողջ առաջադեմ մարդկությունը, որի համար 1915 թվականը և ապրիլի 24-ը դարձել են մարդկության դեմ ամենաձանր հանցագործության՝ ցեղասպանության դատապարտման ու կանխարգելման խորհրդանիշեր: Օսմանյան կայսրության և դրանից հետո հանրապետական Թուրքիայի կողմից իրագործած Եղեռնը հայ ժողովրդի մոտ կմնա որպես վերք, որը չի սպիանա, եթե հանցագործը չարժանանա համընդհանուր դատապարտման, եթե նա չսպաշխարհի ու հայերին չվերադարձնի այն, ինչը նրանցից խլել է դավադիր սպանությամբ: Ցեղասպանության շուրջ լռության տասնամյակներից հետո այդ ոճիրը համեմատաբար նոր է դարձել քաղաքական բաց քննարկումների առարկա: Իրենց բացահայտմանն են սպասում նրա բազմաթիվ մուլթ էջեր, իրենց նոր մեկնաբանությանն են սպասում համամարդկային աղետի արդեն իսկ հայտնի փաստեր: Ստորև կանդրադառնանք դրանցից մի քանիսին համառոտ դիտարկումների ձևով: Սույն վերլուծության հիմնական եզրակացությունները բխում են այն դրույթից, որ լայնորեն շրջանառվող և հանրային ընկալումը կաղապարող «**Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությունը 1915–1923 թթ.**» բանաձևը լիովին չի արտացոլում մարդկության դեմ գործած այդ հանցագործության փաստական ու քաղաքական ամբողջական բովանդակությունը:

Առաջին դիտարկում

**«Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությունը 1915–1923 թթ.»
բանաձևը չի արտացոլում ոճրագործության աշխարհագրությունը**

Քննարկվող ձևակերպումը ոճիրը աշխարհագրորեն կապում է միայն և միայն Օսմանյան կայսրության հետ հակառակ հանրահայտ ու անհերքելի այն փաստի, որ Թուրքական պետությունը թե՛ սուլթանի օրոք, թե՛ նրան իշխանությունից հեռացնելուց հետո հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը առաջ է տարել նաև կայսրության սահմաններից դուրս՝ Նախիջևանում և Արևելյան Անդրկովկասում: Տասնամյակներ տևած տաբուն բացատրություն ունի:

Արևմուտքն աշխատում էր իր ռազմավարական դաշնակից Թուրքիային ազատել XX դարի սկզբին գործած հանցանքի մեղքից՝ այն բաժին թողնելով պատմությունը լքած Օսմանյան կայսրությանը: Փաստն անտեսում էր նաև Խորհրդային Ռուսաստանը, որը հույս ուներ Թուրքիան ու Խորհրդային Ադրբեջանը դարձնել ցատկահարթակ «կարմիր հեղափոխությունը» մահմեդական արևելք արտահանելու իր ծրագրերում: XX դարի վաթսուևական թվականներին, երբ արդեն հանված էր թեմայի արծարծման արգելանքը, Մոսկվան հանդուրժեց **«Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությունը 1915–1923 թթ.»** բանաձևի շրջանառումը՝ հետևելով, որ Նախիջևանում և Արևելյան Անդրկովկասում հայկական կոտորածները չիիշատակվեն, քանի որ դա պիտի խանգարեր հայերի ու ադրբեջանցիների՝ «լենինյան բարեկամության» մասին քաղաքական առասպելի ներդրմանը: Այսպես են ոճիրի հանցակազմից դուրս մնացել 1918 թվականին Հարավային Կովկաս խուժած թուրքական կանոնավոր բանակի և տեղի թուրքերի կողմից երկրատարածքի հայության կոտորածները:

Այսօր իրադրությունն այլ է: Եվրոպական տերություններն արդեն իսկ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը դարձրել են Թուրքիայի հետ իրենց հարաբերությունների կարգավորման պայման, և այդ պայմաններում այլևս աններելի է լռել Արևմտյան Հայաստանում¹, Նախիջևանում և Արևելյան Անդրկովկասում հայերի Եղեռնի մասին, լռել այն մասին, որ դրանք նույն ցեղասպանության տարբեր փուլերն են: Նույնն է ոճրագործը, նույնն է զոհը²: Փաստն հանիրավի դուրս է մնացել հարցի շրջանակներից, երբ կարող է լինել ցեղասպանության ուրացման Թուրքիայի քաղաքականության քողագերծման կարևոր փաստարկը: Եվ ահա թե ինչու:

Մինչ օրս Եղեռնի ուրացման թուրքական փաթեթի հիմնական փաստարկը, որով Անկարան հակադարձում է ներկայացվող մեղադրանքին, այն է, թե իբր թուրքերը չեն ունեցել ցեղասպանության կանխապես մտածված ծրագիր,

¹ Safrasyan Ruben, 2011.

² Danielyan E.L., N 1, 2014, 49.

բայց տեղահանել են հայերին պատերազմի մեջ գտնվող Օսմանյան կայսրության նկատմամբ նրանց անհուսալիության պատճառով: Տարահանված հայերի քարավանների հետ ճանապարհին «խաժամուժի» հարձակումների հետևանքով պատահած «դժբախտ դեպքերը», ինչպես պնդում է պաշտոնական Անկարան, ցեղասպանություն չի կարող դիտվել:

Հայերի կոտորածները Նախիջևանում և Արևելյան Անդրկովկասում այդ կեղծիքը քողազերծում են անառարկելի ձևով: 1918 թվականին ոչ թե թուրք ու քուրդ խաժամուժը, այլ թուրքական կանոնավոր բանակն է Բաքու տանող ամբողջ ճանապարհին հրկիզել հայկական բնակավայրեր ու կոտորել դրանց խաղաղ բնակիչներին, և հետո նույնը արել է Բաքվում: Բազմաթիվ վկայություններով ու փաստաթղթերով հաստատված այդ փաստը տեղահանությունների «հիմնավորման» թուրքական թողապանակում տեղ չի թողնում հայերի անհուսալիության մասին կեղծ դրույթի համար³: Նախիջևանում և Արևելյան Անդրկովկասում իրենց պապենական հողերում դարեր ի վեր ապրող հայերը Օսմանյան կայսրության քաղաքացիներ չեն եղել որպեսզի անհուսալի որակվեն և ոչ էլ որևէ վտանգ են ներկայացրել կայսրության կամ Թուրքիայի համար: Նրանց կոտորել են տեղում միայն այն բանի համար, որ նրանք հայ են:

Երկրորդ դիտարկում

1923 թվականին Թուրքիայում վերջ չի դրվել ցեղասպանության քաղաքականությանը, ինչպես դա ներկայացված է «Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությունը 1915–1923 թթ.» բանաձևում

Կարևոր է նաև Եղեռնի ժամանակային սահմանների հստակեցումը: 1915-ի ապրիլի 24-ը Եղեռնի զոհերի հիշատակման խորհրդանշական օր է և այն հայասպանության թուրքական քաղաքականության սկիզբը չէ, ինչպես դա ներկայացվում է խնդրո առարկա բանաձևում: Հայերի ջարդերը կայսրությունում սկսվել են 1915-ից տասնամյակներ առաջ: 1915-ը՝ ցեղասպանական ամենադաժան արարքների տարին, ժողովուրդն առանձնացրել է որպես Մեծ եղեռնի/Մեծ ցեղասպանության տարի:

Սակայն թուրքական հանցագործության քաղաքական բովանդակությունը խեղաթյուրում է ոչ այնքան 1915-ը դիտավորությամբ կամ վրիպումով ցեղասպանության սկիզբ համարելը, որքան այդ քաղաքականության ժամանակային սահմանափակումը 1923-ով՝ Օսմանյան կայսրության պատմության

³ Փաստաթղթերի մի զգալի մասը ներկայացված է 2003-ին Երևանում լույս տեսած «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918–1920 թթ. փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ:

ավարտով⁴։ Կատարված ոճի իր համաշխարհային պատմությունից դուրս մղելու, հանցագործության ժխտման մինչ օրս շարունակվող համառ փորձերը, Եղեռնի զոհերի ինչքի սեփականումը, Հայաստանի Հանրապետությունը և Արցախը շրջափակման օղակում խեղդելու գործելակերպը, հայոց դարավոր մշակութային ժառանգության յուրացումը կամ ոչնչացումը, Եղեռնից փրկվածների բռնի դավանափոխումն ու թուրքացումը՝ այս բոլորը Օսմանյան կայսրության քաղաքականության շարունակությունն են, որ իր հիմնադրման առաջին օրից հետևողականորեն տարել ու հիմա էլ առաջ է տանում հանրապետական Թուրքիան, պետություն, որ հիմնել են Եղեռնին անմիջականորեն մասնակցած այդ երկրի քաղաքական ուժերը⁵։

Երրորդ դիտարկում

Թուրքական իշխանությունները և թուրք ժողովուրդը հավասարապես մասնակցել են ոճի իր և հավասարապես պատասխանատու են կատարվածի համար

Մերօրյա թուրքերն ազգամիջյան հարցերում իրենց քաղաքական վարքը ժառանգել են իրենց նախնիներից՝ միջնադարում Առաջավոր Ասիա խուժած օղուզներից ու սելջուկներից, որոնք երկրատարածքի արգավանդ դաշտերին ու արոտավայրերին տիրելու և տեղում ամրանալու այլ եղանակը չգիտեին, քան դրանց տերերին դուրս մղելն ու կոտորելը, նրանց բնակավայրերի ավերումն ու թալանը, որին նրանք մասնակցում էին ամբողջ ցեղով։ Արյունոտ այս վարքը պահպանվեց նաև այն բանից հետո, երբ գրավյալ տարածքներում նրանք հիմնեցին միջնադարյան պետական կազմավորումներ ու ապա նաև կայսրություն։ Դրանից հետո էլ թուրքերը պահպանեցին քոչվորական շրջանում ձևավորված կենսակերպի հիմնային բնութագրերը, որոնք ազգային զարգացումը սահմանափակում են էքստենսիվ զարգացման՝ քանակական

⁴ Թեմային նվիրված գրականության մեջ այդ հանգամանքին բազմաթիվ անդրադարձներ են եղել։ Ջոն Կիրակոսյանը փաստը ավելի ընդգծելու համար այն ամրագրել է իր՝ «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-9 մինչև մեր օրերը)» (Երևան, 1983) գրքի վերնագրում և նրանում առանձնացրել հատուկ գլուխ՝ «Օսմանյան կայսրությունը խորտակվեց։ Հայասպանությունը շարունակվեց»։ Չարմանալի է, որ պաշտոնական մեր փաստաթղթերում տեղ գտած ձևակերպումներն ու բանաձևումները շրջանցում են այդ իրողությունը։

⁵ Մեր մասնագետներն ու քաղաքական գործիչները ևս իրենց ելույթներում անդրադարձել են դրանց։ Բավական է հիշատակել Ֆրանկոֆոնայի խորհրդարանական վեհաժողովի Եվրոպայի տարածաշրջանի սեկցիաների նախագահների 2015 թ. մարտի 27-ին Երևանում տեղի ունեցած համաժողովում ՀՀ ԱԳ նախարար Էդուարդ Նալբանդյանի կողմից հնչեցված ձևակերպումը՝ «Ցեղասպանությունների դարաշրջանը անցած իրողություն չէ»։ Տե՛ս <http://www.menq.org/>։

անի ու տարածական ծավալման կադապարում⁶: Ծավալապաշտության կայսերական զինանոցում արյունոտ զենքերից բացի հայտնվեց նորը՝ ժողովրդագրական գրոհը⁷: Թուրքական իշխանություններն ու թուրք ամբոխը արշավանքների ժամանակներից եկած ավանդույթով միասնական էին կայսրության այլագգի ու այլադավան բնակչությանը թալանելու, շահագործելու, կոտորելու, ուրիշների հողերում ամրանալու հարցում: Ամբոխը մնաց թուրքական ազգային վարքը բնութագրող բանալի երևույթը, որ արտացոլում է իշխանությունների ու թուրքական զանգվածի միասնությունը «այլոց» նկատմամբ տարվող քաղաքականության մեջ⁸: Կողոպուտի ու կոտորածի «մշա-

⁶ Գրականության մեջ լայնորեն տարածված այն կարծիքը, թե իբր իսլամը դուրս է մղել ազգային թուրքի ինքնությունից և մոռացության մատնել նրա պատմությունը, գուրկ է հիմքերից (դրանց քննությունը տես **Танер Акчам**, 1955, 19–34): Նա նստակյաց ժողովուրդների պես «ներքին քաղաքական պատմություն» չունի, որ իսլամի մամիչի տակ մոռանար: Թուրքը հայտնվել էր մի երկրամասում, որի ժողովուրդները առանց բացառության ավելի բարձր քաղաքակրթական արժեքների կրողներ էին: Այդ արժեքներին հաղորդակցվելու և դրանք որդեգրելու դեպքում նա պիտի ձուլվեր տեղացիների մեջ: Մերժելով բնիկների հետ գիտական ու բարձր մշակութային մրցակցության իր համար անհեռանկար ուղին, նա իրեն պիտի գտներ ժողովուրդների հպատակեցման քաղաքական հնարքներում, իշխանության ու բռնության «արվեստում» կատարելագործվելու իր համար հարագատ ոլորտներում: Թուրքը ոչ միայն անհաղորդ մնաց կայսրության ժողովուրդների քաղաքակրթական ձեռքբերումներին, այլև ամեն կերպ խոչընդոտեց նրանց զարգացումը: Կայսրության տիրապետության հարյուրամյակները դարձան հետընթացի մռայլ ժամանակներ նրա բոլոր ժողովուրդների համար: Ցեղասպանության ուրացման, պատմական փաստը ազդեցիկ քարոզությամբ ժխտելու մեթոդային Թուրքիայի վարքը ցույց է տալիս, որ նա պատրաստ չէ ապաշխարանքի և ուրեմն չի փոխել ցեղասպանածին իր բնությունը և որ այդ իմաստով նա գլոբալ քաղաքակրթական վտանգ է ներկայացնում:

⁷ Կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը տարբեր ձևերում է առաջ տարվել: Դա չի սահմանափակվել ջարդերով կամ էթնիկ թուրքերին տրված տնտեսական ու քաղաքական արտոնություններով: Սուլթան Մուրադ Առաջինի կողմից 1365 թվականին հիմնած ենիչերիների զորախմբերը առավելապես համալրվում էին քրիստոնյա ընտանիքներից վերցված տղա երեխաներով (դա յուրօրինակ *արյան հարկ* էր, որ կոչվում էր *դենլիլուն*), որոնց հավատափոխ էին անում, տալիս համապատասխան ռազմական դաստիարակություն և ուղղում հենց քրիստոնյա ժողովուրդների ընդվզումները ճնշելուն: Կայսրության նվաճողական պատերազմներում զոհերը հիմնականում տալիս էին կամ քրիստոնյա բնակիչները կամ ծագումով քրիստոնյա յենիչերիները: Այսօր ըստ էության նույն բանն անում է Բաքուն՝ դարաբաղյան ճակատ ուղարկելով հիմնականում հանրապետության ազգությամբ ոչ թուրք զինվորներին:

⁸ Իր «Турецкое национальное «Я» и армянский вопрос» (М., 1955) գրքում Թաներ Ակչամը «Участие гражданского населения в геноциде» վերնագրով հատուկ ենթաբաժին է հատկացրել (էջ 114–119) այդ հարցին: Բավական է թերթել թեմային նվիրված

կույթ» որդեգրած ժողովուրդը և իր հիմնած պետությունը պատմական հեռանկար չէին կարող ունենալ, և արդեն XIX դարում ակնհայտ էր, որ Օսմանյան կայսրությունը ոչ միայն դուրս է մնացել քաղաքակրթության ընդհանուր ընթացքից, այլև խոչընդոտում է այդ ընթացքը⁹:

XIX և XX դարերի սահմանագծում վերացման դատապարտված այդ պետականության ճգնաժամի պայմաններում էր, որ հպատակ ժողովուրդներին շահագործելու ու թալանելու ավանդույթով ձևավորված ու պետության օրենքներով արտոնված կենսակերպը վերաճեց ցեղասպանական գիտակցված վարքի: Այդ գիտակցության ու վարքի կրողները պետական պաշտոնյաների փոքրիկ խումբ կամ հասարակության նեղ շերտ չէր: Հայերի, հույների, ասորիների ցեղասպանության իրական հանցագործը թուրքական հասարակության մեջ մեծամասնություն կազմող այն խավն էր, որի ձեռքերում են եղել պետական իշխանության լծակները թե՛ Օսմանյան կայսրությունում, թե՛ հանրապետական Թուրքիայում և որն այսօր ինքն իրեն շարունակում է վերարտադրել հասարակության բոլոր շերտերում՝ պետական վերնախավից ու ստորադաս վարչական օղակներից սկսած մինչև «շարքային թուրքը»¹⁰: Այսօր էլ այդ զանգվածը, այլ ոչ թե՛ դրան ընդդիմադիր սակավաթիվ խավն է որոշում եղեռնագործության ուրացման հարցում թուրքերի պետական քաղաքականությունը: Այդ հանգամանքն է միավորում մի կողմից թուրք ժողովրդի, մյուս կողմից Օսմանյան կայսրության և հանրապետական Թուրքիայի պատասխանատվությունը մարդկության դեմ կատարած հանցագործության համար: Նույն այդ հանգամանքն է միավորում «ցեղասպան Թուրքիա» և «ցեղասպան թուրք» հասկացությունները, որոնք տարածաշրջանի և նրա սահմաններից դուրս ապրող ժողովուրդները ընկալել են որպես հոմանիշներ ու ամրագրել «այստեղով անցել է թուրքը»¹¹, «թուրքը մնում է թուրք» և այդ կարգի լայնորեն հայտնի այլ արտահայտություններում: Թուրքական դեպքի համար «ցեղասպանությունը պետական քաղաքականություն է» ձևակերպումը ակնհայտորեն թերի է՝ այդ ոճիրին թուրքերի զանգվածային մասնակցության պատճառով: Այս ճշմարտությունը

փաստագրական կամ վերլուծական գրականությունը համոզվելու համար, որ *ամբողջ* թուրքական քաղաքական մշակույթի դրսևորման բանալի երևույթն է: 1918 թ. Բաքվի մարտյան դեպքերի ականատեսներից մեկը ըստ Մայքլ Սմիթի մարդկանց կատաղի այդ զանգվածը անվանել է սև ամբոխ – qara deste. Տե՛ս **Майкл Смит**, 2001, 95.

⁹ Տե՛ս **The Economic Decline of Empires**, 2010, 227.

¹⁰ Հատկանշական է, որ Թալյաթը իր հուշերում նաև իր մեղքը թերեւսցնելու համար խոստովանում է, որ ջարդեր իրագործողները ժողովուրդը և մի շարք պաշտոնյաներ են եղել (այդ դիտարկումը տես՝ Թալյաթ փաշայի հուշերը, 1963, 78–79, 129–130):

¹¹ Եվրոպայում և մեր տարածաշրջանում լայնորեն հայտնի «The turks have passed by here all is in ruins and mourning» արտահայտությունը, ինչպես հայտնի է, պատկանում է Վիկտոր Հյուգոյին (<http://www.lewrockwell.com/2013/09/eric-margolis/ruins-and-mourning>):

հաճախ չի բարձրաձայնվում բարեպաշտության ու նրբանկատության անհարկի նկատառումներով: Իրականում դրա գիտակցումը կօգնի թուրք ժողովրդին ճանաչել ինքն իրեն և թողափել մեղքի բեռը: Քանի դեռ հանցանքն ուրացողների զանգվածը թուրք հասարակության մեջ մեծամասնություն կկազմի և կպայմանավորի պետական քաղաքականությունը, ազգասպանությունը կմնա թուրքի ինքնության և նրա պետականության բնութագիրը: Ահա թե ինչու Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին Թուրքիային հասցեագրված ուղերձները նաև թուրք ժողովրդին ուղված ուղերձներ են:

Չորրորդ դիտարկում

Թուրքիան հիմնել ու շարունակում է հիմնել ցեղասպան պետություններ, միջազգայնորեն լեգալացնելով ցեղասպանական պրակտիկան

Թուրքայի ցեղասպանածին բնույթը XX դարում դրսևորվել է ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունում և նրա սահմաններից դուրս հայերի, հույների ու ասորիների բնաջնջման, այլև նոր ազգասպան պետություններ հիմնելու ձևով: Նա արդեն հիմնել է քաղաքակրթական իր գենը՝ կրող պետություններ՝ Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը՝ հույների, իսկ Ադրբեջանական Հանրապետությունը՝ Նախիջևանի և Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության ճանապարհով: Ակնհայտ է ազգասպանության թուրքական քաղաքական մշակույթի ազդեցությունը Հարավսլավիայի տրոհման և մեր օրերում Մերձավոր Արևելքում ծավալվող գործընթացներում:

Թուրքական նախագծով հիմնված առաջին պետությունն այսպես կոչված Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունն էր, որը 1918-ի սեպտեմբերին հիմնեցին հայերի կոտորածներով Բաքու հասած թուրքական զորքերը¹²: Երկրատարածքում XX դարում «Ադրբեջան» անունը կրող պետությունների կերպափոխությունները, նրանցում անփոփոխ են թողել էթնիկ թուրք այն զանգվածի ցեղասպանածին վարքը, որի ձեռքերում հայտնվել էր իշ-

¹² Կոտորածները երկրատարածքի ժողովրդագրական դեմքը փոխելու նպատակն էին հետապնդում: Հրկիզվեցին տասնյակ ու տասնյակ հայկական ու ուղիական բնակավայրեր: Եթե 1914 թ., օրինակ, Նուխու, Գեոկչայի, Շամախու և Արեշի գավառներում 73526 մարդ էր, ապա 1921 թվականին այդ թիվը նվազել էր գրեթե վեց անգամ (12716 մարդ): Եթե Նուխու գավառում հայերը 1917 թվականին կազմում էին բնակչության 20,2 տոկոսը, ապա թուրքական ռազմարշավից ու մուսավաթական տիրապետությունից հետո 2,4 տոկոսը: Պատկերը գրեթե նույնն էր մյուս գավառներում: Ադրաշի գավառում, օրինակ, ուր հայերը ազգաբնակչության 19,5 տոկոսն էին կազմում, գրեթե հայ չմնաց (0,7 տոկոս): Ի դեպ նույն ճակատագրին արժանացան ռուսական բնակավայրերը հատկապես Սալյանի ու Լենքորանի գավառներում: 1914 թ. տվյալներով այդ շրջաններն ունեին 40800 ռուս ազգաբնակչություն, որից 1921 թվականին մնացել էր ընդամենը 14921 ռուս (տվյալները ըստ՝ БЭС, т. 1, 1926, 642):

խանությունը Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունում, Խորհրդային Ադրբեջանում և մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունում:

Խորհրդային տարիներին նոր «ադրբեջանական» ազգ ձևավորելու ստալինյան նախագծով տարված բոլշևիկյան կենտրոնը չտեսնելու է տվել ազգային հալածանքներով հանրապետությունից հայերի դուրս մղման Բաքվի քաղաքականությունը, որն արդեն 1970-ական թվականներին հանգեցրել է Նախիջևանի հայաթափմանը, իսկ 1988-ին Մումգայիթից սկսած ստացել է հայերի զանգվածային ջարդերի բնույթ: Ինչպես Օսմանյան կայսրությունում ու Թուրքիայում, այնպես էլ Խորհրդային Ադրբեջանում միայն հայությունը չէր ցեղասպանության քաղաքականության թիրախը: Միաժամանակ տարվում էր իսլամադավան բնիկ ժողովուրդների բռնի ուժացման քաղաքականություն: Դրան դիմագրավելու միակ ձևը յուրօրինակ ազգային ընդհատակ անցնելն էր, որտեղ այսօր գտնվում է լեզգիների, թալիշների, թաթերի և բնիկ մյուս ժողովուրդների մեծ մասը: ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիներին երբեմնի բազմազգ Խորհրդային Ադրբեջանի էթնիկական քարտեզից անհետացել էին երկրամասի՝ բռնությամբ «ադրբեջանցի» դարձած իսլամադավան բոլոր ժողովուրդները:

Հետխորհրդային Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի «Մեկ ազգ, երկու պետություն» բանաձևը եկավ հաստատելու, որ ցեղասպանը ազգությամբ նույն թուրքն է թե՛ Անկարայում, թե՛ Բաքվում: Բանաձևը ամրագրում է այն ընդհանրությունը, որ միավորում է թուրքերին¹³: Եվ դա այն է, որ թուրքը թե՛ Առաջավոր Ասիայում իր կողմից գրաված տարածքներում, թե՛ հարավային Կովկասում, որտեղ նա քողարկվել է «մուսուլման», «կովկասյան թաթար», «ադրբեջանցի» դիմակների տակ, հետևողականորեն տարել ու տանում է այլ ազգերի սպանության քաղաքականություն: Պատահական չէ, որ ՀՀ և ԼՂՀ շրջափակումը Թուրքիան և Ադրբեջանը իրագործում են համատեղ: Պատահական չէ, որ ԼՂՀ դեմ սանձազերծած պատերազմում հայկական բնակավայրերն էին հրետակոծությունների ու ռմբակոծությունների հիմնական թիրախը: Պատահական չէ, որ Բաքվում հայաստանյան ադրբեջանցիներին՝ սումգայիթյան ցեղասպանության հանցագործներին ու Բուդապեշտում իր հայ գործընկերոջը կացնահարած Ռամիլ Սաֆարովին հերոսացնում են այնպես, ինչպես Թուրքիայում հերոսացնում են Եդեմնի գլխավոր հանցագործներ Թալլաթին ու Էնվերին: Արևելյան Անդրկովկասում և Նախիջևանում հայերի ցեղասպանությունը հայոց ցեղասպանության թուրքական նույն

¹³ Թուրքերին, բայց ոչ՝ թյուրքերին: Այս ճշգրտումը խիստ կարևոր է, քանի որ Անկարայի ու Բաքվի տեսաբանները հաճախ են փորձում իրենց կողմից իրագործած եղեռնագործության մեղսակիցը դարձնել թյուրքական մյուս ժողովուրդներին, պնդելով, թե ցեղասպանության հարցում թուրքերին ներկայացվող մեղադրանքը ընդհանրապես թյուրքական էթնոսին հասցված վիրավորանք ու մեղադրանք է:

քաղաքականության դրսևորումն է՝ իրագործված «Ադրբեջան» ցուցանակը կրող պետության կողմից:

Հինգերորդ դիտարկում

Խոշոր տերությունները և ցեղասպան Թուրքիան ու Ադրբեջանը

Դեռևս 1915 թվականի մայիսին Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան հանդես են եկել համատեղ հայտարարությամբ, որով հայ ժողովրդի դեմ Օսմանյան կայսրությունում կատարվող զազանությունները որակել են որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ կատարված նոր հանցագործություններ» և համաձայնվել, որ թուրքական կառավարությունը այդ հանցագործության համար պետք է պատժվի¹⁴: Թվում էր, թե առաջին աշխարհամարտից հետո պիտի ի կատար ածվեր այդ պատիժը՝ կանխելու համար հանցագործության կրկնությունը: Թվում էր, թե մարդկության հանդեպ կատարված հանցագործության վտանգը գիտակցված է: Ավաղ: Ազգասպանության թուրքական բացիլի տարածման սպառնալիքն անտեսվեց: Արևմուտքը համամարդկային շահը ստորադասեց Թուրքիային Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու կասկածելի ծրագրին և 1923 թ. Լոզանում գորոցը նետեց իր իսկ կողմից ընդունած Սևրի պայմանագիրը, որով նախատեսվում էր հայկական հողերի մի մասում հայերի պետականության վերականգնումը¹⁵:

Հատուկ ընդգծել է պետք, որ իրենց պատմական հայրենիքում պետականության վերականգնումը, ինչը նախատեսվում էր Սևրի պայմանագրով, չէր նշանակի պատիժ ոճրագործի համար: Դա պետք է ընդամենը նշանակեր, որ խոշոր տերությունները պաշտպանում են սեփական հայրենիքում պետականության վերականգնման հայերի օրինական իրավունքը: Սակայն 1923 թ. Լոզանում նրանք չարեցին նույնիսկ այդ նվազագույնը: Հայկական հողերը թողնվեցին ցեղասպան Թուրքիային: Հանցագործությունը ոչ միայն չպատժվեց, այլև խրախուսվեց: Ավելին: Արևմուտքը թուրքին ներելու (իրականում՝ խրախուսելու) քաղաքական ուղեգծում տասնամյակներ շարունակ դարձավ Հայոց ցեղասպանությունը լռության փականի տակ պահելու, կատարվածը պատմությունից դուրս մղելու թուրքական ծրագրի մասնակիցը: Միայն Ադոլֆ Հիտլերը 1939-ին խախտեց լռությունը «իսկ ով է հիշում այդ մասին» հարցով, բայց ոչ թե թուրքերին դատապարտելու, այլ թուրքերին ընդօրինակելու համար: Բոլշևիկյան Ռուսաստանը ետ չէր մնում Արևմուտքից: Մեծ եղեռնից ընդամենը մի քանի տարի հետո, փորձելով իր կողմը քաշել «իմպերիալիզմի դեմ պայքարող» Թուրքիային, Մոսկվան նրան նվիրաբերեց Կարսը,

¹⁴ The Messenger online http://www.messenger.com.ge/issues/2161_august_2_2010/2161_econ_two.html

¹⁵ Shabas W.A., 2000, 16.

Արդահանը, Սուրմալուն, սուրբ Արարատ լեռը: Դրան հետևեցին նոր նվիրատվություններ: Թուրքիայի պահանջով նա հայկական Նախիջևանն ու Լեռնային Ղարաբաղը բռնությամբ օտարեց Խորհրդային Հայաստանից և մտցրեց Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանները¹⁶:

Թվում էր՝ նացիստական Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիան արժանի պատիժ կկրեր Երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Բայց համամարդկային շահերն ու արժեքները նորից զոհաբերվեցին՝ այս անգամ «Խորհրդային Միություն-Արևմուտք» քաղաքական խաղերում: Նացիստական Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիան պատերազմից դուրս եկավ առանց կորուստների: Հայկական տարածքները այս անգամ ևս թողնվեցին նրան:

ԽՍՀՄ տրոհումն Արևմուտքին նոր առիթ տրամադրեց հատակ դիրքորոշում դրսևորելու ցեղասպանությունը ազգային հարաբերությունների պրակտիկայից դուրս մղելու, ցեղասպանական ակտերը դատապարտելու, ցեղասպան կառավարություններին ու պետություններին պատժելու հարցում: Թվում էր, հայաթափված Նախիջևանը, «Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատում» միավորված թուրք ջարդարարների կողմից մեկը մյուսի հետևից իրագործված «սումգայիթները»¹⁷ Արևմուտքի համար կասկածի տեղ չափտի թողնեին կատարվածը ցեղասպանություն որակելու համար: Ցեղասպանի դեմ ազատագրական պայքարի ելած Արցախ-Ղարաբաղին 1988-ից ի վեր բարոյապես քաջալերող Արևմուտքը, որ Մոսկվայից պահանջում էր գտնել խնդրի այնպիսի լուծում, որը կհամապատասխանի արցախահայության պահանջներին, 1991-ին, երբ ԽՍՀՄ տրոհումը արդեն ընդունել էր անշրջելի բնույթ, երես թեքեց Ղարաբաղից:

Ադրբեջանական Հանրապետությունը, որտեղից հայերը դուրս էին մղվել արյունալի ջարդերով, իսկ ոչ թուրք իսլամադավան ժողովուրդները ցեղասպանվում էին բռնի ուժացմամբ, ճանաչվեց նախկին Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում՝ իրեն չպատկանող Նախիջևանով և ազատագրական պայքարի ելած Արցախով: Քաղաքական այդ որոշմամբ Արևմուտքը ոչ միայն դավաճանեց իր հռչակած ժողովրդավարության իդեալներին, այլև խրախուսեց ցեղասպանին

¹⁶ Մենք պատահաբար չէ, որ դիմում ենք «մտցվեցին Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանները»: Կարսի պայմանագրով Նախիջևանը չի տրվել Խորհրդային Ադրբեջանին որպես տարածք, որտեղ նա սուվերեն իշխանություն պիտի ունենա: Այն տրվել է Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը: Եվ միայն:

¹⁷ Հատկանշական է, որ ջարդարար ամբոխներին միավորող կազմակերպությունը կրում էր հենց *Ժողովրդական ճակատ* անվանումը, իր անվամբ իսկ հաստատելով Ադրբեջանի թուրքական զանգվածի ու իշխանությունների միասնությունը կոտորածների հարցում: Թուրքիայում ևս, այսպես կոչված «հակաիմպերիալիստական ազատագրական պայքարը» ընդունել էր հայերի ու մյուս բնիկ ժողովուրդների կոտորածների բնույթ, իսկ նույն «գործին լծված» հանցագործների ու ավազակների խմբերը իրենց անվանում էին «աշխարհագոր» (кувай милииье): Տե՛ս **Танер Акчам**, 1995, 132–144:

և սաղրեց դարաբաղյան պատերազմը, արտոնելով Բաքվին «արդարացի» պատերազմ սկսել իրեն չպատկանող հողերի «ազատագրության» համար՝ տարածքային ամբողջականության սկզբունքը դարձնելով ցեղասպանության քողարկման միջոց: Բաքուն ներվեց, ունենալով միջազգային իրավունքի ու համամարդկային բարոյական նորմերի ավելի բացահայտ խախտումների բեռ: Արևմուտքն ընդհանրապես անտեսեց Ադրբեջանի հայության ցեղասպանությունը:

Վեցերորդ դիտարկում

Եղեռնը հասկացություն է, որն ունի ժողովրդին իր հայրենիքում ցեղասպանելու իմաստը

Հատուկ քննության կարիք ունի թուրքական ոճրագործության որակումը: Անկասկած, այն համապատասխանում է «ցեղասպանություն» հասկացության միջազգայնորեն ընդունված սահմանմանը: Բովանդակայնորեն հասկացությունն ընդգրկում է այն ընդհանրությունները, որոնք բնորոշ են ցեղասպանական տարբեր ակտերին և չի արտացոլում նման ակտերի առանձնահատկությունները: Միայն հրեաներին է հաջողվել հասնել այն բանին, որ նացիստական Գերմանիայի կողմից իրենց հանդեպ իրագործած ցեղասպանության առանձնահատկությունն արձանագրող «ողջակիզում» հասկացությունը ստանա միջազգայն տարածում: Ողջակիզումը որպես ցեղասպանության տեսակ ընդգծում է նույն ազգին կամ համայնքին պատկանող մարդկանց բնաջնջման եղանակը՝ գազախցերում վառելը: Հայոց ցեղասպանությունը ևս ունի առանձնահատկություն և դա այն է, որ ողջ մի ժողովուրդ սրի է քաշվել իր հայրենիքում: Թուրքերի կողմից իրագործած ոճրագործության հետևանքով հայը զրկվել է իր հայրենիքից: Հայոց ցեղասպանության այդ առանձնահատկությունը արտացոլված է **Եղեռն** հասկացության մեջ, և ժամանակն է, որպեսզի «ժողովրդի ցեղասպանությունն իր հայրենիքում» բովանդակությունն ունեցող այդ հասկացությունը շրջանառվի և ամրագրվի միջազգային փաստաթղթերում:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Danielyan E. L., – 2014, Armenian Civilizational Heritage versus Turkish-Azerbaijani Falsification of History and Historical Geography, - «Լրաբեր» հաս. գիտ., N 1, 2014.

Safrastyan Ruben, – 2011, Ottoman Empire: the Genesis of the Program of Genocide (1876-1920), Yerevan, 2011.

Shabas W.A., – 2000, Genocide in International Law, Cambridge, 2000.

The Economic Decline of Empires, edited by Carlo M. Cipolla, New York, 2010.

Майкл Смит, – 2011, Память об утратах и азербайджанское общество // Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001.

Танер Акчам, – Турецкое национальное «Я» и армянский вопрос, М., 1955.

Թալլաթ փաշայի հուշերը (թարգմանություն թուրքերենից), ՀԽՍՀ Արևելագիտության ինստիտուտ, 1963:

АЛЕКСАНДР МАНАСЯН

Член-корреспондент НАН РА

manasyan-a22@mail.ru

ГЕНОЦИД АРМЯН. ПОПЫТКА ПОЛИТИЧЕСКОГО ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЯ ВЕК СПУСТЯ

РЕЗЮМЕ

Егерн/Геноцид армян после долгого периода замалчивания сравнительно недавно стал предметом открытого обсуждения. Многие утаенные страницы этого злодеяния ждут раскрытия, а многие факты – адекватной оценки. Обращаем внимание на некоторые из них. Исходным в нашем анализе является тезис о том, что распространенная и задающая рамки общественного восприятия формула «Геноцид армян в Османской империи в 1915–1923 гг.» и её обоснование не соответствует фактическому и политическому содержанию преступления. Вопреки известным фактам, она географически связывает содеянное преступление только с Османской империей, хотя известно, что программа уничтожения армянского народа осуществлялась как в самой Турции, так и за её пределами, с частности в Нахичевани и в Восточном Закавказье. Далее, формула неадекватно отражает временной интервал Егерна/Геноцида. 24 апреля 1915 года – день ареста и убийств сотен представителей армянской элиты в Стамбуле – не есть начало арменоцида, как это представлено в этой формуле. 1915-ый, как год самых жестоких деяний турок, выделен как год Мец Егерна. В империи погромы армян начались задолго до этого. Но суть турецкой политики искажается не столь опрометчивым или преднамеренным указанием 1915 года как начала геноцида, сколь временным ограничением преступления 1923-им годом, годом ухода из истории Османской империи. Попытки стереть из мировой истории злодеяние, присвоение собственности жертв Егерна, уничтожение памятников армянской культуры, принуждение принять ислам спасавшихся или насильственная их ассимиляция, попытка удушения блокадой Республики Армения и Арцаха – все это продолжение политики Османской империи, которой по сей день придерживается Турецкая Республика – государство, основанное участвовавшими в Егерне политическими силами этой страны.

Замалчивание этих фактов в годы запрета на тему имело свое объяснение. В течении десятилетий западные союзники Турции, старались освободить ее от ответственности за преступления, переложив на канувшую в лету Османскую империю. По аналогичным мотивам факт был игнорирован и

большевистской Москвой, видевшей в Турции и Азербайджане трамплин экспорта «красной революции» на Восток. В шестидесятые годы XX столетия, когда табу на обсуждение темы было снято, Москва не воспрепятствовала обращению формулы «Геноцид армян в Османской империи в 1915–1923 гг.», строго следя, чтобы не было ссылок на погромы армян в Нахичевани и Восточном Закавказье, напоминая о которых вошло бы в противоречие с идеологией о «ленинской дружбе народов» СССР. Но сегодня, когда признание Турцией геноцида многие страны выдвигают как условие урегулирования своих отношений с ней, непростительно не замечать, что Егерн армян в Западной Армении, Нахичевани и Восточном Закавказье – звенья одного и того же преступления. Об этом нельзя молчать, тем более, что учиненные Турцией армянские погромы за пределами своих границ могли бы стать главными аргументами в разоблачении фальсификаций Анкары. И вот почему. В турецкой папке «аргументов» отрицания Егерна основным является тезис, что армян депортировали якобы в виду их неблагонадежности к находящейся в состоянии войны империи. Нападения банд на караваны депортированных, как считает Анкара, не было геноцидом. Массовая резня армян в Нахичевани и в Восточном Закавказье разоблачают эту ложь. В 1918 году далеко за пределами самой Турции (!) армян убивали не банды, а регулярные турецкие войска. Они не являлись подданными Османской империи или Турции, чтобы быть неблагонадежными или представлять опасность для них.

Геноцидальная природа политической культуры Турции проявилась и в создании государств с таким же «культурным кодом» – Турецкой Республики Северного Кипра – путем геноцида греков, и Азербайджанской Республики – путем геноцида армянского населения Нахичевани и Восточного Закавказья. Очевидно влияние турецкой политической культуры на ход распада Югославии и в процессах на Ближнем Востоке. Первым государством, созданным по такому проекту, была Азербайджанская Демократическая Республика, а затем и Советский «Азербайджан» где у местных турок оставался неизменным геноцидальный нрав, носителем которого они были по факту принадлежности к этой культуре. Заложница сталинского проекта формирования новой азербайджанской нации Москва не замечала, что турки АзССР, покрываясь вымышленным этнонимом *азербайджанцы*, проводят политику вытеснения армян. В семидесятые годы она привела к почти полной деарменизации Нахичеванской АССР, а с 1988 года приняла форму кровавых расправ и погромов армян по всей республике. В Азербайджане мишенью политики геноцида были не только армяне, но и исповедующие ислам коренные народы. Уклоняясь от насильственной азербайджанизации/туркизации они ушли в своеобразное национальное подполье, в котором сегодня находятся большинство лезгин, талышей, татов. Некогда многоцветная этническая карта республики практически стала одноцветной. Девиз «Одна нация – два государства», озву-

ченный президентом Гейдаром Алиевым, выявил, что по национальности преступник один и тот же, как в Анкаре, так и в Баку.

Еще в мае 1915 года Россия, Франция и Великобритания выступили с совместным заявлением, характеризующим зверства Османской империи против армян как «новые преступления против человечности и цивилизации». Но игнорируя опасность расползания бациллы геноцида, державы-победители решили использовать Турцию против Советской России и в 1923 году в Лозанне отложили в долгий ящик принятый ими же Севрский договор, предусматривающий воссоздание армянской государственности на части исторической Армении. Более того, Запад в последующие десятилетия стал участником проводимой Турцией политики табу на тему совершенного ею преступления и вытеснения её из истории. Не отставала в поощрении преступника и большевистская Москва. Через несколько лет после Мец Егерна, в надежде склонить на свою сторону Турцию «в борьбе против международного империализма», она подарила ей Карс, Ардаган, Сурмалу, священную гору Арарат. Затем последовали новые уступки. По требованию «революционной» Турции она отторгла от Советской Армении Нахичеванскую республику и Нагорный Карабах и включила их в пределы Советского Азербайджана. Казалось после Второй мировой войны союзница Германии Турция должна была получить заслуженное наказание. Но и на этот раз в политических играх «Запад – Советский Союз» армянские земли были оставлены ей. Распад СССР предоставил новую возможность Западу проявить принципиальность в вопросах исключения геноцида из практики международных отношений, осуждения и наказания правительств и государств, виновных в подобных преступлениях. Казалось деарменизированная Нахичеванская АССР, следовавшие друг за другом «сумгаиты» и погромы, сотворенные властями Баку и «Народным фронтом Азербайджана», не оставляли места для сомнения, чтобы содеянное квалифицировать как геноцид. Запад, морально поддерживавший восставшего против геноцидального Азербайджана Арцаха-Карабаха, в 1991 году, когда распад СССР принял необратимый характер, отвернулся от Карабаха. Азербайджанская Республика была признана в границах бывшей АзССР с юридически не принадлежащими ей территориями – Нахичеванской АССР и Нагорным Карабахом. Тем самым Запад позволил Азербайджанской Республике начать «справедливую» войну для захвата юридически не принадлежащих ей территорий. «Оправданием» агрессии стал принцип территориальной целостности, ставший в этом случае прикрытием произвола и геноцида.

Геноцид армян имеет особенность, которую следует понятийно выделить, и это то, что народ был истреблен на своей же исторической родине. Эта особенность геноцида армян отражена в понятии *Егерн*, что и означает истребление народа на своей родине. Настало время ввести данное понятие в широкий оборот и закрепить в международных документах.

ALEKSANDER MANASYAN
Corresponding member of the NAS RA
manasyan-a22@mail.ru

THE GENOCIDE OF THE ARMENIANS. AN EFFORT AT POLITICAL RE-EXAMINATION ONE CENTURY LATER

SUMMARY

The Genocide of the Armenians (Yeghern) has become open for discussion quite recently following a long period of suppression. Many hidden pages of this evil deed are awaiting discovery, with many facts screaming for their proper evaluation. Let us reveal some of those. The original thesis in our analysis is the widely spread formula «The Genocide of the Armenians in the Ottoman Empire in 1915 – 1923» and its deviation from the actual and political content of the crime. In contravention to all evidence, the crime perpetrated is geographically associated with the Ottoman Empire only, Although it is well known that the program of wiping out the Armenian Nation was implemented outside both the Empire and Turkey, in the North-West regions of Iran, in Nakhijevan and in Eastern Transcaucasia. Further on, the formula is not adequately correlated with temporal dimensions of the Genocide (Yeghern). April 24 1915 as the day of detention and an atrocious slaughter of hundreds of the Armenian elite in Istanbul was not the start of the Armenocide, as represented in this formula. 1915 has been pointed out as the year of the most atrocious actions by the Turks, the year of Big Genocide (Mets Yeghern). Massacres of the Armenians had started well before that. However, the fundamental principle of the Turkish politics can hardly be distorted by such a reckless or willful indication of 1915 as the year of launching the Genocide, or 1923, the year of the Ottoman Empire's demise from history, as a temporal limitation of the crime. The attempts to delete the misdeed from the world history, the embezzlement of the victims' property, the demolition of relics of Armenian culture, compulsory islamization or assimilation of survivors, the attempt to stifle Republic of Armenia and Artsakh using a blockade being an extension of the Ottoman policies practiced up to date by Turkish Republic, the state established by the political forces of that country having partaken in the Genocide.

Circumvention of those facts in the years of prohibition on the subject could have been explained. For decades, the Western allies of Turkey kept trying to

exonerate it from the guilt for the misdeed by overlaying it upon the Ottoman Empire sunk into oblivion. Similar evidence had also been ignored by the Bolshevik Moscow that perceived Turkey and Azerbaijan as springboards for exporting the red revolution to the East. In the 60s of the 20th century, when the interdiction upon this subject was removed, Moscow did not prevent circulation of the formula «The Genocide of the Armenians in the Ottoman Empire in 1915 – 1923» while strictly watching lest there be references for massacres of Armenians in Nakhijevan and Eastern Transcaucasias, which could contradict the ideology on the «Leninist friendship among the nations of the USSR». However today many countries adjust relations with Turkey on condition of Genocide recognition thus showing the Genocide in Western Armenia, Nakhijevan and Eastern Transcaucasia to be the link of one and the same crime. One hangman – one victim. This cannot be hushed up, all the more so that the Turkey-initiated Armenian mass murders far beyond the Turkish territory could have become principal arguments in denouncing Ankara's apostasy. Here is why. The main thesis among the Turkish Genocide-denial arguments is as if The Armenians were deported through their disloyalty to the Empire at war. The assaults on the caravans of different deported gangs were not genocide, according to Ankara. The mass murders of Armenians in Nakhijevan and in Eastern Transcaucasia denounce the same blatant lies. In 1918 Armenians were slaughtered far beyond the Turkish borders by regular Turkish troops, rather than by gangs. They were not subjects of Ottoman Empire or Turkey, to be disloyal or threatening in any way. They were killed on their own lands by the only reason of being Armenian.

The behavior of the Turks (rather than of the Turkic people) in International relations has been inherited from their ancestry, from the Oguz and Seljuk nomadic tribes, which ignored the means of capturing the lands of local tribes other than by demolition of their settlements and extermination of population with the unanimous participation of the entire tribe – men and women, young and old. The archaic instincts of the total intolerance to aliens have grown into deliberate genocidal behavior of the Turkish society, both the authorities and the mob simultaneously.

The genuine perpetrator of the Armenian Genocide was the mass of Turks retaining the authoritative controls within the Ottoman Empire and in Turkey, the mass that up to date continues to reproduce itself in all strata – from the political elite and officials of the middle-level administrative bodies down to the lay Turk.

In today's Ankara and Baku it is this mass, rather than the one countering it and ready to repent interlayer of dissidents will determine the state-supported policy denying the deed. The genocidal nature of Turkey's political culture has also been popping up while creating the states having similar cultural codes – Turkish

Republic of Northern Cyprus—through genocide of the Greeks, and the Azerbaijani Republic – through genocide of Nakhijevan and Eastern Transcaucasia.

The disintegration of Yugoslavia and the Near-Eastern processes has been evidently affected by the Turkish political culture.

The first state created after that project was the Azerbaijani Democratic Republic. Reformatting the states titled «Azerbaijan» left unchanged the genocidal character of the local Turks carried by them through the fact of belonging to that culture.

Moscow, playing hostage to formation of the new Azerbaijani nation, failed to notice that the Turks of the Azerbaijani Soviet Socialist Republic, using the cover of a fictional name Azerbaijan, pursued the policy of crowding out the Armenians. In the 70s it had resulted in a nearly complete de-Armenization of Nakhijevan, taking the form of bloody massacres and violence against the Armenians all over the Republic since 1988. Targeted by the policy of genocide were not only the Armenians, but also the indigenous peoples confessing Islam. Dodging the mandatory Azerbaijanization (Turkization), they retreated into a sort of national underground, harboring today the majority of the Lezgins, the Talishes, and the Tats. The erstwhile multicolored ethnic map of the Republic has practically become one-colored. The slogan «One nation – two states put forward by President Haydar Aliiev has shown that the nationality of the felon is the same, both in Ankara and Baku. As far back as in May 1915, Russia, France and Great Britain issued a joint communique describing the atrocities of the Ottoman Empire against the Armenians as new crimes against humanity and civilization» and agreed to sanction the Turkish government for the misdeed. That, however, was not to be. Disregarding the risk of spreading the bacilli of genocide, the winning powers decided to use Turkey against the Soviet Russia, throwing into the closet in Lausanne in 1923 their own adopted Treaty of Sevres, providing the rehabilitation of the Armenian statehood on a part of the historic Armenia. Moreover, the West has in the recent decades become a partaker of the Turkey-designed policy of taboo on the subject to oust the perpetrated evil out of history.

The Bolshevik Moscow either, did not fall behind in encouraging the felon. Within a few years following the Big Genocide, hoping to attract Turkey «in the struggle against the International capitalism», Russia awarded it with Kars, Ardagan, Surmalu, and the Holy Mount Ararat. Then followed new concessions. At the demand of the revolutionary Turkey it annexed Nakhijevan and Nagorno Karabakh from the Soviet Armenia enclosing it within the confines of the Soviet Azerbaijan. It seems that after WWII, Turkey deserved punishment as an ally of Germany. However, at this stage of the political games between the West and the

Soviet Union, the Armenian lands were abandoned to Turkey. The collapse of the USSR afforded the West to display the principled approach in the practice of eliminating the genocide from International relations, condemnation and punishment of governments and states guilty of similar crimes. It seems that the de-Armenized Nakhijevan, the Sumgait following one another and the massacres created by the authorities of Baku and the «Popular Front of Azerbaijan» leave no doubt that those actions should be classified as genocide. The West, providing support to Artsakh-Karabakh rebelling against the genocidal Azerbaijan in 1991, when the collapse of the USSR reached a point of no return, the Republic of Azerbaijan was recognized within the boundaries of the former AzSSR with the territories of Nakhijevan and Nagorno Karabakh not belonging to it. In this way the West granted permission to the Azerbaijani Republic to start a «just» war for capturing its unpossessed territories.

The exhumation of the aggression was to be an inapplicable principle of territorial integrity, having become in this case a cover-up for arbitrary behavior and genocide. Baku was pardoned allegedly against the oil that the West could have easily obtained from Azerbaijan if put up on the rails of democracy, whereby the root peoples of Eastern Transcaucasia would have been released from the national underground.

The Genocide of the Armenians has a feature that has to be identified conceptually, namely, the situation whereby the nation has been annihilated in its historic homeland. This feature of the Armenian Genocide is reflected in the notion of Eghern, indicating annihilation of the people in its homeland. The time has come to introduce this notion into a wide circulation and to secure its use in the International documents.

DAVID KERTMENJIAN

Ph.D, Doctor of Science in Architecture

Institute of Art of NA S RA

dkertmenjian@gmail.com

ABOUT SOME ARCHITECTURAL STYLISTIC FEATURES OF THE ARMENIAN GENOCIDE MEMORIALS

The monuments dedicated to 1915 Great Massacre have generated new trend in modern Armenian architecture and a new attitude in World memorial tradition. However, without their study modern and contemporary civilization could have remained incomplete. Despite their importance, 1915 Armenian genocide monuments has not been studied methodically. There are a good systematization by ANI Institute¹, as well as multiple albums and brief articles². The main problem of the present study is comparative analysis of the indicated memorials in world parallels.

The tradition of memorial architecture theoretically has three concepts. The first is the creation of a thematic composition by means of plane, volume, or structure. The second is an environmental interpretation of events consisting of many layouts. The third is a historical marker (creation of a site museum) on the place of the events. Actually the scope of world memorial architecture can distinguish three development phases including the historical, modern and contemporary periods to be discussed below.

The Historical Time Line of Ancient, Medieval and New Period of the World Art (Table. 1) have their memorial architecture instances beginning from megalithic monuments of menhirs, dolmens and cromleches. Next to them are the Egyptian pyramids, Mesopotamian ziggurats, the memorial treasury of Atrius. Many wonders of Ancient Greece, Ancient Rome and Hellenistic period, such as the Choragic Monument of Lysicrates, Mausoleum of Hadrian, the Great Altar of

¹ ANI (Armenian National Institute) site, dedicated to the study, research, affirmation of the Armenian Genocide, Armenian Genocide Memorials, Copyright 1998–2014.

² “Stone Built Memories of Heroic Fights”, “Town-Planning and “History and Theory” main problems in Architecture” collection of Articles by Academician Varazdat Haroutunyan, Erevan, 2004, pp. 672–667 (in Armenian). See also: A Short Bibliography of Publications by the Armenian Genocide Museum-Institute of National Academy of Sciences. See more at: <http://www.genocide.museum.am/eng/publications.php#sthash.LihSX6lG.dpuf>.

Zeus etc. Mentioned and other memorials from Medieval times are creative achievements in behalf of Early Medieval Martyriums, High Medieval multistory memorial of Noravank monastery in Armenia, the miraculous space of Taj-Mahal etc. Very great are the wonderful Sacristies of Renaissance and Baroque, the utopic grandeur in behalf of Newton's memorial or Cenotaph of the elimination period, as well as the majestic atmospheres created in Neo-Classical monuments of Walhalla, the temples of Pantheon and Invalid in Paris etc. All mentioned monuments really created a vigorous foundation for the modern memorial architecture.

The memorials of Modern and Contemporary Architecture (Table 2), find their expression in the face of WWI and WWII, as well as other events of Modern History. The subject of WWI memorials among many tragedies included Armenian Genocide of 1915, too. WWII memorial monuments evidenced the Soviet reality, the Holocaust, many other massacres of 20th century³. Special indication have the Soviet architectural ensembles, such as the "Victory" memorial-museum in Erevan (architect Raphael Israelyan, 1950), Khatin memorial in Belorussia (group of authors, sculptor S. Selikhanov), Salispils ensemble in Riga (group of authors, 1967), Mamaev Kurgan complex of Volgograd (architect and sculptor Evgeni Vouchedich 1959–1967), Azatan memorial nearby Gyumri (architect Hakob Jivanyan 1981) and many others. The modern memorial architecture proceeded according to the 20th-century styles and developed from modernism into postmodern, deconstructivism and ecological trends of sustainable architecture in the contemporary era. This is evident on the example of numerous monuments, the most notable of them being the followings: the minimalistic style of Jefferson National Expansion Memorial, St. Louis, Missouri (architect Eero Saarinen, 1947–1968), the new reinforced concrete aesthetic trend of Latin America memorial at San Paolo (architect Oscar Nimeyer, 1989), the neo-expressionism style of Holocaust memorial-museum in Berlin (architect Daniel Libeskind, 2001) and others. The sustainable philosophy is very characteristic to deconstructivism trend works, such as: Vietnam Veterans Memorial in Washington D.C. and its memorial wall (architect Maya Lin, 2007), the gorge-like Pentagon memorial at Arlington, Virginia (by KBAS Studio, 2008), The new World Trade Center complex in New York which contributed by many famous architects and studios, in the complex special notice due to the pools of grief (architect Michael Arad, 2011), with the names of victims carved on the perimeter piers. Other notable modern examples are the Japanese Immigration Memorial (by Gustavo Penna and

³ See The list of massacres in Wikipedia the free Encyclopedia.

Associates, 2011), located in the landscape as fractures “Memory Wound” complex of Norway massacre (architect Jonas Dahlberg, 2012) etc.

The case study of the focused 1915 Armenian Genocide memorials is preferably presented in three following group of monuments.

A. 1915 Genocide Memorials created by architect Raphael Israelyan (Table 3).

The memorial trend has dominant indication in works by R. Israelyan. Without any doubt he is one of main masters of 20th century vernacular architecture, actually below presented memorials of R. Israelyan in the traditional trend of Armenian Architecture.

- **“Khachkar⁴ – memorial dedicated to the victims of 1915 Great Massacre” at the HolySee of Ejmiadzin” (Built in 1965).** The monument is a composition of traditional Khachkars and a separate Stella of the iron ladle symbolizing the Berlin Congress related to the Armenian Cause⁵. The khachkar is resolved as a combination of many minor crosses based on a three-stepped pedestal. The composition has dissymmetric order toward a central axis. The datum is an eagle relief as a symbol of the holy heroic struggle. The hierarchy is in behalf of the khachkars generally and an inscription below which explains the relevant event. All other compositional features and regularities of the composition are in contrast toward the surrounding components of the Great Courtyard of the Holy See.
- **The “Renaissance” Monument of 1918 Battle Near a Small City of Aparan in Ashatarak District (built 1979).** The placement is a high plateau looking at the highway passing nearby the city. The layout is a square-like space having the monument at the South side. The layout is an Organic architecture concept related to the surrounding landscape. The silhouette of the monument echoes the outline of the mountain nearby. However, the monument recalls the national round dance arrangement around the mentioned square. All composition is concentrated around 3 apses, each dedicated to an historical event of Armenian history. From East to West are successive commemorations of the 1915 Armenian Genocide, the Aparan Heroic Fight of 1918 and the victims of WWII. The composition is very becoming by its heroic scale, dynamics of in forms, colorful masonry. The back elevation is an actively articulated vertical accent creating expressive chiaroscuro.

⁴ Khachkar is a minor form type of medieval Armenian architecture which is a Cross-carved Stone.

⁵ More detailed see: Catholicos Mkrtich Khrimian, The Iron Ladle, <http://thearmenite.com/category/newsdesk/nation/>.

The monument is within a national traditional image of medieval Armenian Architecture.

Very attractive are the monuments created by national communities in Armenia. They all commemorate the abandoned lands of Western Armenia.

Among the monuments very typical are Nor-Hajen and Musa-Ler ensembles. The indicated monuments have the same morphological concept with the above-described monuments. In content they include community memorial museums and other community meeting rooms within the complex.

- **The memorial at Nor-Hajen Neighborhood in Kotayk District (built in 1967–1974).** Is a nostalgic return to the abandoned homeland and conceived as a castle with the palace and a sword-like tower. All the details are traditionally built in red stone. The style reminds of expressionism.
- **The Memorial-Museums at Musa-Ler Village on the Yerevan-Ejmiadzin Highway (built 1976).** Created as a stronghold in the shape of an eagle. The composition is symmetric, enclosing an archway at the entrance, which is open to nature.
- **The Sardarapat Ethnographic Museum Complex Dedicated to the Heroic Battle of 1918, in Armavir district (built in 1968–1978).** The ensemble is one of the outstanding memorials in Modern Architecture. The site is a gorge-like spot at the foot of the Holy Mount of Ararat. The area is a long piece of land extending from West to East which symmetrically starts from an entrance, followed by a long alley ending with the ethnographic museum. The described order successively symbolizes: the rebellion, the heroic battle, the triumph, the celebration and the cultural flourishing, which followed. The concept figuratively is in an ancient Oriental motif having the following content:

1) The entrance of the complex is a solemn series of steps, at the end flanked by huge winged oxen made of red tufa. Next to the oxen stands the memorial at the back of a square. The memorial recalls the Early Medieval tradition of Armenian memorials, consisting of a stepped pedestal and an arched commemoration structure. The latter stands as a 26-meter-high tower having 12 bells located in a 2 tiered trellis structure of 6 arches.

2) The main ally of the complex is the place of the battle which is conveyed as a successively ordered parterres, guarded by massive ancient-style eagle-steles arranged in metrical order on both sides.

3) The wall of triumph is at the end of the alley as a monumental arch opened at the center of a concave wall. The wall is 55m wide and 7 m high. Both sides of the wall are carved in reliefs presenting the fight of dragons and fiery horses from the

front side and rows of warriors at the back. Aside from the relief is a traditional refectory as a symbol of festivity.

4) The ethnographic museum, metaphorically designed as a casket having the image of a castle. The building is two-storey high and has tower-like staircases at the corners. Between the towers the external wall includes series of alcoves used for individual expositions. The museum is exposed to skylight through 4 courtyards arranged coherently in the context of the casket. The central axis concentrates three exposition halls solved by a very becoming traditional Hazarashen type ceiling. The space in the halls and the entrances around the courtyards has outstanding expressiveness ever achieved in an exposition type of building. The architecture is an organic concept solved in traditional motivations of vernacular style.

B. 1915 Genocide. Other Memorials in Republic of Armenia (Table 4)

There are hundreds of genocide memorials built through out Armenia, some of which have exclusively creative features, see below.

a. The Armenian Genocide Memorial Complex of Tsitsernakaberd in Yerevan. Built and regenerated on the occasions of the 50th and 80th anniversaries of 1915 Genocide. The site is a green plateau at the heart of the city, being a constituent part of the urban silhouette of Yerevan today. The layout is an open-ended composition. The pedestrian path leading to the memorial complex meandering from Northeast to Southwest of the Tsitsernakaberd hill, where the main complex is within a direct axis passing from West to East. The composition center is an elongated square in terms of an open altar looking at the Holy Mount of Ararat. Three following concepts are displayed within the datum: 1) the main memorial complex accompanied by a 100m-long wall which commemorates the deportation way of the massacre and 2) the Memorial Museum-Institute.

1. The ensemble designed by architects Arthur Tarkhanyan, Sashur Kalashyan and artist Hovhannes Khachatryan. The complex was built on the occasion of the 50th anniversary of the Genocide and completed in November 1967. Two parts are attributed in the design: One is the pyramidal form consisted of 12 slabs positioned along the circumference which symbolically represent a grave. At the center of the base, there is the 1.5m-deep eternal flame dedicated to the 1.5 million people killed during the genocide. The other form is on the South-West side of the pyramid. It is a 44-meter-high stele symbolizing the national rebirth of the Armenian Nation after the Genocide. The length of the memorial wall is designed in a schematic system of ancient traditional dynamic symmetry order.

2. The Armenian Genocide Museum-Institute, designed by Sashur Kalashyan and Lyudmila Mkrtchyan in 1995. It is an impressive two-story structure built directly into the side of the hill on the west-south corner. It has been located in a

ways not to detract from the imposing presence of the Genocide Monument nearby. The roof of the Museum is flat and covered with concrete tiles. The first floor of the Museum is subterranean and houses the administrative, engineering and technical maintenance offices as well as Komitas Hall, which seats 170 people. Here also are situated the storage rooms for museum artifacts and scientific objects, as well as a library and a reading hall. The Museum exhibit is located on the second floor in a space just over 1,000 square meters in size. There are three main indoor exhibit halls and an outer gallery with its own hall. The Genocide Monument is designed to memorialize the innocent victims of the first Genocide of the 20th century. The Genocide Museum's mission is rooted in the fact that being aware of the Armenian Genocide is an important step in preventing similar future tragedies, in keeping with the notion that those who forget the past are condemned to its reiterations.⁶ The exterior gallery symbolically divided by a glass wall into an external courtyard continued into the lobby demonstrating the historical map of Armenia carved on the wall. A modern khachkar is bisected by the transparent wall stretching on both sides of it. In the courtyard are plates have been attached from the internal side to honor persons who committed themselves to relieving the distress of the survivors during and after the genocide, among them are: Johannes Lepsius, France Werfel, Armin T. Egner, Henry Morgenthau, Sr., Fridtjov Nansen, Pope Benedict XV, Jacob Kunzel, Bodil Biorn and others.

3. The Tsitsernakaberd memorial complex is an organic architecture concept, in terms of European rationalism from the mid - 20th century.

b. The memorial monument in Agarak village at the vicinity of Ashtarak city (architect Jim Tororsian, built 1979). Is an sculptural composition at once opening to the highway passing from the capital Yerevan to North lands. Very becoming is the silhouette of the monument with the surrounding nature including the Mount Ararat and the Mount Aragats from opposite side. The site is an ancient tomb yard. A slightly rising long stairs are accessing the stele like monument which is a fountain at the lower part and thrust with spears single wing on the top. The monument is an organic architecture in a "Rational-South" style from the mid-20th century.

Beside the described 2 monuments, there are two new churches in Armenia which are dedicated to the Holy Martyrs, including the victims of the 1915 Great Armenian Massacre. One of them is at Teghenik village at Kotayk district and the other was recently anointed at the center of Yerevan. The church of Teghenik is

⁶ See Wikipedia keyword: Tsitsernakaberd.

notable for its interior wall paintings. The other one is in design process yet. Both of the churches are in traditional style.

1. 1915 Genocide Memorials of Armenian Diaspora (Table 5).

There are around 150 Armenian 1915 Genocide monuments built in different countries of the world, where the Armenians deported from homeland reside. However, the following complexes of Armenian diaspora has to be the places pilgrimage nowadays.

a. The first «Hushardzan-Memorial» of Taqsim Square in Istanbul (unknown artist, built in 1919). This is a relief destroyed in 1922 by the Kemalists. The monument is the first commemoration of the event built at the time of the Genocide.

b. Memorial chapel to the Armenian Genocide at the Catholicosate in Antelias (architect Martiros Altunian, built in 1938). This is the first church built as commemoration monument dedicated to the 1915 Armenian Massacre. The memorial is a small cruciform type chapel built in the courtyard on the North-West of St. Gregory the Illuminator Cathedral. The Chapel was built when the relics of one-and-a-half million victims were brought from the desert of Der Zor to Antelias. The composition is a splendid structure having 6 x 6.5 x 9m dimensions. Apparent are the typological abilities of the architect. However, the church is a mastering synthesis of the Bagaran type church, the Great-Gavit of Haghbat Monastery and the Cappella Della Pietà of Milano. The memorial and the sanctuary are in high creative unity and monumentality. The style is traditionalism in behalf of medieval revival of Armenian Architecture.

c. The memorial complex at Deir-Zor in Syria (architect Sargis Balmanukian, built in

1989–1990, consecrated May 4, 1991. On 21 September 2014, the memorial complex was blown up by militants of the ISIS, now in ruinous condition).

The Deir-Zor memorial was a whole complex dedicated to the victims of 1915 Armenian Massacre, served as church, museum, monument, archive center and exhibition. The concept was a courtyard layout concentrated around the following 3 ideas.

1) *The Wall of Friendship*, was located on the right side of the courtyard. It had a panoramic plate decorated with different Arabesque and Armenian-style legends as a symbolic expression of the co-assistance undertaken by the inhabitants to Armenian refugees. Two continuously flowing springs on this wall symbolized the inexhaustible life and donations.

2) *The Monument* was on opposite side of the main entrance. It was a huge monument erected to the memory of the Armenian martyrs. A cross stone brought

from Armenia was placed in the center. In front of the monument, the eternity fire burnt continuously. On both sides were arcades including reliefs of the main 1915 monuments constructed throughout the world.

3) *The Church and the Museum* was the main structure and the hierarchy of the complex, located on the left side of the main entrance of the courtyard. The building was a memorial-church type of the medieval Armenian tradition, which had its roots from the antiquity and the Early Christian instances. The composition described as a memorial hall below the courtyard level, a church was on the ground level with a belfry on the top. A huge column as the Column of Resurrection rose up from the lower level to the hall of the church, directly under the center of the dome. Around the base of the column were the remnants of victims of the genocide, bones that were dug from the Syrian Desert, which was placed to witness the death marches. The memorial hall acted as a small museum, containing books, publications and documentary photographs exhibited to narrate the story of the sufferings during the Genocide. The style of the complex is romanticism with regard to the Armenian traditional details used.

d. Armenian Genocide Martyrs Monument at Bicknell Park - Montebello, CA (architect Hrant Aghbabyan, unveiled April 1968).

Driving on 60 freeways, an information sign "Armenian Genocide Martyrs Monument" leads the way atop a grassy knoll in the center of Bicknell Park, 10 miles east of downtown Los Angeles in the City of Montebello. This elegant structure is an octagon inscribed in circle having 6 m diameter and standing 23m high. On the vertexes are comprised eight reinforced concrete columns that meet at the top forming the traditional calotte of an Armenian church. The form is a dome apparently extended at the drum part. The memorial stands at the center of a platform raised up by several stairs. The monument and the platform are concentric, holding a commemorative inscription in the middle. The concept is organic in sense and the style is creative reinforced concrete known from the 1960-ies of Modern Architecture.

e. The 1915 memorial complex at Bikfaya, Lebanon (sculptor Zaven Khdeshian, architect Etienne Bastrmaji⁷, built 1968 – the regeneration project in advance now). The site is a trapezoid land rising as a hill side toward southeast, with an original 35m-high statue. At the feet of the statue is the summer retreat of the Catholicosate of Cilicia and a church. However, the composition center is the church and the summer school. The dominant is the Woman statue. The main axis is passing

⁷ See Furuto, Alison. «Armenian Genocide Memorial Winning Proposal/ Etienne Bastormagi Architects», 03 Jan. 2012. Arcdaily. Accessed 21 Mar. 2012. «<http://www.arcdaily.com/196234>»

on the back of the mentioned elements to the East. According to the new project, a 5–7 m- high memorial wall will go along the mentioned axis, which will represent the deportation map of the 1915 evictions. Beside the wall, a granite-paved road will lead the visitors to the main monument. Between the school and the Statue is an open-air theatre for appropriate occasions. A chapel planned beside the statue too.

There are new memorials built on the occasion of 100 centennial of the 1915 Genocide. Among them are many instances, which have green architecture background. Notable examples of the mentioned are the following memorials from Lyon and Boston.

f. 1915 Genocide Memorial in Lyon, France (architect Leonardo Basmadyan, built in 2006). The monument is located near Place Bellecour, the main square of Lyon and includes 36 white concrete pieces supported by stones from Armenia. Poems of Kostan Zarian are written on the concrete pieces. The concept is a complex of unidentified tombstones, as a symbol of mass deportation and crime. The style is an environment design in post-modern style of architecture.

g. Armenian Heritage Park of Boston, Massachusetts (Tellalian Associates Architects and Planners, Consultants Architects Arto Kurkjian, Yervant Nahigian AIA , created in 2012). The Armenian Heritage Park is a memorial park dedicated to the victims of the Armenian Genocide located on Parcel 13 of the Rose Kennedy Greenway between Faneuil Hall and Christopher Columbus Park in Boston, Massachusetts. The layout is a park area, having its datum in behalf of the grassy labyrinth that not only pays tribute to the Armenian contribution to the United States, but also represents the journey of life. The hierarchy is the memorial which includes a sculpture surrounded by a reflecting pool as a symbol of the sorrow and justice. The sculpture has 24–26 different configurations, which symbolize the dispersion and coming together of immigrants from different shores. The concept is a green architecture landscape design with an abstract sculpture.

Conclusions.

1. The memorial undertakings either monument, building or complex, have a symbolic background of planar, volumetric and spatial compositions. They are created as: 1) a new morphology, 2) commemoration or muse-preservation of the historical site, 3) scarification in behalf of memorial church or sanctuary. The case of 1915 Genocide Memorials are due to the first and third cases, the site commemoration of the events actually are beyond Armenia's political boundary today, they are in Modern Turkey.

2. However the consolidation of memorial architecture passed three following phases: 1) a formation period which involves the memorials created until modern times. 2) modern development period which extends from the midst of XIX century

until the declaration of postmodern in 1971, 3) contemporary period of memorials created after postmodern, including some concepts of Green architecture and sustainable strategies, too. In the case of 1915 genocide memorials, the time-line is within modern architecture and has the following phases: 1) establishing period which extends from 1915 to the 50th anniversary of the Genocide in 1965, 2) advanced period of building activities from 1965 to the end of 20th century, 3) contemporary period of the 21st century activities and Centennial undertakings.

3. Compositional features of memorial architecture are varied according to the Building types mentioned in point 1. However, in the case of individual monuments, the hierarchy of the harmony is in behalf of the main building or statue, where the datum and axial solution are solved accordingly. In the case of museum-memorials and sanctuary-memorials or others, the hierarchy shares multiple elements, where the composition-center and the axis have balance-creating means. The main stylistic features in memorial architecture are in behalf of symbolism, modernism, expressionism, surrealism, postmodern, deconstructivism and others, which are conveyed in terms of organic, sustainable, mixed use and other philosophies of modern architecture. The studied Armenian monuments of the 1915 Great Massacre are in symbolist and expressionist manner. Usually they have radical or vernacular elements described as national romanticism. All the monuments built in Armenia have organic architecture layout and hold the Ararat Mountain as composition center. The Postmodern and other contemporary styles are rare in the Armenian memorials. Notable is the fact that the monuments of 1915 are located in green environment, but they have not any sustainable approach, except for some instances built in the last decade. In behalf of 1915 memorials, the modern architecture witnessed optimistic details of art synthesis, where lamentation, grief and sorrow are expressed in pompous terms of rebirth and humanistic expectations.

STYLISTIC FEATURES OF 1915 GENOCIDE MEMORIALS ...

Bash Aparan memorial Nearby Aparan

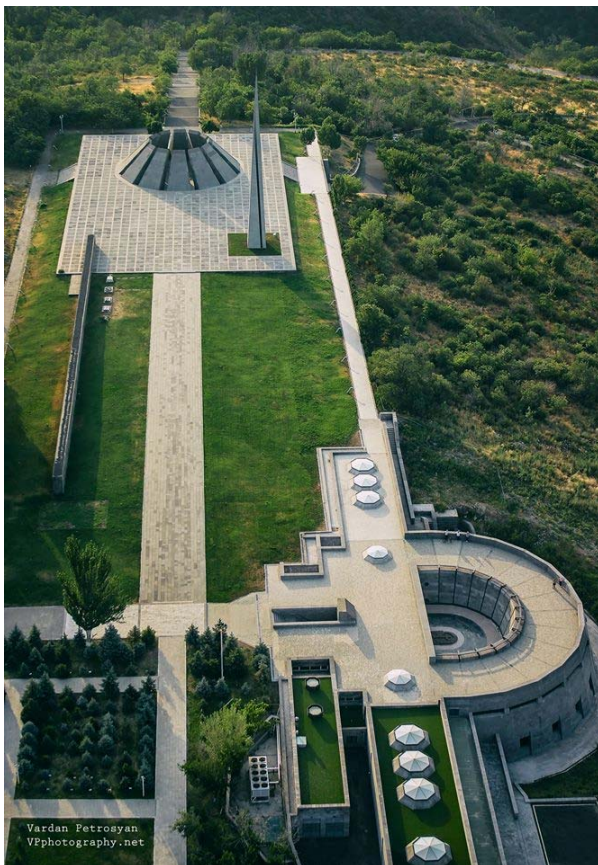

World Trade Center 9-11 Memorial pools in N.Y.

DAVID KERTMENJIAN

The Armenian Heritage Park
in Boston

Tzitzienakaberd Genocide memorial
complex in Yerevan

ДАВИД КЕРТМЕНДЖЯН

Доктор архитектуры

Институт искусств НАН РА

dkertmenjian@gmail.com

О НЕКОТОРЫХ АРХИТЕКТУРНЫХ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПАМЯТНИКОВ, ПОСВЯЩЁННЫХ ГЕНОЦИДУ АРМЯН

РЕЗЮМЕ

Памятники, посвящённые Геноциду 1915 г., положили начало новой тенденции в современной армянской архитектуре и новому подходу во всемирной мемориальной традиции, причём изучение этих предметов является обязательным для полноценного понимания современной цивилизации. Несмотря на свою важную роль, армянские памятники Геноцида 1915 г. до сих пор не подвергались методическим исследованиям. Доступные источники включают подробную систематизацию Института АНИ, альбомы и краткие статьи.

В настоящем изложении делается попытка сравнительного анализа указанных памятников в отношении к существующим аналогам.

Контекст исследования включает: обзор данной области с древних времён до архитектуры сегодняшнего дня. Исследование нацелено на некоторые отобранные мемориалы в Армении и Диаспоре. Таковы работы, которые создал Рафаэл Исраэлян, в том числе: посвящённый жертвам 1915 г. «Памятный Хачкар» в Эчмиадзине, Мемориальные Музеи Муса Лер, Нор Ачн, Апаран и Сардарпат. Из сотен существующих памятников жертвам геноцида 1915 г. рассмотрены, в частности Циернакаберд в Ереване, мемориальный памятник в деревне Агарак и недавно освященная Церковь Столетия Геноцида. Из памятников диаспоры – монумент в Стамбуле, на площади Таксим, мемориальная часовня Армянского Католикосата Киликии в Антилиасе, комплексы Деир Дзор (разрушен), Монтебелло, Литон, Армянский Парк Наследия, Бикфайа и др.

Памятники жертвам Геноцида армян характеризуются следующими архитектурными особенностями: мемориальные объекты – монументы, строения или комплексы, имеют символический фон, состоящий из плоских, объёмных

или пространственных композиций. Они созданы как: 1) новая морфология, 2) торжественная церемония поминания или художественная реставрация исторического объекта 3) высечённое изображение мемориального храма или святилища. Памятники геноцида 1915 г. попадают под первый и третий случаи. Торжественная церемония поминания объекта обычно проходит вне политической зоны Армении, на территории Турции. Однако, становление мемориальной архитектуры проходило через три следующие фазы: 1) формирующий период, включающий памятники, созданные до нового времени. 2) период современного развития, который проходит от середины 19 века до наступления периода постмодерна в 1971 г., 3) современный период памятников, созданный после постмодерна, включающие некоторые концепции Зелёной архитектуры и стратегий устойчивого развития. В случае памятников Геноцида 1915 г. временная шкала проходит в пределах современной архитектуры и имеет следующие фазы: 1) установочный период, от 1915 г. До 50-й годовщины Геноцида в 1965 г., 2) продвинутый период строительной деятельности с 1965 до конца XX столетия, 3) современный период деятельности XXI века и мероприятий в связи со столетней годовщиной Геноцида.

Основные стилистические особенности в мемориальной архитектуре находятся в пределах символизма, модернизма, экспрессионизма, сюрреализма, постмодерна, деконструктивизма и др., что передается в терминах устойчивого, смешанного использования или других концепций современной архитектуры. Рассмотренные армянские памятники Великой Резни 1915 г. исполнены в символической или экспрессионистской манере. Обычно они имеют радикальные или местные элементы, характеризующиеся как национальный романтизм. Все памятники, построенные в Армении, имеют органическое архитектурное расположение, при котором гора Арарат является композиционным центром. Постмодерн и другие современные стили – редкость среди армянских мемориальных конструкций. Памятники Геноцида 1915 г. полны элементов оптимистического характера, среди которых плач, горе и скорбь выражаются в выразительных деталях эпохи возрождения и гуманистических идей.

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ

Ճարտարապետության դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ

dkertmenjian@gmail.com

**ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱԿԵՏԱԿԱՆ ՈՃԱԿԱՆ
ՈՐՈՇ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1915 թ. Եղեռնին նվիրված հուշարձանները ոճական նոր երանգ ստեղծեցին մեմորիալ ճարտարապետության մեջ, առանց որի մեկնաբանության թերի կմնար արդի քաղաքակրթության իրականությունը: Փաստորեն նրանք դեռևս չեն արժանացել պետք եղած մասնագիտական մեթոդական վերլուծության: Բնագավառի գոյություն ունեցող ուսումնասիրություններում ուշագրավ են՝ ԱՆԻ ինստիտուտի կողմից պատրաստված կատարյալ համակարգված տեղեկատվական կայքը, ինչպես նաև մի քանի ալբոմներն ու համառոտ հոդվածները: Սույն աշխատությունը առաջին մեթոդական միջոցառումն է, որ համեմատական հետազոտությամբ և միջազգային գուգահեռների լույսի ներքո վերլուծում է 1915 թ. Մեծ եղեռնի հուշարձանները:

Ներկայացվող հոդվածի համատեքստն է՝ մեմորիալ ճարտարապետության ակնարկային ներկայացումը հինից մինչև մեր օրերը: Աշխատության կից գտնվում է վերցված Հայաստանում և սփյուռքում կառուցված մեմորիալների մի ընտրանի, որոնց թվում են՝ ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանի ստեղծագործություններից՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի 1915 նվիրված հիշատակի խաչքարը, Մուսա Լեռան, Նոր Հաննի, Ապարանի և Սարդարապատի ու այլ համակառույցները: Գոյություն ունեցող 1915 թ. եղեռնի հարյուրավոր հուշարձաններից առանձնապես անդրադարձ է կատարվել Երևանի Ծիծեռնակաբերդի համալիրին, Աշտարակի մերձակա Ագարակ գյուղի Վանա մեմորիալին, ինչպես նաև կառուցված և դեռևս ընթացքում եղած նահատակաց եկեղեցիներին և այլն: Սփյուռքահայ իրականության հուշարձաններից ուսումնասիրության ծիրում ընդգրկվել են Ստամբուլի Թաքսիմ հրապարակում դեռևս եղեռնական տարիներին կանգնեցված առաջին հուշարձանը, Անթիլիասի Մեծի Տանն Կիլիկիո Աթոռում կառուցված մեմորիալ մատուռը, օրերս ավերման ենթարկված

Դերգորի հուշահամալիրը, Մոնթեբելլոյի, Լիոնի, Բոստոնի, Բիկֆաիայի և այլ վայրերի 1915 թ. սուգի ստեղծագործությունները:

Մեծ եղեռնին նվիրված հուշարձանները՝ քանդակ, շենք, թե համալիր միշտ էլ ունեն խոհրդապաշտական ծավալատարածական բովանդակություն: Տիպաբանականորեն հուշարձանները կարելի է դասակարգել որպես՝ 1) Առանձին ծավալային հորինվածք, 2) հիշարժան վայրի թանգարանացում, 3) ողբալի իրադարձությունների վայրում կառուցված եկեղեցի: Գոյություն ունեցող մեմորիալ հուշարձանները հիմնականում առաջին և երրորդ խմբին են պատկանում:

Փաստորեն երկրորդ խմբի հուշարձանները վերաբերով Արևմտյան Հայաստանի տարածքներին՝ թվով սակավ են: Մեմորիալների ճարտարապետական զարգացումը միջազգային իրականությունում կարելի է պարբերացնել երեք փուլերով: 1-ինը մինչ արդի ճարտարապետությունը ստեղծված կառույցներն են: 2-րդը Արդի ճարտարապետության հաստատումից (1850 թ.) մինչև պոստմոդեռնի հռչակումը 1971 թ.: 3-րդը՝ ժամանակակից ճարտարապետության տասնամյակներն են: 1915 թ. հայոց ցեղասպանության մեմորիալները արդի և ժամանակակից ճարտարապետության օրինակներ են: Նրանց զարգացումը կարելի է պարբերացնել հետևյալ ժամանակաշրջաններով՝ 1) հիմնադրման փուլի մեմորիալներ, որ ընդգրկում է 1920 թ. մինչև Մեծ եղեռնի 1965 թ. ժամանակահատվածը: 2) Հաստատման կամ հիմնավոր գործերի ստեղծման ժամանակաշրջան, որ ընդգրկում է 1965 թ. մինչև 20-րդ դարի ավարտը: 3) Ցեղասպանության հուշարձանների կառուցման ժամանակակից փուլ, որ ընդգրկում 21-րդ դարի տասնամյակները, մինչև Եղեռնի 100-ամյա տարելիցի միջոցառումները:

Մեմորիալ ճարտարապետության միջազգային օրինակները ոճականորեն միանգամայն սիմբոլիզմի երանգով են, որոնք ձևաբանական առումով լուծված են՝ մոդեռնիստական, արտահայտչապաշտական, սյուրռեալիստական: Հուշարձաններում ճարտարապետական փիլիսոփայությունը գերակշռությամբ օրգանական է, պոստմոդեռնիստական, միջավայրակայուն, բազմաֆունկցիոնալ, ինչպես նաև որոշ օրինակներում դեկոնստրուկտիվիստական: 1915 թ. Մեծ Եղեռնի մեմորիալները բացառություն չեն և լուծված են խորագույն խորհրդապաշտությամբ: Նրանց առանձնահատուկ է ընդգծված տրադիցիոնալիզմը իր ռադիկալ և ժամանակագրորեն բնութագրվող լուծումներով: Ակնարկվող հայկական մեմորիալները միշտ էլ կիզակետում են վերցնում սրբազան Արարատ լեռը: Պոստմոդեռնիստական և այլ ժամանակակից ուղղությունները հայկական օրինակներում սակավ են: Լանդշաֆտի առումով ուշագրավ է, որ Մեծ եղեռնի հուշարձանները միշտ էլ կանաչ միջավայրում են, թեկուզ միջավայրակայուն լուծումներ չունեն:

ARTICLES

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՄ ակադեմիկոս

«ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՎԻԹ» ԷՊՈՍԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ժողովրդական վեպը, դյուցազնավեպը կամ էպոսը մարմնավորում է տվյալ ժողովրդին առանձնահատուկ, նրան բնորոշ հատկությունները: Ժողովրդի ապրումները, նրա ձգտումներն արտահայտող նման ստեղծագործությունները մշակվում են երկար ժամանակ, դարերի ընթացքում, բայց վերջնական ձևավորում են ստանում ժողովրդի ինքնության, ինքնագիտակցության բարձրացման որոշակի աստիճանում: Ինչպես հայտնի է պատմահայր Մովսես Խորենացին հայ ժողովրդի հետ առնչվող բազմաթիվ առասպելներ է հիշատակում, որոնք սակայն տակավին ժողովրդական էպոս դառնալու մակարդակի չեն հասնում: Հայ իրականության մեջ ժողովրդական էպոսը ծնունդ առավ զարգացած միջնադարի շեմին՝ ժողովրդի քաղաքական ակտիվության, լուսավորական շարժման վերելքի պայմաններում: Մյուս ժողովուրդների ազգային դյուցազնավեպերը նույնպես առաջացել են հասուն ավատատիրության այդ նույն դարաշրջանում¹:

1939 թվին նշվեց «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակը: Դրանով նկատի էր առնվում ժողովրդավեպի վերջնական ձևավորման համար ազդակ հանդիսացող պատմական իրադարձությունը՝ 9-րդ դարում արաբների դեմ մղած պայքարը: Երկրամասի կառավարիչ արաբ ոստիկան Յուսուֆը հայկական շրջաններում ավերածություններ կատարելով վերահաս ձմռան պատճառով բա-

¹ Ֆիննական «Կալեվալա», Կիրկիզական «Մանաս» էպոսները ձևավորվել են 9–10-րդ դարերում, Բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտասը»՝ 10–11-րդ դարերում, երգ Ռուլանդի մասին ֆրանսիականը՝ 10–12-րդ դդ., Իսպանական «երգ իմ Սիդի մասին և Ռուսական «Ասք Իգորի գնդի մասին»՝ 12-րդ դարում, իսկ գերմանական «Նիբելունգների երգը»՝ 13-րդ դարի սկզբին և այլն:

նակ է դնում Մուշում, սպասում գարնանը: Սասունցիները անսպասելի հարձակվում՝ ջարդում են արաբական զորաշուկատը, ազատում գերվածներին, սպանում եկեղեցու գմբեթում թաքնված Յուսուֆին: Դյուցազնավեպը սկզբնավորվել է Սասունում, բայց աստիճանաբար տարածվել է ամբողջ ժողովրդի մեջ և դարձել համազգային: Այն իր մեջ ներառել է անցյալի առասպելական պատումները, սկսած Հայկի և Բելի պայքարից, այսինքն հայ ժողովրդի առաջացման, բռնակալ իշխանությունների դեմ պայքարի ժամանակաշրջանից:

«Սասնա Ծռերը» բաղկացած է չորս ճյուղերից: Սանասարն ու Բաղդասարը Սասնա դյուցազնական տոհմի նախնիներն են: Հաջորդը Մեծ Միերն է, ապա նրա ժառանգ Դավիթը, իսկ չորրորդ ճյուղը Դավիթի որդի Փոքր Միերն է: Բոլոր չորս սերունդները գործել են անառիկ Սասունում, պայքարել այլադավան բռնակալների դեմ և մշտապես հաղթանակի հասել: Նրանք կապված են ժառանգական սերվածությամբ և այլ ընդհանրություններով, որով հերոսավեպի չորս ճյուղերի միասնությունն է ստեղծվում, դառնում մի ամբողջական վիպերգություն:

Հայ ժողովրդի վաղնջական առասպելները փոխակերպված ձևով հիմք են դարձել հայկական էպոսի առաջին ճյուղի համար: Զրիստոսի ծննդից առաջ 7-րդ դարում Ասորեստանի Սենեխերիբ (Սենեքերիմ) թագավորի որդիները՝ Սանասարը և Աբամելեքը սպանում են իրենց հորը և փախչում Արարատյան երկիր: Այդ պատումների վրա հետագայում ավելացել է Բաղդադի խալիֆայության ժամանակի իրադարձությունների ազդեցությունը²:

Սասնա Ծռեր էպոսի չորս սերունդների մեջ առանցքային դեմքը Դավիթն է: Նա է վիպերգության չորս ճյուղերի հիմնական գաղափարի մարմնավորողը: Նա է ամենից ամուր կապված էպոսի հիմքում դրված պատմական իրադրությանը: Նրա սխրագործություններն արտացոլող պատումները տիրապետող են դյուցազնավեպի բոլոր տարբերակներում: Հետևաբար պատմավեպը Սասունցի Դավիթ անվանելը միանգամայն ընդունելի է և լիովին պատճառաբանված: Հայկական էպոսը չի վերաբերվում հայ ժողովրդի պատմության մի դրվագի, ինչպես տեսնում ենք ուրիշ ժողովուրդների համանուն ստեղծագործություններում:

Այսպես օրինակ, ֆրանսիական վիպերգության խոշորագույն հուշարձան է «Ռոլանդի երգը»: Այն համաեվրոպական հնչեղություն է ստացել և համարվում է միջնադարյան պոեզիայի գագաթնակետը: Ռոլանդը արիության, ճշմարտության հաղթանակի, իր հաղթանակի, անշահախնդիր սխրագործությունների ծարավ է: Նրան օտար է էգոիզմը, դաժանությունը, ազահությունը: Նա իր կյանքը զոհաբերում է իր հայրենիքի, սիրելի Ֆրանսիայի համար: Աս-

² Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, 1981:

պետական խիզախ վարքագծի, հավատարմության, հայրենիքի սիրո գեղարվեստական մշակման բարձրարժեք կոթող լինելով հանդերձ, այն նվիրված է Ֆրանսիայի պատմության միայն մի դրվագի, որն ընդհանրացնում և արտահայտում է դարաշրջանի բնորոշ ոգին³:

Իսպանիայում յոթամյա հաղթանակներից հետո Ֆրանսիա վերադարձող Կարլոս Մեծի բանակի վերջապահ գունդը Պիրենեյան լեռնաշղթայի կիրճում շրջապատվում է մավրերի կողմից: Վերջապահ գունդը գլխավորում էր արքայի սիրելի, քաջակորով կոմս Ռոլանդը: Նրա ասպետական արժանապատվությունը թույլ չի տալիս և կտրուկ մերժում է իրենց գորքին՝ ֆրանսիական բանակին օգնության կանչելու առաջարկները: Փոքրաքանակ իր ասպետների հետ խիզախորեն մարտնչում, մեծ կորուստներ է պատճառում անթիվ, անհամար մավրերին, բայց ի վերջո ֆրանսիական զորագունդը ընկնում է անհավասար մարտում: Ռոլանդի մահվան պատճառ է դառնում իր խորթ հոր՝ Գանելոնի դավաճանությունը: Ֆրանսիական զոհերի վրեժը առնում է Կարլոս արքան՝ ոչնչացնելով իսպանական բանակը և պատժելով դավաճան Գանելոնին:

Ռոլանդը անվախ, խիզախ, ազնիվ, մեծահոգի ասպետ է: Նա դառնում է իսկական ժողովրդական հերոս, թեպետև պարտվում է, բայց մեծ փառքի է արժանանում:

Հայկական էպոսը հայ ժողովրդի ամբողջ պատմության խտացումն է հնագույն ժամանակաշրջանից սկսած մինչև զարգացած միջնադարը ներառյալ:

Հայ գրական շրջանները, ինչպես նշում է Կ. Սասունին, երկար ժամանակ անտարբեր մնացին ազգային վեպի հանդեպ: Դրա նշանակությունը առաջինը խոր և ընդհանրացած ընկալեց Հովհաննես Թումանյանը, ում շնորհիվ հայ մտավոր շրջանները հասու դարձան դյուցազնավեպի խորհրդին⁴: Թումանյանը էպոսը դիտում է որպես հնագույն ժամանակներից, Հայկ նահապետից սկսած ժողովրդի մտածումների, ձգտումների, երազանքների արտահայտություն: Երկար դարեր բանահյուսությունն է եղել ժողովրդական մտքի միակ ասպարեզը: Հազարամյակների ընթացքում ժողովուրդն է սերնդից-սերունդ մշակել Դավիթի կերպարը, նրա մեջ դրել իր լավագույն զգացումները, ձգտումները, իդեալներն ու նպատակները: Հետևաբար, եզրակացնում է Մեծ Լոռեցին, միևնույն ժողովուրդը երկու էպոս ունենալ չի կարող⁵:

Որոշ հեղինակներ շեշտում են էպոսի հերոսների նախատիպերի առկայությունը: Դավիթը իշխանաց իշխան Բագրատ Բագրատունու որդի Դավիթն է, քեռի Թորոսը՝ իշխան Թեոդորոս Ռշտունին է և այլն: Հ. Թումանյանը, Հ.

³ Տե՛ս Песнь о Роланде, 1964: Песнь о Роланде (коронование Людовика), 1976. Ռոլանդի երգը, 1995. Թարգմանությունը և առաջաբանը Հ. Բախչինյանի:

⁴ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, 1947, 9–10:

⁵ Տե՛ս **Ջանփոլադյան Մ.**, 1969:

Օրբելին և ուրիշներ մերժում են էպոսի հերոսների նկատմամբ նման մոտեցումները⁶։ Նախատիպեր կարող են լինել, սակայն Սասունցի Դավիթը հայ ժողովրդի ազգային ոգին մարմնավորող անհատ է։ Դավիթի կերպարում մարմնավորվել են իրեն ծնող ժողովրդի ազգային հատկանիշները։ Սասունցի Դավիթը հայ ժողովրդի ողջ պատմության ընդհանրացումն է։ Հայ ժողովուրդը անկախ ու ազատ ապրելու անպարտելի ուժը, մարդկային իր խոհերն ու ձգտումները մարմնավորել է ժողովրդական էպոսում, մասնավորապես Դավիթի կերպարի մեջ։

Հարկ է նշել, որ բոլոր ժողովուրդների էպոսներն իրար հետ ունեն շատ ընդհանուր գծեր։ Նրանցում տվյալ ժողովրդի շահերն արտահայտող հերոսները չար ուժերի դեմ պայքարում մշտապես հաղթանակ են տանում։ Հերոսները ծնունդ են առնում բնության երևույթներից՝ աղբյուրի ջրից, խնձորից, արևի լույսից, անձրևից և այլն։ Դյուցազուն մանուկներն աճում են ոչ թե տարիների կամ ամիսների այլ ժամերի ընթացքում։ Նրանք անասելի մեծ ուժի տեր են և սխրանքներ են կատարում շատ երիտասարդ տարիքում, պատանեկության շրջանում։ Մեծ ուշադրություն է դարձվում դյուցազունների զենքին ու նժույգին։ Նժույգը հանդես է գալիս որպես իր տիրոջ կախարդական օգնականը։ Անհրաժեշտության պարագայում քնից արթնացնում է տիրոջը, զգուշացնում վերահաս վտանգի մասին։ Էպոսները ավարտվում են արդարության, բարիության հաղթանակով⁷։ Ընդհանուր այդ երևույթները հատուկ են նաև հայկական էպոսին։ Սանասարը և Բաղդասարը ծնվում են աղբյուրի գուլալ ջրից։ Դավիթն ուժ ու կորով է ստանում այդ նույն աղբյուրի ջրից։ Կ. Վ. Տրեվերը ցույց է տալիս, որ ինչպես հունական էպոսի Անթեոսը ուժ է ստանում հողին շփվելով, այնպես էլ Սասունցի Դավիթի հերոսները գործություն են ստանում ջրից, հղիանում էին ջրով⁸։

Այդ ամենով հանդերձ գոյություն ունեն սակայն, այնպիսի ակնառու հատկանիշներ, որոնք դրսևորվել են հատկապես Սասունցի Դավիթ վիպերգությունում։

Դրանք համամարդկային արժեքների հատկանիշներ են, որոնք ձևավորվել, մշակվել են դարերի ընթացքում և բնորոշ են հայ ժողովրդին։ Հայկական էպոսում առաջին հերթին արժեվորվում է բարիքներ ստեղծող արդար աշխատանքը։ Աշխատանքն, որպես կյանքի կենսունակության աղբյուր, առկա է դյուցազնավեպի բոլոր ճյուղերում՝ Սանասարի և Բաղդասարի կողմից Սասնա բերդի կառուցումը, Դավիթի կողմից հոր կառուցած Մարութա վանքի վերականգնումը, փոքր Մհերի կամրջաշինությունը։ Դավիթին տեսնում ենք

⁶ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, 1939։ Օրբելի Հ., 1956։

⁷ Տե՛ս *Жирмунский*, 1962, 12–24։

⁸ Տե՛ս *Тревер К. В.*, 1939, 135–139։

գութանի ու գութանավորների հետ: Հյուրասիրվելով գութանավորների մոտ, Դավիթը սպառում է նրանց մեկ շաբաթվա սննդի պաշարը, որի պատճառով ստեղծվում է դժվարին կացություն: Դավիթը նրանց ազատում է հոգսից՝ վեց օրվա վարը մի քանի ժամում կատարելով⁹: Մարդու գոյության կարևոր նախապայմաններից մեկը հացն է, որը ստացվում է երկրագործի ծանր աշխատանքի միջոցով: Աշխատանքը, գութանը ներկայանում է իբրև գոյության հիմք, իբրև առատության աղբյուր, այն ընդհանուր հարգանքի ու մեծարման է արժանանում: Պատահական չէ, որ հնուց եկող ավանդությամբ հայ ժողովրդի բանահյուսության մեջ աշխատանքին ձոնված երգերի մեծ մասը կազմել են գութանին, վար ու ցանքին, բերքահավաքին նվիրված երգերը¹⁰:

Դյուցազնավեպում ժողովուրդը կյանքի իմաստը տեսնում է խաղաղ աշխատանքի մեջ: Ատելությամբ է վերաբերվում թալանով, կողոպուտով ապրողների նկատմամբ: Արդար աշխատանքով, սեփական քրտինքով հաց վաստակելը ներկայանում է որպես սկզբունք, որպես միակ ընդունելի միջոց:

Հայկական էպոսում լայն տեղ է տրվում հնից ժառանգած հայ ժողովրդի համար ավանդություն դարձած կյանքի երևույթներին, դարերի ընթացքում ձևավորված, նրան հարազատ դարձած, նրա կենցաղի մեջ մտած ազգային սովորություն դարձած մարդկային հատկանիշներին: Դրանցից են ընտանիքի մեծի նկատմամբ խոր հարգանք ունենալը, նրան ենթարկվելը, անչափահաս ժառանգին հորեղբոր, մորեղբոր կողմից խնամելը, ապա նրա հովանավոր, խորհրդատու դառնալը, փորձով իմաստնացած մեծահասակ մարդկանց խորհուրդներին լսելը: Դավիթը քանիցս ականջալուր է լինում կորեկի արտի տեղ

⁹ «Դավիթ լսեց, ասաց, – ինչ տի վարիք:

Ասիս, – Այ, էդա դաշտ:

Ասաց, – դուք էստեղ քիչ մի նստեք,

ես կեղնեմ, էն վեց ավուր գութան

Մեկ ժամվա մեջ կանեմ:

Էդ ասելով Դավիթ էլավ,

Յոթ գութան կապեց իրարաց, ձին նստավ

Ու քաշեց զգութաններ:

Մեկ տաս փաթ գնաց, էկավ,

Դաշտը մի տեղ սեւցուց:

Մշակներ ասին – էդ քո շնորիք չէ,

Զո ձիու շնորիքն է:

Էն ժամանակ Դավիթ իջավ ձիուց,

Դավիթն քնատեն առավ ձեռ,

Ու ինք վարե՛ց, վարե՛ց, արտ պրծավ:

(Սասունցի Դավիթ, 1981, 258):

¹⁰ Տե՛ս Գրիգոր Գրիգորյան, 1960, 199–217:

պառավ հայ կնոջ խորհուրդներին և մշտապես հաջողության է հասնում: Նա, երբ անխնա կոտորում էր Մսրա Մելիքի զորքին, յոթ տղաների հետ կռվի դաշտ բերված գլխաբաց արաբ ծերունին խնդրանքով դիմում է Դավթին և դադարեցնել է տալիս սպանողը¹¹:

Սասունցի Դավիթ Էպոսի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նրա հերոսները թշնամու դեմ մենակ են հանդես գալիս: Մյուս ժողովուրդների էպոսների հերոսները, որպես կանոն, զորքով են կռվի մեջ մտնում:

Հայկական դյուցազնավեպում դավաճանությունն չենք տեսնում: Պատմական անցյալում Հայաստանում առանձին նախարարների, իշխանների կողմից նման դեպքեր եղել են, բայց քանի որ դավաճանությունն ընդհանուր առմամբ անհարիր է հայ ժողովրդի ոգուն՝ Էպոսում տեղ չի գտել:

Տարբեր ժողովուրդների էպոսներում կինը հաճախ դավաճանի կամ դատապարտելի արարքների հեղինակ է հանդես գալիս: «Սասունցի Դավթի էպոսում ընդհակառակը կինը երևան է գալիս անձնագոռի մարդասիրությամբ: Թագավորի Ծովինարը տեսնելով, որ խալիֆի հարսնացու դառնալուն համաձայնություն չտալով երկիրն ավերվելու է, ժողովուրդը՝ կոտորվելու, գնում է ինքնագոհության:

¹¹ «Դավիթ, մեռնեմ քեզի,
Ականջ արա, ձիդ դադրեցրու,
Գամ քեզի խոսք տասեմ:
Ինչ տասես ինձ հավոր,— հարցուց Դավիթ:
Դավիթ,— ասաց,— մեռնեմ քո արևուն.
Չէ՞ որ էնոնք էլ մարդ են, իսան են.
Ինչի՞ կը կոտորես, ինչի՞ կը սպանես.
Չէ՞ եղոնք էլ երեխաներ ունեն,
Տուն ու կնիկ ունեն:
Էնուց սպանես՝ ճժերու մեղք կընկնի քո վիզ:
Աղքատ ու խեղճ մարդ են էղոնք.
Որը իր մոր մեկունարն է,
Որը նոր պսակված տղա,
Որը իր օջախի սունն է,
Որը հանգած տան ճրագ.
Մըսրա Մելիքն է քո դուշման
Գնա իր հետ կռիվ արա:
Էդտեղ Դավիթ խղճավորվավ,
Չորք ջարդել վերջացուց
Դարձավ ասաց, Հավոր
Աղեկ խոսք ասացիր
Ես քո ասած տանեմ»:
(Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, 1981, 231–232):

Նա ասում է.

«Վոր յես են կռապաշտ թագավոր չառնեմ,

Չամեն տի սպանի իմ պատճառով,

Աղեկն են ե, յես երթամ,

Ուրիշ մարդու թող բան չըլնի:

Յես մենակ մեռնիմ իմ հոր թերեն.

Յես մենակ ջան եմ, երթամ, կորսը վիմ,

Քանց մեր Հայաստան երկիր ավերի,

են հազար հազար հոգիք կորուսանին:

Դարձավ ասաց.– Հայրիկ, ինձ տուր ենոր»¹²:

Հայ կինը Էպոսի հերոսների նման ու նրանց կողքին հայրենասիրության, ժողովրդավարության վառ օրինակ է տալիս:

«Սասունցի Դավիթ» Էպոսը ամբողջովին ժողովրդական է ոչ միայն ժողովրդի կենցաղը, վարքն ու բարքերն արտահայտելով, ոչ միայն նրա համար, որ կենսունակ ապրում է ժողովրդի բանավոր պատմության մեջ: Էպոսը, ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Օրբելին, ժողովրդական է, քանի որ նրա հերոսների աշխարհայեցողությունը անխզելիորեն կապված է բուն ժողովրդի հետ: «Այս Էպոսը ժողովրդական է,- գրում է Հ. Օրբելին,- ժողովրդական է ոչ միայն նրա համար, որ ապրում է ժողովրդական զանգվածների մեջ և պատմվում նրանց բերանով, ոչ միայն նրա համար, որ մինչև վերջին ժամանակներս, մինչև մեր օրերը, ապրում է ժողովրդի բանավոր պատմության մեջ, ոչ միայն նրա համար, որ նրա լեզուն բոլոր վարիանտներում ժողովրդական լեզու է, հին կամ նոր հայերեն գրական լեզվի կազմությանն ու բառապաշարին օտար: Էպոսը ժողովրդական է նախ և առաջ նրա համար, որ նրա հերոսների ամբողջ աշխարհայեցողությունն անխզելիորեն կապված է բուն ժողովրդական ներքնախավերի հետ...

Չնայած իրենց արիության, իրենց ուժին, իրենց սխրագործություններին, որոնք շարունակ կատարվում են ժողովրդի բարիքի համար, ավելի ճիշտ՝ հենց այդ հատկությունների շնորհիվ, հերոսներից ոչ մեկը ամենափոքր չափով անգամ իր հնարավորություններից ոչինչ չի քաղում իրեն համար, շրջապատող միջավայրում ինչ որ հատուկ իրավունքներ ձեռք բերելու համար, իշխանության նշույլ անգամ գրավելու համար, ըստ իր կամքի տնօրինելու համար այն հողը, որ նրանք պատրաստ են ոռոգելու իրենց արյունով»¹³:

Հայկական Էպոսի հերոսները դուրս են եկել ժողովրդի միջից և մշտապես կապված են մնացել նրա հետ: Նրանց բարքերը, սովորությունները հասարակ

¹² Սասունցի Դավիթ, 1939, 10:

¹³ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, 1939, XVIII.

մարդկանց, ժողովրդի կենցաղն է։ Ժողովրդի հետ սերտորեն առնչված, պարզ ու միամիտ, բայց մշտապես արդարամիտ լինելով միաժամանակ դրսևորում են ազնվականին հատուկ արժանապատիվ կեցվածք։ Դավիթը համաձայնվում է, որ հարվածելու իրավունքից առաջինը օգտվի Մսրա Մելիքը, երեք զարկից հետո, երբ հերթը հասնում է Դավիթին, կրծքով իրեն սնած կնոջ խնդրանքով, առաջին զարկը նվիրում է նրան։ Երկրորդ զարկը՝ Մելիքի քրոջը, որի ծնկներին էր մեծացել ինքը։ Օգտվում է միայն վերջին զարկի իրավունքից։

Հայ հերոսները արդարամիտ ու ազնիվ են իրենց բոլոր արարքներում։ Դավիթը Մսրա Մելիքի գորքի վրա հանկարծակի չի հարձակվում, զգուշացնում է, որ նրանք պատրաստվեն կռվի։ Նա բարձրանում է սարի գլուխ և կանչում.

«Ով քնած է՝ արթուն կացեք,
Ով արթուն է՝ ձիեր թամբեք,
Ով թամբել է՝ զենքեր կապեք,
Ով կապել է՝ էլեք հեծեք,
Չասեք Դավիթ գող-գող եկավ,
Գող-գող գնաց»¹⁴։

Ժողովրդական վիպերգությունները, ինչպես նշում է Հ. Թումանյանը, որքան էլ ազգային լինեն համամարդկային շատ գծեր ունեն։ Հայկական էպոսում բավականաչափ ցայտուն է արտահայտվել այդ հանգամանքը¹⁵։ Ազատության գաղափարը էպոսում սահման չի ճանաչում, չի պարփակվում իր ժողովրդի շրջանակներով, այլ հնչում է որպես համընդհանուր գաղափար, դառնում սրբություն։ Ահա դրա մեկ օրինակը։ Դավիթը քանդում է հոր որսատեղի պարիսպները և ազատություն է տալիս անգամ որսի կենդանիներին։

Ժողովուրդների համերաշխության գաղափարը կարմիր թելի նման անցնում է ամբողջ դյուցազներգության միջով։ Մսրա Մելիքի սպանությունից հետո Դավիթը նրա գորքին որևէ պահանջ չի առաջադրում, ոչ էլ հալածում է, այլ խաղաղ կյանքով ապրելու հորդոր է անում։ Նա դիմում է թշնամու գորքին հետևյալ խոսքերով.

«Ամենքիդ իրավունք կըտամ,
Ուր տեղեն էկեր եք՝ էլեք, գնացեք ձեր տեղ։
Էլեք, գնացեք ու ձեր տներ նստեք,...
Հանդարտ կացեք,
Մեկ էլ չեկներ ու գաք վեր Սասնա»¹⁶։

Բար Ֆրենկը (Հռոմի Պապը, խաչակրաց առաջին արշավանքի արձագանքն է), երբ սուրհանդակի միջոցով հայտնում է պատերազմ սկսելու, Սա-

¹⁴ Սասունցի Դավիթ, 1981, 230։

¹⁵ Տե՛ս Մ. Զանփոլադյանի նշված աշխատությունը, 181–191։

¹⁶ Սասունցի Դավիթ, 1981, 242։

սունը ավերելու մասին Խանդութ խանումը Դավիթի անունից պատասխանում է, թե մենք քեզ ոչ ճանաչում ենք և ոչ էլ որևէ վնաս ենք տվել, ինչո՞ւ ես կռիվ սկսում, բայց եթե պատերազմելու ես, մենք պատրաստ ենք¹⁷:

Ահա սա է հայոց պատմավեպի, ասել է թե հայ ժողովրդի իդեալը: Կռվի դաշտում քաջակորով, հակառակորդի շարքային գորայինների նկատմամբ ոչ թե թշնամանք, հալածանք, այլ մարդասիրական վերաբերմունք:

Էպոսում չկա կրոնական անհանդուրժողականություն, թեպետև կռիվը գնում է այլ դավանանք ունեցող օտարերկրացու դեմ: Թշնամու դեմ պայքարը գնում է ոչ թե դավանանքի, այլ նրա հարկային ծանր բեռը թողալից, ազատ ապրելու համար: Կրոնական տարբեր դավանանքին որևէ նշանակություն չի տրվում:

Մարա Մելիքի մայրը, երբ փորձում է նրան հաշտեցնել Դավիթի հետ, նրանց մեջ հետևյալ խոսակցությունն է գնում.

«Մելիքն ասաց,- Մարե, ես արար եմ,
Դավիթ հայ է. Էն ո՞նց կըլնի ինձի աղբեր:

Մելիք,- ասաց Իսմիլ խաթուն,-

Է, քո խելք չի՞ կըտրի:

Շատեր՝ արար ու հայ, կըլնեն աղբեր.

Մեկ-մեկի տուն կերթան

Ու իրար շատ կ'օգնեն¹⁸:

Սասունցի Դավիթ էպոսը հայ ժողովրդի օտար բռնակալության դեմ դավաճոր պայքարը ներկայացնող աշխարհի էպիկական ստեղծագործություն-

¹⁷ «Մենք քեզ զաքար մի չենք տվի,
Մենք քե չենք ճանչնա,
Մենք քե ի՞նչեք արե,
Որ կըգաս մեր վերա կռիվ:
Մենք քո անունը չենք լսե,
Քո դավին մեզ հետ ի՞նչե»,
Ապա ավերացնում է «Որ դու կըգաս մենակ մի գա
Չես կարի Դավթի վրա,
Ուրիշ թագավոր էլ հետ քե բեր մեր վերա
Թող էն գա, օգնի քե»: (Նույն տեղում, էջ 242):
Բապ Ֆրակի գորքի վրա, երբ Դավիթը հարձակվում է և նրանք սկսում են
փախչել կանչում է. «Է, մի փախեք, էլ չեմ սպանի
Ինձի ձեր թագավոր նշանց տվեք»: Թագավորին վերացնելուց հետո հորդորում է

զինվորներին

«Քանի դեռ ժիր եք, կռիվ մի եղթա»:

Այսինքն, քանի կենդանի եք, խաղաղ մնացեք:

(Սասունցի Դավիթ, 1939, LXXII):

¹⁸ Սասունցի Դավիթ, 1981, 210:

ների լավագույն հուշարձաններից է: Լայն ընդգրկումով, կառուցվածքի ամբողջականությամբ, ժողովրդավարությամբ, ազգային ոգին համակողմանիորեն արտահայտելու հատկանիշներով առանձնանում է շատ ժողովուրդների դյուցազնավեպերից: Հայկական էպոսի նշված հատկանիշները համամարդկային բնույթ ունեն, որոնք ձևավորվել, մշակվել են դարերի ընթացքում և բնորոշ են հայ ժողովրդին:

Մեծ անուն վաստակած երգ Ռուանդի մասին ֆրանսիական էպոսի մասին վերևում ասվեց: Այն ասպետական բարքերի չգերազանցված գործ լինելով հանդերձ վերաբերվում է Ֆրանսիայի միջնադարյան պատմության միայն մի դրվագի:

Մասնագետները (Ն. Ադոնց, Հ. Օրբելի, Հ. Բարթիկյան) գտնում են, որ հայկական միջավայրին մերձավոր է բյուզանդական Դիգենիս Ակրիտաս էպոսը, որն առաջացել է Կապադովկիայում նույնպես արաբների դեմ պայքարի հենքի վրա, միևնույն դարաշրջանում: Վասիլի Դիգենիսը բյուզանդական նշանավոր իշխանի զավակ էր: Նա բացառիկ ուժի տեր, պարտություն չիմացող, բարի, նուրբ հոգու տեր անձնավորություն էր: Ամուսնանում է արևելյան Կապադովկիայի ստրատեգի գեղեցկուհի աղջկա՝ Եվդոկիայի հետ: Նրանք երջանիկ ապրում էին Եփրատի ափին, սահմանի վրա, ուր Դիգենիսը պատժում էր հարձակում կատարող ավազակներին: Նա երիտասարդ հասակում հիվանդանում է, մահից առաջ սիրելի կնոջը պատվիրում է իրենից հետո ամուսնանալ: Եվդոկիան մեծ վշտից մահանում է հենց սիրեցյալի գրկում¹⁹: Շոթա Ռուսթավելու «Վազրենավորը» ստեղծվել է 12-րդ դարում, Վրաստանի հզորացման տարիներին, Թամար թագուհու ժամանակ: Դյուցազնավեպում արտահայտվել է 12-րդ դարի Վրաստանի հասարակական-քաղաքական կացությունը: Բանաստեղծը անհաշտ պայքարի է կոչում ընդդեմ չարի ու բռնության:

Համաեվրոպական հնչեղություն ունի գերմանական ազգային էպոսը՝ «Նիբելունգների երգը»: Այն առաջացել է 13-րդ դարի սկզբներին, երբ Արևմուտքում ծաղկում էր ասպետական պոեզիան: Էպոսի հիմքում ընկած է ժողովուրդների մեծ տեղաշարժերի պատմությունը: Նրանում հատուկ ուրվագծվում է 5-րդ դարում Աթթիլայի գլխավորությամբ հոների կողմից բուրգունական պետության կործանումը: Հոների անվանի առաջնորդը ամուսնանում է բուրգունական թագուհու՝ Կրիմխալդի հետ: Վիպերգությունը նիբելունգներ է կոչվել գանձերի տեր թզուկների անունով:

Պոեմի մյուս շերտը Կրիմխալդի վրիժառությունն է, արյունահեղ կռիվներն են և նրա ողբերգական վախճանը: Նիբելունգների գանձին տիրելու համար դավաճանություն, սպանություններ են կատարվում: Այն ամբողջական, ավարտուն բարձրարժեք գեղարվեստական գործ է²⁰:

¹⁹ Стів Удальцова З. В., 1988, 145–149. Բարթիկյան Հ., 2002, 219–227:

²⁰ Песнь о Нибелунгах, 1972. Хонслер А., 1960. Նիբելունգների երգը, 2007:

«Ասք Իգորի գնդի մասին» 12-րդ դարի պոեմում իշխան Իգոր Սվյատոսլավիչը պոլովցիներից պաշտպանում է ռուսական տարածքները և պարտության մատնում թշնամիներին: Թուրքական ջոկատի դավաճանության պատճառով երկրորդ ճակատամարտում ռուսները պարտվում են, իսկ Իգորը գերվում է: Նա փախչում է գերությունից և հասնում իր երկիրը, հարազատ Դոն: «Ասքում» քարոզվում է պետության միասնության գաղափարը: Նրանում արտացոլվել է ռուս ժողովրդի հոգեկան աշխարհը, նրա ձգտումներն, ընտանեկան, կենցաղային հարաբերությունները²¹: Այդուհանդերձ այս վիպերգությունը ևս նվիրված է պատմական մի իրադարձության:

Հայկական Էպոսը հայ ժողովրդի դարավոր ազատագրական պայքարի գեղարվեստական ընդհանրացումն է: Որքան այդ պայքարը եղել է շարունակական, հայկական պատմավեպն էլ մշտապես նորացվել, համարվել է և մնացել թարմ ու կենդանի:

Սասունցի Դավիթ Էպոսը ձևավորվեց զարգացած միջնադարում: Դա ինքնին խոսում փաստ է: Գրականության, արվեստի, մշակույթի բոլոր բնագավառներում վերելք ապրող այդ դարաշրջանը բնական է, որ իր ազդեցությունն է ունեցել պատմավեպի վրա: Էպոսում մեծ տեղ է տրվում կանանց, որոնք հանդես են գալիս արժանապատիվ կեցվածքով: Ազատ սիրո գաղափարն է քարոզվում նրանում: Սիրո, գեղեցկության ազատ արձարժումները, որը բնորոշ է դարաշրջանի գեղարվեստական գրականությանը, իր արտացոլումն է գտել պատմավեպում:

Աշխարհիկ մտածողության որոշակի դրսևորումը, որ նկատվում է զարգացած միջնադարի գրականության ու արվեստի մեջ, ուժգին ու լիաթոք արտահայտվել էպոսում²²:

Պատմության հոլովությունում օտարերկրյա հզոր ուժերը հաճախ ավերել են երկիրը, ոչնչացրել պատմական հուշարձանները, հոգևոր և աշխարհիկ շինությունները, բայց չեն կարողացել ընկճել հայ ժողովրդի ազատության ձգտող կենդանի ոգին: Սա է «Սասունցի Դավիթ» հերոսական էպոսի հիմնական գաղափարը, նրա էությունը:

Էպոսում այնքան բնական և հմտորեն են ընդհանրացված հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, նրա արդար ու խաղաղ, խղճի մտքը ապրելու հատկությունները, ազատությունը, ազնվությունը, վեհանձնությունը, այլ խոսքով՝ նրա ազգային ինքնությունը, որ հազար տարուց ավելի է չի իջնում ժողովրդի շուրթերից, նրա հիշողությունից, այլ լիցք է հաղորդում նրան իր մաքառումների ընթացքում: Որքան էլ փոփոխվել են հասարակարգերը, քաղաքակրթվել է ժողովուրդը, միջնադարից եկող հայ դյուցազնական Էպոսը մնացել է ժողովրդի հոգեբանությանը հարազատ:

²¹ Տե՛ս Այվազյան Դ., 1985, հմ. 3:

²² Տե՛ս Ժամկոչյան Հ., 1, 1939:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Жирмунский, – 1962, Народный героический эпос, М.-Л., 1962.

Песнь о Нибелунгах, Ленинград, 1972.

Песнь о Роланде (коронование Людовика) Москва, 1976.

Песнь о Роланде, М.-Л. 1964.

Тревер К. В., – 1939, Водный Антей армянского эпоса- Давид Сасунский, Ереван, 1939.

Удальцова З. В., – 1988, Византийская культура, Москва, 1988.

Хонслер А., – 1960, Германский эпос и сказание о Нибелунгах, Москва, 1960.

Այվազյան Ղ., – 1985, Ռուս հին գրականության մեծագույն հուշարձանը, ՊԲՀ, 1985, հմ. 3:

Բարթիկյան Հ., – 2002, «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսը և հարավային Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդիայի կողմից, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. 1, Երևան, 2002:

Ժամկոչյան Հ., – 1939, 12–13-րդ դդ. Ազդեցությունը «Սասունցի Դավիթ» էպոսի տարբերակներում («Սասունցի Դավիթ», 1939):

Նիբելունգների երգը. Գերմանական ազգային էպոս. Աշխատասիրությամբ Արա Առաքելյանի, Երևան, 2007:

Ջանփոլադյան Մ., – 1969, Թումանյանը և հայ ժողովրդական էպոսը, Երևան, 1969:

Ռոլանդի երգը, թարգմանությունը և առաջաբանը՝ Հ. Բախչինյանի, Երևան, 1995:

Սասունցի Դավիթ, առաջաբանը Հ. Օրբելու, Երևան, 1939:

Սասունցի Դավիթ, առաջաբանը՝ Մ. Հարությունյանի, Երևան 1981:

Սասունցի Դավիթ, Բիրլիոգրաֆիա, կազմեցին Մ. Բաբայանը և Ս. Միքայելյանը, ներածությունը՝ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1939

Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս, կազմեցին Աբեղյան Մանուկ, Արով Գևորգ, Ղանալանյան Արամ, Երևան, 1939:

Սասունցի Դավիթ, շարահյուսեց Կ. Սասունի (հայ ժողովրդի դյուցազնավեպ), Բեյրութ, 1947:

Օրբելի Հ., – 1956, Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, 1956:

ВЛАДИМИР БАРХУДАРЯН

Академик НАН РА

ЭПОС «ДАВИД САСУНСКИЙ» И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

РЕЗЮМЕ

Эпос, отражающий переживания, стремления, чаяния народа, рождается на определенном этапе его развития. Эпос «Давид Сасунский», как и аналогичные произведения других народов, появился в период развитого средневековья. Финский эпос «Калевала», киргизский «Манас» сформировались в 9–10 веках, византийский «Дигенис Акритас» – в 10–11 веках, французский «Песнь о Роланде» – в 10–12 веках и т.д.

Армянский эпос состоит из 4-х ветвей. Санасар и Багдасар являются пра-родителями этого героического рода. Следующей ветвью является Мгер Старший, далее – его наследник Давид, четвертой ветвью является Мгер Младший, сын Давида.

Армянский героический эпос не относится к какому-либо разделу армянской истории, как это наблюдается в аналогичных произведениях других народов. Так например, французский эпос «Песнь о Роланде» получил всеевропейское звучание и считается одним из шедевров средневековой поэзии, однако этот эпос отражает конкретное событие истории Франции. То же можно сказать и о русском эпосе «Слово о полку Игореве» и др.

Армянский эпос является обобщением всей истории армянского народа – с древнейших времен до развитого средневековья включительно. В эпосе, в частности в образе Давида, олицетворены чаяния народа о свободной и независимой жизни, выражены его мысли и стремления.

В эпосе «Давид Сасунский» отражены характерные черты общечеловеческих ценностей.

Идея свободы не имеет границ, она становится святыней. Давид разрушает все преграды и дарует свободу даже животным.

Прославляется благотворный честный труд. Во всех ветвях эпоса труд рассматривается как источник жизнестойкости народа. В армянском эпосе большое место уделено явлениям, которые были сформированы в течение веков и приобрели национальный характер. К ним можно отнести уважение к старшим в семье и подчинение им, принятие советов умудренных жизненным

опытом старейшин. Не раз Давид прислушивается к их советам. Беспощадно истребляя войско Мсра-Мелика, он прислушивается к просьбе старика-араба, приведенного на поле брани семьей своими сыновьями, и прекращает бойню.

Армянские герои справедливы и честны во всех своих поступках. Давид не нападает на арабское войско неожиданным образом, он предупреждает их, чтобы они подготовились к битве. Идея солидарности народов красной нитью проходит через весь эпос. После убийства Мсра-Мелика, возглавляющего арабское войско, Давид приостанавливает бойню и призывает воинов к мирной жизни. В эпосе нет религиозной нетерпимости, хотя борьба ведется против чужеземцев иной веры. Идет борьба против врага, а не против веры, борьба за свержение тяжелого ига, за право на свободную жизнь.

На разных этапах истории чужеземные силы не раз разрушали страну, но не могли подавить живой дух стремящегося к свободе армянского народа. Это и является основной идеей эпоса «Давид Сасунский», его сутью.

Армянский эпос занимает ведущее место среди аналогичных мировых памятников благодаря своим общечеловеческим идеям, широкому охвату, демократичности и отражению национального духа.

VLADIMIR BARCHUDARYAN

Academician NAS RA

«DAVID OF SASUN» EPIC AND ETHNIC IDENTITY

SUMMARY

Any epic, which reflects feelings, aspirations and expectations of the nation, originates at a certain stage of its development. The epic «David of Sassoun», like similar works of other nations, arose in the developed Medieval period. The Finnish epic «Kalevala», the Kyrgyz «Manas» were formed in the IX–X centuries, the Byzantine «Digenes Akritis» – in the X–XI centuries, the French «The Song of Roland» – in the X–XII centuries etc.

The Armenian epic consists of 4 branches. Sanasar and Baghdasar are forefathers of this heroic family. Mher the Elder is the following branch, then comes David – his successor, the fourth branch is presented by Mher the Younger, the son of David.

The Armenian heroic epic does not concern any certain period of Armenian history as is observed in similar works of other nations. For instance, the French epic «The Song of Roland» is of all-European perception and is considered to be one of the masterpieces of the Medieval poetry, however, this epic reflects a particular event in the French history. The same can be mentioned about the Russian «The Lay of Igor's Campaign» et al.

In the Armenian epic the whole Armenian history is summarized – from the ancient times up to the developed Medieval inclusive. The epic, particularly David's character, embodies expectations of Armenian people for free and independent life, expresses their ideas and aspirations.

Peculiarities of universal values are reflected in the epic «David of Sassoun».

The idea of Freedom is boundless, it appears to become a shrine. David destroys the barriers and grants liberty even to the beasts.

Wholesome and honourable labour is glorified. In all branches of the epic labour is considered as a source of the viability of the nation. In the Armenian epic much prominence is given to phenomena which were formed in the course of centuries and became the national mentality. Profound respect for senior family members and subjection to them, acceptance of the worldly-wise elders' advice can be referred to the mentioned phenomena. Time and again David follows their advice. Mercilessly

tumbling Msra Melik's forces he lends his ear to the entreaty of an old Arab, brought to the field of the battle by his seven sons, and stops the carnage.

Armenian heroes are honest and fair in all their deeds. David does not make a sudden attack on the Arabian forces but warns them to be ready for the battle. The idea of solidarity of nations stands out through the whole epos. On killing Msra Melik, the leader of the Arabian forces, David suspends the carnage and calls up the warriors to piece. There is not any religious intolerance in the epic though the struggle is carried on against the invaders of another faith. The struggle is carried on against the enemy, not against the faith. It is a struggle aimed to overthrow the severe yoke, to gain the right for independence.

At different stages of history foreign invaders more than once had ruined the country but they were not able to depress the living spirit of the Armenian people striving for liberty. This appears to be the main idea of the epic «David of Sassoun», its essence.

The Armenian epic ranks highly among the similar world monuments due to its universal ideas, wide coverage, democracy and national spirit reflection.

AELITA DOLOUKHANYAN

*Membre correspondant de l'ANS de la RA
Université Pédagogique d'État K. Abovian*

L'INSTITUT LAZAREFF DES LANGUES ORIENTALES ET MEKERTITCH ÉMINE

En 1815, l'Institut Lazareff s'est ouvert à Moscou sur l'initiative et aux frais de la famille noble des Lazarian. Dès la seconde moitié du XIXe siècle et jusqu'aux premières années du XXe, il a été non seulement l'un des centres de la vie intellectuelle arménienne, mais il est aussi devenu célèbre en Russie et dans les centres d'études arméniennes d'Europe. Voici ce qu'écrit de l'histoire longue de quarante ans de cette institution son premier chroniqueur, le professeur Alexeï Zinoviev. «Cette institution qui existe depuis quarante ans et se perfectionne chaque année, étant d'une utilité évidente dans le domaine de l'éducation et de l'instruction, mérite que son histoire soit écrite. *L'Essai historique* que j'ai rédigé doit servir de début à une histoire plus prolixe et plus détaillée de l'institution décrite. Moi, de ma part, je suis heureux d'avoir eu le temps d'en mettre le début, ayant ainsi accompli mon devoir moral»¹.

Le fondateur de la famille noble des Lazarian a été Aghazar Nazarethovitch Lazarian (1700–1782), gouverneur de la célèbre ville commerciale arménienne de la Nouvelle-Julfa de Perse. Avec ses frères Haroutiun et Manouk, il s'est installé d'abord à Astrakan, puis à Moscou où il s'est mis à la tête d'une fabrique de soieries. En 1714, sur l'ordre de Catherine II, la famille des Lazarian a reçu des titres de noblesse. L'Institut Lazareff a été fondé d'après le testament d'Aghazar Lazarian.

En Russie, la famille des Lazarian s'est fait une bonne renommée. Les Lazarian estimaient hautement leur origine et pensaient continuellement à s'occuper de bienfaisance pour le plus grand bien du peuple arménien et de la Russie: «Ils s'inspiraient de l'idée humaniste d'être l'instrument de l'instruction de leurs compatriotes, de mériter leur respect et leur reconnaissance, tout en élargissant le cercle de leurs actions et d'être utile au Gouvernement»².

¹ Essai historique sur l'Institut Lazareff des langues orientales, 1855, 4.

² Ibidem, 25.

Il existe actuellement une grande littérature consacrée à l'Institut Lazareff. Une partie de cette littérature a été créée aux années de l'existence de l'Institut, l'autre partie à l'époque soviétique et postsoviétique.

En 1891, un tome intitulé *Le soixante-quinzième anniversaire de l'Institut Lazareff des langues orientales* a été publié à Moscou; c'est un essai historique avec appendices.

À l'occasion du 75e anniversaire de l'Institut Lazareff, son directeur Guéorgui Kananov a fait un grand discours, dans lequel il exprimait du début jusqu'à la fin sa reconnaissance à l'État russe pour son énorme contribution à la fondation et à l'existence de l'Institut Lazareff: «Mais la famille des Lazareff, profondément dévouée à ce grand pays qui est devenu sa seconde patrie, souhaitait lui être utile, elle désirait que l'institution créée en fasse partie intégrante. Et nous voyons que dès les premières années de son existence les portes de l'Institut Lazareff ont été grandes ouvertes pour les enfants de toutes les nationalités et de toutes les confessions»³.

D'après le rapport de Kananov, l'Institut Lazareff était une torche attirant vers Moscou de nombreux Arméniens assoiffés de connaissances, tout en étant une vraie forge pour ceux qui désiraient approfondir leurs connaissances dans le domaine des langues orientales à l'échelle de toute la Russie.

Jour après jour, l'autorité de l'Institut Lazareff croissait, fondée sur l'ordre qui régnait dans l'institution, sur le zèle et le dévouement de ses curateurs. La renommée de l'institution s'était propagée non seulement dans les régions les plus éloignées de l'immense Empire Russe, mais aussi dans toutes les régions où vivaient des Arméniens, en Turquie, en Perse et en Inde.

Pour les élèves de nationalité arménienne, l'Institut considérait comme son devoir primordial, outre l'enseignement des matières générales obligatoires, l'étude approfondie de la langue arménienne, de la religion nationale, de la riche littérature médiévale arménienne dont certaines œuvres présentent une importance mondiale. L'Institut Lazareff avait établi d'étroites relations avec les Congrégations de Venise et de Vienne, ayant une bonne renommée en Europe, dont la première avait été nommée Académie par Napoléon en 1810.

Le premier directeur de l'Institut Lazareff avait été Christophore Ékimovitch Lazareff, suivi à ce poste de S.I. Zelioniy et de N.D. Délianov. Le développement de l'Institut Lazareff était favorisé par de savants inspecteurs spéciaux dont l'un était l'académicien I. I. Davidov, célèbre professeur de l'Université de Moscou, grand organisateur du processus de l'enseignement, qui a occupé pendant trente ans

³ Le soixante-quinzième anniversaire de l'Institut Lazareff des langues orientales, 1891, 3.

le poste de directeur. Ce même poste a été aussi occupé pendant de longues années par M.H. Émine.

L'Institut Lazareff a été fondé à une époque où l'Arménie Orientale ne faisait pas encore partie de l'Empire Russe en tant que gouvernement séparé avec droit d'avoir son propre drapeau et ses armoiries. Cela signifie que l'Institut Lazareff poursuivait également des buts politiques: réunir l'Arménie à un pays chrétien cultivé, et par ce choix politique correct, assurer l'accomplissement de la continuelle aspiration des Arméniens à l'instruction, à la science et au progrès social. Il ne faut pas oublier qu'en 1830-1835, Khatchatour Abovian, fondateur de la langue littéraire arménienne moderne et de la pédagogie en Arménie, avait fait des études à l'Université de Tartou aux frais de l'État russe et avec l'aide du professeur Friedrich Parrot, pour revenir en Arménie avec une grande réserve de connaissances.

Dans le livre consacré au 75e anniversaire de l'Institut Lazareff, on avait publié les lettres de félicitations reçues de diverses institutions scolaires et d'établissements scientifiques de l'Empire Russe, des périodiques arméniens, des centres religieux et des anciens promus de l'Institut. Des félicitations étaient arrivées de l'Association Archéologique Impériale de Moscou, de la Faculté Orientale de l'Université de Saint-Petersbourg, de G.A. Ivanov, Recteur de l'Université de Moscou, du Conseil des Églises arméniennes de Saint-Petersbourg, de l'Académie arménienne d'Etchmiadzine, du troisième Gymnase de Moscou, de la ville de Nakhitchévan-sur-le Don, des rédactions des revues arméniennes «*Aghbiur*» et «*Taraz*», du conseiller secret Lomidzé, l'un des plus anciens élèves de l'Institut Lazareff, de V. Miller, professeur de l'Université de Moscou, d'Astrakan, des anciens élèves de l'Institut Lazareff, de l'Association arménienne de Bakou, du professeur Sloutski, directeur du Collège commercial Alexandrov de Moscou, de I.M. Jivago, inspecteur de l'Académie Pratique des sciences commerciales de Moscou, du comte Nirod, ancien élève de l'Institut, des anciens étudiants des Classes spéciales d'Oufa. Une félicitation venue de Péra, des anciens élèves de l'Institut Lazareff, est écrite en français: «Avec un sentiment de vénération et de profonde reconnaissance pour les fondateurs de notre cher Institut et pour tous ceux qui ont veillé à notre éducation, nous venons de bien loin joindre nos cœurs et nos âmes à la fête d'aujourd'hui. Deux anciens élèves: Djanchiew, Maximow»⁴.

Il est intéressant de noter que parmi les auteurs des félicitations, il y avait aussi M.H. Émine, ancien Professeur et Inspecteur de l'Institut Lazareff. Voici ce

⁴ Ibidem, 64.

qu'écrit l'ancien élève de l'Institut et l'une de ses figures les plus glorieuses: «À mon très grand regret, étant privé de la possibilité, pour cause de maladie, d'être présent à l'événement notable du soixante-quinzième anniversaire de mon cher Institut, j'unis ma faible voix au chœur des nombreuses félicitations, souhaitant à cette institution ancienne, où sont instruits les adolescents arméniens, une activité fructueuse et de la prospérité pour de longues années. Émine»⁵.

Les anciens élèves de l'Institut Lazareff notaient spécialement qu'au cours de leurs années d'études, leurs professeurs leur inculquaient le respect de la science, leur inspirant le souhait de faire des études supérieures, le désir de travailler pour le bien général et pour être utile à leur nation.

L'Institut Lazareff a puissamment contribué à l'ouverture d'une Chaire de Langue et de Littérature arméniennes⁶ à l'Université Impériale de Moscou. La fondation de cette chaire d'études arméniennes était d'une grande importance du fait que les auteurs arméniens Movses Khorénatsi, Eghiché, Lazare Parpétsi, Sébéos, le Catholikos Hovhannes, Movses Kalankatvatsi et d'autres, tout en exposant l'histoire de l'Arménie, communiquent d'importants renseignements sur les Grecs de Constantinople, les rois de Perse, les Arabes, les Turcs, les Mongols, les Croisades et sur tout l'Orient, à partir du IVe siècle jusqu'aux temps nouveaux. Là, où les historiens grecs et romains interrompent leur narration, ce sont les auteurs arméniens qui parlent⁷. C'est précisément là qu'il faut chercher la cause de la fondation par le Gouvernement français d'une Chaire de Langue et de Littérature arméniennes à l'Université de Paris. En outre, la langue arménienne était importante pour le développement des relations (dans la sphère du commerce, de la diplomatie et de l'archéologie) avec les pays d'Orient.

Au cours de longues années, la Direction de l'Institut Lazareff s'est constamment préoccupée d'enrichir la bibliothèque de l'Institution avec des manuscrits et de vieux livres imprimés arméniens. Dans ce but, elle s'est adressée plus d'une fois aux personnes célèbres de Tiflis et aux membres de la Congrégation du Saint-Siège d'Etchmiadzine.

D'après une liste spéciale, des paroles de gratitude étaient adressées à tous ceux qui prenaient part à l'acquisition de manuscrits arméniens qui étaient ensuite offerts à l'Institut Lazareff des langues orientales⁸.

On cite également les noms des personnes ayant été à diverses époques membres d'honneur de l'Institut Lazareff des langues orientales. En premier lieu,

⁵ Ibidem, 65.

⁶ Ibidem, 136.

⁷ Ibidem, 137.

⁸ Ibidem, 176–177.

ces membres étaient le Catholikos de tous les Arméniens et les membres du synode du Saint-Siège d'Etchmiadzine, les chefs des Diocèses arméniens de Chamakhi, de Crimée et d'autres lieux densément peuplés d'Arméniens, les célèbres arménistes français Vaillant de Florival et Marie Brosset, Neumann, arméniste allemand, Alexandre Rafilov de Londres, le comte Vassili Béboutov, général-lieutenant, Ivan Loris-Mélikov, Conseiller de cour, Ivan Aïvazovsky, maître paysagiste et conseiller d'État, le comte Ivan Argutinski-Dolgorouky de Tiflis et beaucoup d'autres.

L'Institut Lazareff se trouvait sous l'Administration générale du Ministère de l'Éducation Nationale, mais sous la gestion spéciale du comte Alexandre Beckendorf, général-adjutant et directeur en chef.

Dans les années 1820–1830, l'institution avait quatre classes où l'on enseignait les matières suivantes:

Le catéchisme des Églises de confession Gréco-Russe et Arménienne.

La logique, la rhétorique et la morale.

Les mathématiques.

La physique expérimentale.

L'histoire naturelle.

L'histoire universelle et russe en particulier

La géographie et la statistique.

La science de l'économie d'État.

La science des droits.

Les sciences commerciales dans toute leur étendue.

La littérature russe.

La littérature arménienne.

La littérature perse.

La littérature latine.

La littérature française.

La littérature allemande.

Les arts.⁹

Ce même livre contenait tous les articles du Statut de l'Institut, les exigences posées aux élèves et la forme de la demande d'admission à l'Institut Lazareff. L'Institut Lazareff était une institution payante, mais des remises étaient données et l'instruction était gratuite pour les enfants doués arméniens, issus de familles pauvres.

⁹ Essai historique sur l'Institut Lazareff des langues orientales, 39.

Le Tsar russe Nicolas Ier a visité l'Institut Lazareff en compagnie du Général-Adjudant, comte Beckendorf¹⁰. Cette visite donne une claire notion du rôle joué par l'Institut Lazareff dans la vie spirituelle de la Russie.

Sous le régime soviétique, on est sans cesse revenu en Arménie au sujet de l'Institut Lazareff. En 1969, la monographie de A. Ignatian, intitulée *L'Institut Lazareff*¹¹ a été publiée à Erevan. Le livre a une orientation pédagogique évidente, elle embrasse toutes les activités scolaires de l'Institut à partir de sa fondation et jusqu'en 1918. L'auteur du livre a utilisé les documents d'archives conservés au Maténadaran Mashtots d'Erevan, il s'est référé aux documents russes, aux œuvres historiques et littéraires. Il a comparé l'Institut Lazareff aux autres institutions scolaires arméniennes fonctionnant à la même époque. Quant à V. Diloïan, il a consacré une monographie aux activités sociales et politiques des Lazarian¹².

En 1973, A. Baziyants a publié à Moscou le livre *L'Institut Lazareff dans l'histoire de l'orientalisme national*, qui inclut des documents d'archives arméniens, ainsi que les données des chercheurs pré-soviétiques et soviétiques. L'auteur écrit: «Moscou est une ville qui a joué un rôle exceptionnel dans la vie du peuple russe; elle a été un important centre culturel et scientifique de la Russie. Mais l'on peut affirmer sans crainte de se tromper qu'elle a été aussi l'un des centres d'instruction et de culture du peuple arménien. Et l'Institut Lazareff de Moscou a été un facteur de propagande des idées progressistes de la pensée sociale russe parmi la jeunesse et l'intelligentsia arméniennes»¹³.

Parmi les publications relativement récentes, on peut citer l'article de J. Ananian *L'Institut Lazareff des langues orientales à la première moitié du XIXe siècle*, imprimé en 1998 dans le «*Journal historique et philologique*»¹⁴.

À la fin de son article J. Ananian en vient à la conclusion: «En faisant le bilan des activités nationales et scolaires de l'Institut Lazareff, il convient de noter qu'il a atteint quatre principaux objectifs. Premièrement, il a préparé des instituteurs de qualification supérieure pour les écoles arméniennes de Russie et de la Transcaucasie; deuxièmement, il a fait de l'institution en même temps un centre d'étude de langues orientales, troisièmement, il a contribué au rapprochement de deux cultures et de deux nations, la russe et l'arménienne et, quatrièmement, il est devenu un centre d'instruction arménienne»¹⁵.

¹⁰ Documents pour l'histoire de l'Institut Lazareff des langues orientales, 1814, 25.

¹¹ Voir **Ignatian A.**, 1969, 354.

¹² Voir **Diloïan V.**, 1966.

¹³ Baziyants A., 1973, 5.

¹⁴ «*Journal historique et philologique*», 1998, 1–2, 65–64.

¹⁵ Ibidem, 73.

Dans cette conclusion fort correcte un point important manque néanmoins: l'Institut Lazareff s'est également transformé en centre scientifique développant l'arménologie et c'est le professeur Mekertitch Émine qui en a porté le flambeau. Mekertitch Émine était un folkloriste, philologue, historien, linguiste, traducteur, pédagogue et arméniste de premier ordre. Il a laissé un impressionnant héritage arménologique et il s'est montré innovateur dans bien des domaines.

Les études arméniennes de Mekertitch Émine se sont principalement déroulées dans les années 1840-1860, à l'époque où d'éminents arménistes ont fait leur apparition en Russie et en Europe; ils ont poursuivi avec succès l'œuvre commencée par Jean-François Saint-Martin, fondateur des études arméniennes en France, avec son œuvre capitale en deux tomes, intitulée *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*¹⁶.

La vie de Mekertitch Émine n'avait pas été facile. Il est né le 25 novembre 1815 à La Nouvelle-Julfa, ville arménienne en Perse aux environs d'Ispahan. En 1824, le petit garçon, doué pour les études, a été envoyé au séminaire de Calcutta où il est resté jusqu'en 1829. Il y a étudié la langue arménienne classique *grabar*, l'histoire des Saintes Écritures, la théologie chrétienne, ainsi que le persan, l'anglais et le français.

Au printemps 1829, Émine, âgé de quatorze ans, a fait en sept mois le voyage jusqu'à Stockholm sur un navire de commerce; de là, il est passé en Finlande, puis à Moscou où il s'est inscrit au département préparatoire de l'Institut Lazareff et a appris le russe en peu de temps. En 1834, promu de l'Institut, Émine s'est inscrit au département philologique de la Faculté de philosophie de l'Université Impériale de Moscou. Après sa promotion en 1838, il est revenu à l'Institut Lazareff, qui lui était devenu cher, comme professeur de langue arménienne. Entre 1840–1860, il a été inspecteur de l'Institut Lazareff, puis professeur en chef jusqu'en 1882.

M. Émine a été membre de la Direction de l'Institut Lazareff dont les Conseillers étaient les suivants:

- 1) Professeur M.H. Émine, titulaire du poste d'Inspecteur.
- 2) A.Z. Zinoviev, Conseiller d'État.
- 3) A.M. Égoulov, Lieutenant d'Artilleurs.
- 4) M.L. Lazareff, commerçant arménien de Moscou¹⁷.

L'épouse de Mekertitch Émine était la fille de Choulguine, chef de la police; elle était une femme très cultivée et s'occupait de philologie et de peinture. Leur fils unique est décédé à l'âge de vingt-deux ans. M. Émine est décédé en 1890 à

¹⁶ Voir **Saint-Martin J.-A.**, t. I, 1818, t. II, 1819.

¹⁷ Documents pour l'histoire de l'Institut Lazareff des langues orientales, 1814, 25.

Moscou après une grave maladie. Le premier biographe du grand arméniste a été Ervand Chahazizian, son élève reconnaissant¹⁸.

M. Émine écrivait ses ouvrages en langue arménienne classique *grabar*, en russe et en français. La bibliographie des œuvres du grand arméniste a été établie pour la première fois par G. Zarbanalian¹⁹ dont les données ont été utilisées par le Père Arsène Gazikian dans sa bibliologie²⁰.

On connaît les souvenirs de Raphaël Patkanian, classique de la littérature arménienne, sur Mekertitch Émine dont il avait été l'élève au cours de ses années d'études à l'Institut Lazareff²¹.

R. Patkanian commence ses souvenirs du 50e anniversaire des activités scientifiques et pédagogiques d'Émine et du 70e anniversaire de sa naissance. Cet anniversaire avait été organisé au niveau du Gouvernement russe et un vrai torrent de félicitations s'est déversé sur lui de divers pays du monde, les centres d'études arméniennes desquels étaient admiratifs devant les acquisitions scientifiques de M. Émine et entretenaient des relations permanentes avec lui. D'après Patkanian, Émine possédait le secret à lui seul connu d'un art pédagogique exceptionnel et il était impossible de s'ennuyer pendant ses cours. Il savait passionner l'imagination des élèves, il expliquait la Bible à la perfection et commentait les quatre Évangiles à sa manière. Grâce à ses leçons de *grabar*, les élèves lisaient non seulement Faust de Byzance, Khorénatsi et Eghiché, mais aussi l'*Illiade* d'Homère et *Le Paradis perdu* de Milton. Les cours d'Émine se transformaient en leçons inoubliables de patriotisme et d'humanisme. Bien que leur cher professeur écrivît lui-même en *grabar*, il était fort exigeant à l'égard de la richesse et de la beauté de la langue arménienne moderne *achkharhabar* qu'étudiaient ses élèves. Il éveillait aussi un profond intérêt à l'égard de la littérature russe. Par exemple, il prenait un numéro du «*Bazmavep*» et lisait avec enchantement les fables de Krylov dont la traduction en *grabar* ne le cédait en rien à l'original russe. M. Émine était exempt tant de vanité que de médiocrité nationales. Il inculquait à ses élèves une qualité importante: aimer et respecter tout ce qui était arménien. La langue et la littérature arméniennes, les écrivains arméniens, le Saint-Siège d'Etchmiadzine, Sa Sainteté le Catholikos et la Congrégation des Mekhitaristes devaient être des objets de vénération pour chaque Arménien²².

¹⁸ Voir **Chahazizian E.**, 1900, 270.

¹⁹ Voir **Zarbanalian G.**, 1895, 384–391.

²⁰ Voir Père A. Gazikian, t. I, 1909–1912, 674–683.

²¹ Voir les œuvres de M. Émine en langue, 1898, 201–202.

²² Ibidem, 209–210.

Y. Vessélovski a fait une intéressante observation concernant le sentiment chaleureux que portait M. Émine à la littérature russe: «M.H. Émine, ayant suivi un cours de langue russe à l'Institut Lazareff des langues orientales, s'est mis au début des années 1830 à transposer les vers et les poèmes russes et il a commencé par traduire en *grabar* *La Fontaine de Bakhtchissaray* et *Le prisonnier du Caucase*. Le rapport présenté par Émine lui-même en 1841, alors qu'il était déjà instituteur, à C.I. Lazareff, directeur de l'Institut, montre que les élèves de quatrième classe traduisaient pendant les cours d'arménien *L'Ondine* de Joukovski et *Le voyage à Erzeroum* de Pouchkine»²³.

M. Émine était si intéressé par la perfection de la langue arménienne moderne que c'est grâce à lui que cette langue s'est enrichie de mots comme **դասարան, թեյ, սուրճ, համալսարան, դասախոսություն** et beaucoup d'autres qui y sont restés jusqu'à présent.

Les documents relatifs au jubilé de la carrière de Mekertich Émine ont été publiés en 1887 sous la rédaction de Grigor Khalatians²⁴.

Le recueil jubilaire consacré à M. Émine était composée de deux parties:

1) Préparatifs du jubilé. Extraits des protocoles des séances du comité chargé d'organiser le jubilé de M.H. Émine.

2) Célébration du jubilé dans les salles de l'Institut Lazareff des langues orientales. Réception des délégations, lectures des lettres de félicitations et de vœux.

3) Dîner en l'honneur du héros du jour. Discours et félicitations exprimées au cours du dîner.

Appendice. Liste bibliographique des ouvrages de M.H. Émine²⁵.

Des félicitations sont venues des universités et des associations scientifiques de Moscou et des autres villes de la Russie, des professeurs étrangers des centres d'études arméniennes d'Italie, de France, d'Allemagne, de Belgique et d'Autriche, de Nice, du comte Loris-Mélikov, de Théodosie, du célèbre peintre de marines I.K. Aïvazovsky, de Sa Sainteté Makar, Catholikos de tous les Arméniens.

Il convient de noter en particulier les félicitations d'Auguste Carrière qui, après avoir exprimé son admiration pour les activités scientifiques d'Émine, promet de venir prochainement à Moscou et d'exprimer personnellement son admiration pour les recherches poursuivies par le savant. En même temps, il

²³ Vessélovski Y.A., 1972, 347.

²⁴ Voir 1836–1886, Célébration du jubilé des activités scientifiques et pédagogiques de M.H. Émine, sous la rédaction de G.A. Khalatian

²⁵ Ibidem, voir Table des Matières.

communiqué qu'il a l'intention de lui envoyer un dictionnaire latin constitué de 90 mots et écrit au Xe siècle²⁶.

Après la fin des présentations et des délégations, la lecture de tous les vœux et les félicitations, M.H. Émine a dit dans son discours de remerciement que ses activités scientifiques lui avaient apporté une grande satisfaction; il s'y était toujours consacré après ses heures surchargées de cours et ne s'était jamais attendu à une telle appréciation. Toutefois, après avoir entendu toutes ces paroles chaleureuses, il comprenait qu'il n'avait pas vécu en vain les cinquante dernières années de sa vie²⁷.

Les conférences de M. Émine en théorie de la littérature et en critique littéraire ont été publiées en 1898, après son décès²⁸.

L'arméniste était certain qu'au cours de la période païenne de leur histoire les Arméniens avaient possédé des signes spéciaux expliquant les secrets de leur religion. Il cite un certain nombre de signes, en les accompagnant de leurs significations²⁹.

L'une des œuvres de la haute période de l'arméniste est son manuel de grammaire du *grabar*, spécialement rédigé pour les élèves de l'Institut Lazareff. Il est à noter qu'en exposant clairement la grammaire de la langue arménienne, l'auteur n'a pas oublié d'avoir recours à la langue russe, en citant les analogues russes pour expliquer ce qu'il exposait.

En expliquant les suffixes formant des noms, il cite les analogues russes des substantifs arméniens:

Բան – վարժարան – collège, ճեմարան – académie.

Ոց – դպրոց – institut, ծաղկոց – parterre de fleurs, թիկնոց – pardessus, ձմեռոց – palais d'hiver ou quartiers d'hiver.

Ստան – ծառաստան – jardin, բուրաստան – parterre, այգեստան – jardin, անդաստան – potager, Պարսկաստան – Perse.

Պան – դռնապան – portier, պարտիզպան – jardinier, պահապան – gardien.

Ուտ – ընկուզուտ, շամբուտ – lieu planté de noyers et de bambous³⁰.

En 1849, Émine a publié pour les élèves de l'Institut dans l'imprimerie de la même institution une chrestomathie de littérature arménienne, commençant des préceptes d'Eznik Koghbatsi, philosophe arménien du Ve siècle, et se terminant par

²⁶ Ibidem, 6. Voir aussi **Dolukhanyan A.**, 2006, 44–47.

²⁷ 1836–1886, Célébration du jubilé ..., 65.

²⁸ Voir **Émine M.**, 1898.

²⁹ Ibidem, 10.

³⁰ **Émine M.**, 1846, 45–46.

le 23e partie de l'*Iliade* d'Homère où celui-ci décrit les lamentations des compagnons d'Achille sur le corps de son cher ami Patrocle, tué par Hector. Achille se venge, il tue Hector et enterre Patrocle avec de grands honneurs.

Outre les extraits pris aux plus importants ouvrages des auteurs arméniens, les œuvres des fabulistes arméniens et les chants de la province de Goghtan, la chrestomathie contient les poésies des auteurs russes et européens Goethe, La Fontaine, Fineotti, Uhland, Schiller, Krylov, Lomonossov et Derjavine.

La partie la plus appréciable de la chrestomathie de M. Émine est incontestablement le dictionnaire *grabar*-russe donné en appendice, où l'on trouve les explications de presque tous les mots du livre³¹. De nos jours, ce dictionnaire est doublement précieux du fait que les Russes peuvent y étudier le *grabar* et les Arméniens le russe.

L'un des services rendus par M. Émine à l'arménologie et à la littérature arménienne est l'aide spéciale et pratique apportée par lui lors de la publication en 1852 à Moscou des poésies arméniennes du génial poète du XVIIIe siècle Sayat-Nova.

Le recueil des vers arméniens de Sayat-Nova, compilé par Guévork Haghverdian, a servi de base pour le développement d'études internationales consacrées à son héritage littéraire. Rappelons l'appréciation donnée à Sayat-Nova par Valéry Brussov, ce grand connaisseur de la poésie arménienne. «Sayat-Nova a été un chanteur ayant portée la poésie des ménestrels à une hauteur inaccessible avant lui. Par la puissance de son génie, il a transformé le métier de chanteur populaire en inspiration géniale du poète. L'on peut dire que tout ce qu'ont fait ses prédécesseurs est infime par comparaison à son exploit et s'est terni sous les rayons de sa gloire³².

Ensuite, Brussov ajoute: «En vérité, On pourrait nommer Sayat-Nova «le poète des nuances». Au XVIIIe siècle, il semble déjà avoir accompli la recommandation de Verlaine:

«Pas la couleur, rien que la nuance!»³³.

Bien des années plus tard, l'infatigable chercheur a élargi le cercle de ses intérêts scientifiques y ayant inclus la mythologie arménienne ancienne, les légendes anciennes, les œuvres des historiens médiévaux arméniens, la littérature religieuse, l'histoire de l'Église arménienne, les relations littéraires médiévales

³¹ Voir Extraits choisis des œuvres des écrivains arméniens anciens et nouveaux, 1849, 3–149.

³² La poésie de l'Arménie dès l'époque la plus reculée à nos jours, 1916, 39.

³³ Ibidem, 62.

arméno-russes, leur commentaire, la traduction en russe et en français d'une partie de ces ouvrages.

En 1864, on a publié à Moscou l'étude de M. Émine *Recherches sur le paganisme arménien*, qui a été aussitôt traduite en français³⁴.

Cet ouvrage a marqué une nouvelle étape dans l'œuvre du célèbre savant. Dès le début de son étude, M. Émine note qu'il n'existe pas de recherche scientifique indépendante sur la religion païenne des Arméniens, l'un des peuples les plus anciens du monde. Bien sûr, les Mekhitaristes ont pris quelques initiatives dans ce sens, mais ils se sont limités à comparer les noms des dieux arméniens antiques à ceux des dieux grecs, sans prendre en considération que le paganisme existait en Arménie bien des siècles avant l'influence grecque. Émine présente le panthéon des dieux de l'Arménie panthéiste, traçant des parallèles avec les croyances de divers peuples anciens. Par exemple, Émine met en relation le culte de Mithra avec les croyances d'Areg (le Soleil) et de la Lune. D'après l'Avesta, Areg signifie l'œil d'Ahura-Mazda: «Areg-akn (œil) était alors le symbole du feu du sexe masculin»³⁵. Si le soleil est lié au sexe masculin, l'arméniste met en relation la lune avec le sexe féminin. «La lune était le symbole du feu du sexe féminin»³⁶. Dans son homélie consacrée aux Vierges Hripsiméennes, Movses Khorénatsi appelle cela «sœur de feu»³⁷.

Émine étudie les croyances, conservées dans les œuvres des auteurs arméniens anciens. Ce sont les kadjs, les aralez, les sirènes, les khambarous et d'autres. Il explique pourquoi les Arméniens vénéraient les platanes et les peupliers à ces époques anciennes.

La mentalité ancienne de l'humanité détient de nombreux secrets et découvrir le mot de l'énigme est l'un des plus grands problèmes de la science. Cet ouvrage d'Émine est un grand pas en avant sur la voie de l'explication scientifique des croyances des Arméniens anciens. Il donne l'interprétation exacte de certains des plus anciens symboles arméniens.

Émine a ajouté à sa renommée par l'ouvrage *Les légendes de l'Arménie ancienne*³⁸, paru avec quelques petites modifications en 1881 en langue russe³⁹.

Outre ses jugements sur les légendes arméniennes anciennes, Émine se tourne également vers les légendes des peuples voisins de l'Arménie. Par exemple, il fait

³⁴ Émine J.-B., 1864.

³⁵ Émine M., 1864, 30.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Voir Émine M., 1850.

³⁹ Voir Émine M., 1881.

une observation qui sera ensuite adoptée à la lettre par les spécialistes européens de l'Avesta. Selon lui, l'*Histoire d'Arménie* de Movses Khorénatsi contient beaucoup plus de renseignements sur la religion perse du zoroastrisme que les œuvres des auteurs perses eux-mêmes⁴⁰.

M. Émine a montré un profond intérêt pour la littérature spirituelle arménienne et russe; il a publié ses observations et ses traductions dans les périodiques suivants:

- 1) «Revue orthodoxe»
- 2) «Ouvrages de la Société archéologique de Moscou»
- 3) «Archives russes»
- 4) «Revue critique», etc.

En 1872, l'arméniste a publié une recherche intitulée *Bref essai sur l'histoire de l'Église Arménienne d'Orient* où il remarque avec douleur que les dogmes de l'Église Arménienne, qui a été la première à proclamer le christianisme religion d'État, ont été parfois interprétés de manière incorrecte: «Non seulement les écrivains grecs et catholiques du Moyen Âge, mais aussi les scientifiques de notre époque – religieux et laïcs – conservent leur opinion erronée sur les dogmes de l'Église Arménienne, une fois mal compris et indument interprétés»⁴¹.

L'arméniste considère comme une œuvre unique parmi la littérature chrétienne universelle l'œuvre de Movses Khorénatsi où il raconte quand, par qui et dans quelles circonstances l'image de la Sainte Vierge est arrivée en Arménie et a été déposée au monastère de Hoguéats⁴².

Émine considère que l'épître de Khorénatsi sur l'image de la Sainte Vierge est un écrit inestimable qui, toutefois, selon lui nous est parvenu incomplet.

Parmi les traditions chrétiennes, Émine a traduit de l'arménien en russe les traditions historiques *Tradition sur les saints Roman et David et sur le décès de l'évêque russe Thomas*⁴³.

L'arméniste explique comment les personnages des martyrologies et des vies des saints russes ont été incluses dans les livres rituels arméniens dits Synaxaires. L'auteur de la *Vie* rappelle que «bien des gens de notre pays (d'Arménie), qui ont vu ces miracles, nous les ont racontés»⁴⁴. La tradition parlant de la *Vie des deux*

⁴⁰ Émine M., 59.

⁴¹ Émine M., 1872, 4.

⁴² Émine M., 1874.

⁴³ Voir La tradition des saints Roman et David et sur le décès de l'évêque russe st. Thomas, 1877.

⁴⁴ Ibidem, 5.

frères Roman et David est pleine de miracles propres à la foi chrétienne et c'est pourquoi elle a été adoptée pour être lue par les croyants arméniens.

Afin de présenter la littérature religieuse arménienne aux lecteurs russes, Émine publie en 1879 le recueil *Charakan* (Hymnaire)⁴⁵. Les hymnes de l'Église Arménienne sont réunis dans le recueil *Charakan*; toutefois, d'après l'arméniste, «le sens du mot *Charakan* n'est pas exactement défini par les spécialistes de la langue arménienne ancienne»⁴⁶.

Le savant communique que son recueil *Charakan* est la première traduction complète de ce recueil de chants sacrés arméniens en une langue étrangère et qu'il contient toutes les variétés de ce genre à partir du Ve siècle.

Mekertitch Émine a saisi avec un don digne d'un prophète la valeur internationale de l'historiographie arménienne et s'est mis avec un grand zèle à publier les textes en arménien ancien des historiens arméniens et à les traduire en russe et en français. La première à être publiée en *grabar* a été l'*Histoire de l'Arménie* de Hovhannes Draskhanakerttsi, historien du Xe siècle⁴⁷.

Émine résout un certain nombre de problèmes philologiques en relation avec l'œuvre de Draskhanakerttsi et corrige certaines erreurs de Félix Lajard, ayant leur source dans l'*Histoire de l'Arménie* de Mikaél Tchamtchian.

L'une des meilleures initiatives de Mekertitch Émine dans le domaine des études arméniennes a été la publication en 1853 à Moscou de l'*Épître* de Lazare Parpétsi, historien du Ve siècle. Il y a ajouté une grande préface et des commentaires, avouant qu'il y a dans cette œuvre de Parpétsi des endroits sombres dont il laisse l'éclaircissement aux chercheurs futurs⁴⁸. Émine a raison d'apprécier hautement la valeur cognitive de cette *Épître*.

En 1860-1861, l'arméniste a publié avec succès les œuvres de quelques historiens arméniens: Movses Kalankatvatsi⁴⁹, Mkhitar Aïrivanétsi⁵⁰ et Stépanos⁵¹ Siounétsi.

Mekertitch Émine avait une vénération spéciale pour la personnalité et l'œuvre de Movses Khorénatsi, Père de l'historiographie arménienne. C'est

⁴⁵ *Charakan*, Canons et chants de l'office divin de l'Église Arménienne d'Orient, 1879.

⁴⁶ Ibidem, 319.

⁴⁷ Hovhannes Draskhanakerttsi, *Histoire de l'Arménie*, 1853. La traduction de l'*Histoire de l'Arménie* de cet auteur a paru à Paris en 1841 grâce aux efforts de l'orientaliste de Félix Lajard. La traduction a été faite par Saint-Martin (Voir **Dolukhanyan A.**, 2014, 72–78).

⁴⁸ **Lazare Parpétsi**, 1853.

⁴⁹ **Movses Kalankatvatsi**, 1860.

⁵⁰ **Mkhitar Aïrivanétsi**, 1860.

⁵¹ **Stépanos Siounétsi**, 1860.

précisément pour cela que Movses Khorénatsi a été le premier historien qu'il a traduit en russe⁵².

Grigor Khalatians note qu'après la première publication en russe de l'*Histoire* de Khorénatsi, Émine continuait à travailler sur la traduction, il a enrichi la préface et les commentaires et cette traduction a surpassé les traductions précédentes en latin, français, italien et allemand⁵³.

Dans son appendice à l'*Histoire de l'Arménie* de Movses Khorénatsi, Émine en vient à une conclusion intéressante sur l'alphabet de Mesrop Machtots, qui a eu une importance indiscutable pour le salut de la nation arménienne: «Cette idée géniale du grand Mesrop a été couronnée d'un parfait succès»⁵⁴.

Voici de quelle manière correcte l'arméniste explique la nécessité d'avoir son propre alphabet pour la langue de chaque nation: «À l'aide de l'écriture, la mort épargne la langue même, dans laquelle le peuple vit inviolable avec toutes ses innombrables traits insaisissables»⁵⁵.

Selon Émine, avant Mesrop Mashtots les Arméniens avaient leurs propres lettres: «Malgré la pauvreté de ces renseignements, nous pouvons en conclure qu'en réalité les Arméniens possédaient leur propre alphabet aux temps les plus reculés du paganisme»⁵⁶.

En 1861, M. Émine a publié l'*Histoire universelle* de Vardan le Grand qu'il a précédé d'une préface riche de faits, d'après laquelle l'historien était sage au point que le khan Khoulagou et son épouse acceptaient ses conseils.

En 1864, une nouvelle traduction de M. Émine a paru: l'*Histoire* de Stépanos Assoghik, accompagnée une fois de plus d'une préface riche de faits et de nombreux appendices à la fin.

Il convient de citer parmi les ouvrages historiques de M. Émine un exposé présenté à la Cinquième réunion archéologique: *Les Mèdes en Arménie ancienne* (Nouvelle interprétation donnée par Julien Oppert au mot «Astiag»), qui contient également des innovations orientalistes.

Le sommet des traductions françaises de M. Émine est la traduction complète de l'*Histoire de l'Arménie* de Faust de Byzance, faite pour la *Collection...* de Victor Langlois, célèbre arméniste français⁵⁷.

⁵² Voir **Khorénatsi M.**, 1858.

⁵³ Voir **Khorénatsi M.**, 1893, VI.

⁵⁴ **Émine M.**, 1896, 206–207.

⁵⁵ Ibidem, 206.

⁵⁶ **Émine M.**, 212.

⁵⁷ CM. *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, t. I, 1867.

Dans le titre de l'*Histoire* de Faust de Byzance, Langlois communique des données sur le traducteur: «Faustus de Byzance, Bibliothèque historique en quatre livres, traduite pour la première fois de l'arménien en français, par Jean-Baptiste Emine, directeur du Gymnase impérial de Wladimir sur la Kliazma».

Émine parle avec admiration de l'œuvre de Faust de Byzance qui a fait l'objet de sévères critiques dans la littérature médiévale arménienne, surtout à cause de son style. Quant à Émine, il considère que Faust de Byzance est irréprochable tant pour la pureté que pour la richesse de sa langue dont éloquence ne le cède en rien à celle des traducteurs arméniens du Ve siècle. Finalement, le traducteur avoue qu'il a dû surmonter bien des difficultés afin de trouver parmi les expressions européennes d'équivalentes à la langue de l'auteur. L'une des difficultés résidait en ce que Faust de Byzance n'avait encore jamais été traduit en aucune langue étrangère⁵⁸.

Pour le deuxième tome de la *Collection...* de Victor Langlois, M. Émine a également traduit de la généalogie de la famille de Grégoire l'Illuminateur et la Vie du Catholicos Nersès le Grand d'après un auteur anonyme du Ve siècle (*Généalogie de la famille de Saint Grégoire, Illuminateur de l'Arménie*, et *Vie de Saint Nersès, Patriarche des Arméniens*, par un auteur anonyme du Ve siècle (ouvrage traduit pour la première fois en français, par Jean-Raphaël Émine)⁵⁹.

Enfin, l'un des ouvrages traduits par Émine est la *Vie de Machtots* de l'archimandrite Koriun, également publiée dans le deuxième tome de la *Collection...* de Victor Langlois et rééditée en 2005 à l'occasion du 1600e anniversaire de la création de l'alphabet.

Il est impossible d'énumérer tous les ouvrages de M. Émine. Avant son décès, il a laissé un testament publié en 1893 dans la revue «*Bazmavep*» des Mekhitaristes⁶⁰. Ce testament révèle la bienfaisance du grand arméniste. La somme léguée par Émine a servi à publier quatre grands tomes de ses œuvres. En outre, les neuf tomes du *Recueil ethnographique d'Émine* ont été également publiés (1901–1913).

M. Émine doit son héritage scientifique à la réalité russe du XIXe siècle, à l'orientation scientifique de l'Institut Lazareff, grâce auxquelles son grand talent naturel a enrichi le trésor des études arméniennes d'œuvres de grande valeur.

*Traduction française par
Aïda Tcharkhtchian*

⁵⁸ Émine M., *Recherches...*, 274.

⁵⁹ Voir Langlois V., t. II, 1969, 21–44.

⁶⁰ Voir «*Bazmavep*», 1893, t. I, septembre, 441.

BIBLIOGRAPHY

«Bazmavep», 1893, t. I, septembre, p. 441 (en arménien).

«Journal historique et philologique», 1998, 1–2, p. 65–64 (en arménien).

Baziyants A., – 1973, L'Institut Lazareff dans l'histoire de l'orientalisme national, Moscou, 1973 (en russe).

Chahazizian E., – 1900, Mekertitch Hovsépian Émine, Tiflis, 1900 (en arménien).

Charakan, Canons et chants de l'office divin de l'Église Arménienne d'Orient, traduits de l'arménien ancien par M. Émine, Traduction compète, Moscou, 1879 (en russe).

Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français par V. Langlois, t. I, Paris, 1867.

Diloïan V., – 1966, De l'histoire des activités sociales et politiques des Lazarian (deuxième moitié du XVIIIe siècle), Erevan, 1966 (en arménien).

Documents pour l'histoire de l'Institut Lazareff des langues orientales, Moscou, 1814 (en russe).

Dolukhanyan A., – 2006, «Un très vieux dictionnaire latino-arménien» dans Chirak de littérature et d'arts, avril, mai, juin, Beyrouth, 2006 (en arménien).

Dolukhanyan A., – 2014, Saint-Martin, fondateur des études arméniennes en France, Erevan, 2014.

Émine M., – 1846, Grammaire de la langue arménienne pour les élèves de l'Institut Lazareff des langues orientales, Moscou, 1846 (en arménien).

Émine M., – 1850, Les légendes de l'Arménie ancienne, Moscou, 1850 (en arménien).

Émine M., – 1864, Essai sur les religions et les croyances des temps païens, recherche, Moscou, 1864 (en russe).

Émine M., – 1872, Bref essai sur l'histoire de l'Église Arménienne d'Orient, Moscou, 1872.

Émine M., – 1874, La tradition sur la Dormition de la Sainte Vierge et sur son image, Moscou, 1874 (en arménien).

Émine M., – 1881, Movses Khorénatsi et l'épopée arménienne ancienne, Moscou, 1881 (en russe).

Émine M., – 1896, Recherches sur la mythologie, l'archéologie et l'histoire de la littérature arméniennes (accomplies entre 1858–1884), deuxième édition avec appendice des traductions des historiens arméniens, Moscou, 1896 (en russe).

Émine M., – 1898, Œuvres en langue, littérature et histoire arméniennes (1840–1855), Moscou, 1898 (en russe).

Émine J.-B., – 1864, Recherches sur le paganisme arménien, ouvrage traduit du russe par M.A. de Stadler, Paris, 1864.

Essai historique sur l'Institut Lazareff des langues orientales avec brève biographie des fondateurs de l'Institut et appendices à la biographie et à l'essai, Saint-Pétersbourg, 1855 (en russe).

Extraits choisis des œuvres des écrivains arméniens anciens et nouveaux, accompagnés d'un dictionnaire, pour les élèves de l'Institut Lazareff des langues orientales, Moscou, 1849 (en arménien).

Hovhannes Draskhanakerttsi, Histoire de l'Arménie, Moscou, 1853 (en arménien).

Ignatian A., – 1969, L’Institut Lazareff, Erevan, 1969 (en arménien).

La poésie de l’Arménie dès l’époque la plus reculée à nos jours, sous la rédaction, avec Introduction et notes de Valéry Brussov, Moscou, 1916 (en russe).

Langlois V., – 1969, Collection des historiens anciens et modernes de l’Arménie, t. II, Paris, 1969.

Lazare Parpétsi, Épître à Vahan Mamikonian, publiée par Mekertitch Émine, Inspecteur de l’Institut Lazareff des langues orientales, Moscou, 1853 (en arménien ancien).

Le soixante-quinzième anniversaire de l’Institut Lazareff des langues orientales, Essai historique avec appendices de G.I. Kananov, Moscou, 1891 (en russe).

Mkhitar Aïrivanétsi, – 1860, Histoire de l’Arménie, publiée par Mekertitch Émine, Moscou, 1860 (en arménien).

Movses Khorénatsi, – 1858, Histoire de l’Arménie, Ve siècle, avec explications et appendices Moscou, 1858 (en russe)

Movses Khorénatsi, – 1893, Histoire de l’Arménie, nouvelle traduction et M.H. Émine, avec commentaires et appendices, Moscou, 1893 (en russe).

Movses Kalankatvatsi, – 1860, Histoire de l’Albanie du Caucase, publiée par Mekertitch Émine, Moscou, 1860 (en arménien).

Père A. Gazikian, Nouvelle bibliologie arménienne et encyclopédie de la vie arménienne, t. I, Venise, 1909–1912 (en arménien).

Saint-Martin J.-A., Mémoires historiques et géographiques sur l’Arménie, t. I, Paris, 1818, t. II, Paris, 1819.

Stépanos Siounétsi, – 1860, Histoire de la Maison Sissakane, publiée par Mekertitch Émine, Moscou, 1860 (en arménien).

Vessélovski Y.A., – 1972, Essais sur la littérature, l’histoire et la culture arméniennes. Introduction, compilation, rédaction et notes d’Alla Davtian, Erevan, 1972.

Zarbanalian G., – 1895, Recherches dans le domaine de la langue et de la littérature arménienne en Occident (XIVe–XIXe siècles), Venise, 1895 (en arménien).

АЭЛИТА ДОЛУХАНЫН
Член-корреспондент НАН РА
АГПУ им. Х. Абовяна

ЛАЗАРЕВСКИЙ ИНСТИТУТ ВОСТОЧНЫХ ЯЗЫКОВ И НИКИТА ЭМИН

РЕЗЮМЕ

В 1815 г. по инициативе и на средства дворянской семьи Лазарьянов в Москве открылся Институт восточных языков, который со второй половины XIX века и до первых лет XX века был не только одним из центров армянской интеллектуальной жизни, но и стал знаменитым в России и в арменоведческих центрах Европы.

В России семья Лазарьянов снискала себе доброе имя. Лазарьяны очень высоко ценили свое происхождение и постоянно думали о том, чтобы заниматься благотворительностью во благо армянского народа и России.

По случаю 75-летнего юбилея Лазаревского Института его директор Георгий Кананов выступил с пространной речью, в которой от начала до конца выражал свою благодарность русскому государству за огромный вклад, привнесенный в основание и существование Лазаревского Института.

В книге, посвященной 75-летию юбилею Лазаревского Института, опубликованы поздравительные адреса, полученные от разных учебных и научных заведений Российской Империи, от армянских периодических изданий, религиозных центров и бывших выпускников.

Дирекция Лазаревского Института в течение разных лет постоянно заботилась о том, чтобы библиотека учебного заведения обогащалась армянскими старопечатными книгами и рукописями. По этому вопросу она обращалась к состоятельным армянам Тифлиса и к Святому Эчмиадзинскому Престолу.

Император Николай Первый посетил Лазаревский Институт в сопровождении графа Бенкендорфа. Этот визит дает ясное представление о значении Лазаревского Института также и в русской духовной и культурной жизни.

Арменоведческая деятельность Никиты Эмина в основном развернулась в период 1840–1880-ых годов, когда в России и в Европе появились выдающиеся арменоведы, успешно продолжившие светлое дело, начатое основоположником французского арменоведения Жан-Антуаном Сен-Мартеном в его

двухтомном капитальном труде под названием «Исторические и географические заметки об Армении».

Н. Эмин писал свои труды на древнеармянском языке (грабаре), на русском и французском. Библиографию трудов великого арменоведа первым составил Г. Зарбаналян, данные которого использовал отец Арсен Газилян в своей библиологии.

Сохранились воспоминания армянского классика Рафаэла Патканяна о Никите Эмине, учеником которого он был в годы учебы в Лазаревском Институте.

О теплом отношении к русской литературе Н. Эмина есть интересное замечание у Ю. Веселовского.

Н. Эмин был заинтересован в совершенствовании современного армянского языка – ашхарабар, что именно благодаря ему в язык вошли и сохранились до сих пор такие слова, как **դասարան, թեյ, սուրճ, համալսարան, դասախոսություն** и многие другие.

В 1849 г. Эмин опубликовал для учеников Института в типографии того же заведения хрестоматию литературы, начинающуюся с назиданий армянского философа V века Езника Кохбацци и заканчивающуюся 23-ой частью «Илиады» Гомера.

Ещё одна из заслуг, Никиты Эмина в области арменоведения и армянской литературы в 1852 г. в Москве армянских стихов гениального поэта XVIII века Саят-Новы.

Годы спустя неутомимый ученый расширил круг своих научных интересов, включив в него древнеармянскую мифологию, древние сказания, труды средневековых армянских историков, духовную литературу, историю армянской церкви, армяно-русские средневековые литературные связи, издание текстов древнеармянских авторов, комментарии к ним, перевод на русский и французский языки.

Венцом французских переводов Н. Эмина является полный перевод «Истории Армении» Павстоса Бюзанда, выполненный для *Collection...* («Коллекции...») знаменитого французского арменоведа Виктора Ланглуа.

Перед смертью Н. Эмин оставил завещание, опубликованное в 1893 г. в журнале Мхитаристов «Базмавеп». На сумму, завещанную Эмином, были изданы четыре больших тома его произведений. Кроме того, на эти же средства вышли девять томов «Этнографического сборника Эмина» (1901–1913 гг.).

Своим научным наследием Н. Эмин обязан русской действительности XIX века, научной ориентации Лазаревского Института, благодаря которым его природный большой талант обогатил сокровишницу арменоведения ценными трудами.

ԱՆԷԼԻՑԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ*

ԼԱՉԱՐՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԸ ԵՎ ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԸ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1815 թվականին Լազարյան ազնվական ընտանիքի նախաձեռնությամբ և միջոցներով Մոսկվայում բացվում է Լազարյան ճեմարանը, որը XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև XX դարի առաջին տարիները ոչ միայն հայ մտավոր կյանքի կենտրոններից էր, այլև հռչակավոր էր Ռուսաստանում ու Եվրոպայի հայագիտական կենտրոններում:

Ռուսաստանում Լազարյան ընտանիքն ունեցել է բարի համբավ. Լազարյանները շարունակ մտածում էին բարեգործություններ անել հայ ազգի և Ռուսաստանի համար:

Լազարյան ճեմարանի հիմնադրման 75-ամյա հոբելյանի առթիվ հաստատության տնօրենը հանդես է եկել ընդարձակ ճառով և իր երախտագիտությունն է հայտնել ռուսական պետությանը՝ Լազարյան ճեմարանի հիմնադրման ու նրա գոյատևմանը բերած վիթխարի նպաստի համար:

Լազարյան ճեմարանի հեղինակությունը տարեցտարի բարձրանում է. դրա հիմքում դրված էր ուսումնական հաստատության բարեկարգ վիճակը, նրա հովանավորների եռանդն ու նվիրումը: Ուսումնական հաստատության համբավը տարածվում է ոչ միայն հսկայածավալ ռուսական կայսրությունում, այլև աշխարհի բոլոր այն երկրներում, որոնցում ապրում էին հայեր՝ Թուրքիա, Պարսկաստան, Հնդկաստան և այլն:

Լազարյան ճեմարանի 75-ամյա հոբելյանին նվիրված հատորում տպագրված են ռուսական կայսրության տարբեր ուսումնական ու գիտական հաստատություններից, հայ պարբերականներից, հոգևոր կենտրոններից, նախկին շրջանավարտներից ստացված շնորհավորական ուղերձները:

Լազարյան ճեմարանի ղեկավարությունը շարունակական մտահոգություն ուներ տարբեր տարիների ընթացքում ուսումնական հաստատության գրադարանը հարստացնել հայկական հնատիպ գրքերով ու ձեռագրերով: Այդ խնդրով դիմումներ էին հղում Թիֆլիսի պատվավոր անձանց և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբաններին:

Ռուսական ցար Նիկոլայ Առաջինն այցելել է Լազարյան ճեմարան: Այս այցը պարզորոշ ներկայացնում է Լազարյան ճեմարանի կատարած դերը նաև Ռուսաստանի հոգևոր և մշակութային կյանքում:

Մկրտիչ Էմինի հայագիտական գործունեությունը հիմնականում ծավալվել է 1840–1880-ականների ժամանակահատվածում, երբ Ռուսաստանում ու Եվրոպայում հանդես էին եկել նվիրյալ հայագետներ, որոնք մեծ հաջողությամբ շարունակում էին այն լուսավոր գործը, որը սկզբնավորեց Ժան Անտուան Սեն-Մարտենը՝ ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիրը՝ իր երկու հատորանոց կապիտալ աշխատությամբ՝ «Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie» խորագրով:

Մ. Էմինն իր աշխատությունները շարադրում էր գրաբարով, ռուսերենով ու ֆրանսերենով: Մեծ հայագետի մատենագիտությունն առաջինը կազմել է Գ. Չարբհանայանը, որի տվյալներն օգտագործել է հայր Արսեն Ղազիկյանն իր մատենագիտության մեջ:

Պաիսանված են հայ դասական գրող Ռափայել Պատկանյանի հուշերը Մկրտիչ Էմինի մասին, որին նա աշակերտել է Լազարյան ճեմարանում սովորելիս:

Մ. Էմինի դեպի ռուս գրականությունն ունեցած ջերմ վերաբերմունքի մասին ուշագրավ դիտարկում ունի Յուրի Վեսելովսկին:

Մ. Էմինը շահագրգիռ էր հայերենի աշխարհաբարի զարգացման խնդրում: Նրա շնորհիվ աշխարհաբարի մեջ մտան և մինչև հիմա էլ գործածվում են դասարան, թեյ, սուրճ, համալսարան, դասախոսություն և այլ բառեր:

1849 թ. Էմինը ճեմարանի աշակերտների համար նույն հաստատության տպարանում հրատարակում է գրականության քրեստոմատիա, որը սկսվում է V դարի հայ փիլիսոփա Եզնիկ Կողբացու խրատներով և ավարտվում Հոմերոսի «Իլիականի» 23-րդ հատվածով, որը նկարագրում է Աքիլլեսի զինակիցների ողբը Պատրոկլոսի՝ Աքիլլեսի սիրելի ընկերոջ դիակի վրա, որն ընկել էր Հեկտորի ձեռքից: Աքիլլեսը վրեժխնդիր է լինում, սպանում է Հեկտորին ու մեծ պատիվներով թաղում Պատրոկլոսին:

Հայագիտությանը, հայ գրականությանը Մկրտիչ Էմինի մատուցած ծառայություններից մեկն էլ այն մասնագիտական ու գործնական օժանդակությունն էր, որ ցուցաբերել է XVIII դարի հայ հանճարեղ բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերը 1852 թ. Մոսկվայում հրատարակելու գործում:

Տարիների հետ անխոնջ գիտնականը լայնացնում է իր գիտական հետազոտությունների շրջագիծը՝ դրա մեջ մտցնելով հայոց հին դիցաբանությունը, հին վեպը, միջնադարի հայ պատմիչների երկերը, հոգևոր գրականությունը, հայ եկեղեցու պատմությունը, հայ-ռուսական միջնադարյան գրական կապերը,

հայ հին հեղինակների բնագրերի հրատարակումը, ծանոթագրումը, դրանց մի մասի ռուսերեն ու ֆրանսերեն թարգմանությունը:

Մ. Էմինի ֆրանսերեն թարգմանությունների պսակը Փալատոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» ամբողջական թարգմանությունն է, որը կատարել է ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Վիկտոր Լանգլուայի «Collection...»-ի համար:

Մ. Էմինը մահվանից առաջ թողել է մի կտակ, որը 1893 թ. տպագրվեց Մխիթարյանների «Բազմավեպում»: Հայագետի կտակի դրամագլխով նրա աշխատությունները լույս տեսան 4 մեծադիր հատորներով: Բացի այդ, նույն միջոցներով լույս տեսան նաև «Էմինեան Ազգագրական ժողովածուի» ինը հատորները (1901–1913 թթ.):

ԱՇԽԱՌԻՋ ԳՈՂՈՍՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ Մշակույթի նախարարության Մշակութային արժեքների
փորձագիտական կենտրոն
ashkhunjpoghosyan@gmail.com*

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԱՐԵԱԼՆԵՐԻ ՈՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՐԱՎԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմական Հայաստանի գորգագործական կենտրոնների թվում իր առանձնահատկություններով, տիպերի բազմազանությամբ մեծ կարևորություն ունի արցախյան գորգագործական մշակույթը: Ըստ էության, պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները հայկական գորգերի շարքում առաջին հերթին հիշատակում են արցախյան գորգերը: Այլ հարց է, թե մասնագետների մի մեծ խմբի կողմից ի՞նչ է հասկացվում «արցախյան գորգ» հասկացության տակ, ի՞նչ էթնիկական հանրությունների են վերագրվում դրանք և ինչպե՞ս է ներկայացվում դրանց ծագումնաբանությունը: Բավական է նշել, որ այս տարածաշրջանի գորգերը ուսումնասիրողների մի ստվար զանգված համարում է XI–XIV ու նաև հետագա դարերի ընթացքում այդտեղ բնակություն հաստատած եկվոր վաչկատուն ցեղերի կողմից բերված մշակույթ: Ընդ որում՝ շրջանառվում է տեսակետ, որ այն Արցախ և ընդհանրապես Կովկաս է հասել փոքրասիական գորգագործական կենտրոնների միջոցով: Իրականում ինչպիսի՞ն է արցախյան գորգագործական մշակույթի ծագումնաբանական ու հետագա զարգացումների նկարագիրը: Այս հարցադրումների ու նաև արցախյան գորգերի տիպերի ու դրանց ավանդույթների տարածման բացահայտման հարցում անտարակույս է պատմահամեմատական հետազոտությունների իրականացման անհրաժեշտությունը: Արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթների ուսումնասիրման համար գոյություն ունեն գրավոր ու նյութական բավականաչափ սկզբնաղբյուրներ: Գորգագործական մշակույթը, ինչպես որ վկայում են սկզբնաղբյուրները, տարածաշրջանում, և ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայում, բուռն զարգացում էր սկսում ապրել վաղ միջնադարից: Իսլամի ծավալմանը զուգընթաց, նկատելիորեն ընդլայնվեց գորգի գործածման շրջանակն ու արտադրության ծավալները: Վաղ ու զարգացած միջնադարում, հատկապես արաբական խալիֆայության դարաշրջանում հայկական գորգը վերնախավի համար պահանջարկ վայելող առևտրի առարկա էր, իսկ գորգագործությունն էլ մնում էր որպես կարևոր

գրադմունք: Այս տեսակետից բնորոշ օրինակ է Հայոց Արևելից կողմի թագավոր Վաչագանի և գորգագործուհի Անահիտի հետ կապված ավանդությունը, որում հենց շեշտված է այդ գրադմունքի ունեցած մեծ հեղինակությունն ու դրա հանդեպ եղած հարգանքը:¹ Հայոց Արևելից կողմի, այդ թվում արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթների մասին մեզ հայտնի վաղագույն տեղեկությունը վերաբերում է VII դ. վերջերին: 680 թվականին² դավադրաբար սպանված Ադվանից Ջեվանշիր իշխանին հետապնդողները հասնում են Արցախ գավառում գտնվող ոճրագործի հոր գյուղը, քանդում և ավերում են նրա տունը և ի թիվս այլ հարստությունների, վերցնում են նաև «մետաքսահյուս ու կերպաս դիպակներ, գունագեղ կարպետներ»:³ Այս դեպքում բավականին որոշակի հիշատակվում է գործվածքի օգտագործման վայրն ու գործվածքի տեսակը և բացահայտված է նաև կոնկրետ ժամանակը: Հատկանշական ենք համարում այն հանգամանքը, որ այդտեղ խոսքը գնում է ոչ թե առևտրական ուղիներին մոտ գտնվող քաղաքի կամ որևէ այլ խոշոր բնակավայրի, այլ այդ ամենից կտրված ինչ որ մի գյուղի մեծատոհմիկի բնակարանի կահավորանքի մասին է: Ըստ էության, սա մատնանշում է այդտեղ գոյություն ունեցած գործատան կամ մեծատոհմիկի կարիքների բավարարման համար աշխատած տնայնագործ գորգագործների առկայության փաստը: Արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթների շարունակման ու զարգացման վերաբերյալ կարևոր են Պարտավի «Կիրակի» կոչված շուկայի մասին եղած արաբ մի շարք մատենագիրների տեղեկությունները:⁴ Աբու-լ Կասիմ Իբն Հաուքալն, օրինակ, պատմում է, որ այդտեղ վաճառահանվում էին նաև մերձակա գյուղերից բերված գորգեր ու այլ գործվածքեղեն: Այդ ու մյուս տեղեկությունները լրացնում են Ադվանից պատմության հեղինակներն ու հաստատում մեր ենթադրությունը առ այն, որ մասնավորապես Արցախում գորգագործական մշակույթն արմատներ ունենալով հանդերձ, ուներ նաև բավականին լայն ճանաչում: Դրանք թույլ են տալիս եզրակացնել նաև, որ գործունեության այդ ոլորտը ուներ նաև ապրանքային ուղղվածություն:

Անշուշտ, սրանք կարևոր նկատառումներ են և հստակորեն ցույց են տալիս, որ Հայաստանում, մասնավորապես Արցախում գորգագործական մշակույթը գոյություն է ունեցել դեռևս արաբական ու սելջուկյան ներթափանցումներ-

¹ Տե՛ս Դանալանյան Ա., 1969, 98:

² Տե՛ս Հակոբյան Ա., 2004, 267:

³ Մովսես Կաղանկատվացի, 1969, 175: Ի դեպ, Լ. Զերիմովը հիշատակելով Կաղանկատվացու այս տեղեկությունը, չի նշել Արցախ տեղանունը և այն ներկայացրել է «Ադրբեջանի հյուսիսային մասերում պատրաստում էին մետաքսե գործվածք և գույնզգույն գորգեր» տեսքով, տե՛ս Керимов Л., 1983, 12–13:

⁴ Абду-л Касим ибн- Хаукаль, 1908, 14–15:

րին նախորդած ժամանակաշրջանում և հիմք չկա այն կապել արևելյան որևէ ներթափանցման հետ:

Հայատառ արձանագրությամբ առայժմ ամենահին՝ 1202 թվականին գործված գորգը (նկ.1)⁵ պահվում էր Վիեննայի արդյունաբերության պատմության թանգարանում և, որպես հայոց գորգարվեստի մի ուշագրավ նմուշ, դեռևս 1895 թ. հրատարակել էր արևելագետ Ալիզ Ռիզլը:⁶

«Եռախորան»-ի կարևորությունը կայանում է նրանում, որ այն հնագույն թվագրված ու հիշատակարան ունեցող գորգն է: «Եռախորանի» Արցախում ստեղծված լինելն ըստ իս, բացատրելի է նրա գեղագարդման մանրամասերի հանգամանքով, որոշ ուսումնասիրողներ էլ, որպես դրա հիմնավորում ընդունում են հիշատակարանում եղած, բայց ուսումնասիրողների կողմից տարբեր կերպ ընթերցվող «Բանանց» բառը, որը Գարդմանի նշանավոր բնակավայրերից մեկի անունն է:⁷ Հայտնի է այս գորգի հայատառ թվակիր ընդարձակ հիշատակարանը (Արկանելիս Կիրակոսի Բանանցուց ի յիշատակ Հռոփսիմեի տն Ռ-ՇԱ թվին գաա գործեցի):

Արցախի գորգագործական կենտրոնների հետ անմիջական առնչություն ունի վիշապագորգերի խմբին դասվող, 1680 թվականին գործված հանրահայտ «Գուհար» գորգը (նկ. 2), որը նույնպես ունի հայատառ, թվակիր ընդարձակ մակագրություն (Ես Գուհարս մեղօք լի հոգովս տկար ես նօրհաս ձեռք իմով գործեցի, ով կարդայ մեկ բերան օղորմի ասի թվին Ռ-ՃԻԹ): Այն 1880-ական թթ. ձեռք էր բերել Լոնդոնի Վիկտորիա և Ալբերտ թանգարանը: Հետագայում՝ 1970-ական թթ. այն հայտնվել է տեխասյան մի մասնավոր հավաքածուի կազմում: Դրա գեղագարդման համակարգում վիշապի ոճավորումները պատկերված են զույգերով՝ ուղղաձիգ, ստորին մասում միմյանց կցված, իսկ վերին մասերը իրարից հեռացած: Դա մի բարդ հորինվածք է, ընդհանուր առմամբ ունի քնարաձև տեսք, որին մենք անվանակոչում ենք «Գուհարյան հորինվածք» անվանումով:

Այս շարքում հաջորդ կարևոր գորգը Աղվանից Ներսես կաթողիկոսին վերագրվող 1731 թ. գործված գորգն է, որն ըստ Հարություն Բուրսյանի, պահվում է Երուսաղեմի սուրբ Հակոբ եկեղեցու թանգարանում (նկ.3): Այն նույնպես ունի հայատառ թվակիր գրություն, որի մի հատվածը խոշոր պատռվածքի պատճառով բացակայում է: Արձանագրությունում ասված է՝ «Յիշեցեք մաքրափայլ յաղոթս ձեր Ներսէս մեղապարտ կաթողիկոս Աղուանից է պատճառ սմին ... լոյս ընկալ Չարեքու սբ անապատին Ռ-ՃԶ թվի»:⁸

⁵ Թեմուրճյան Վ., 1955, 48:

⁶ Թեմուրճյան Վ., 1955, 9:

⁷ Թեմուրճյան Վ., 1955, 35: Դավթյան Ս., 1981, 112:

⁸ Դավթյան Ս., 1981, 128–129:

Չարեքա մենաստանում գործված ու մեր կողմից «Գանձասար» անվանակոչված այս գորգի գեղագարդման համակարգում առանցքայինը երկայնաձիգ հինգ հորինվածքներն են, որոնցով ձևավորված են կենաց ծառի նախշով ու այլ բուսանախշերով հարդարված խորանանձն բացվածքներ: Դաշտի ծայրերում, մեկ լայնակի շարքով պատկերված են կենաց ծառի տեսքով խոշոր բուսանախշեր, որոնց գագաթներն ավարտվում են «կակաչ» նախշով: Նախնական հետազոտությունները հնարավորություն են տալիս շեշտել, որ արտերկրի ուսումնասիրողների կողմից «օտոտմանյան» տարբերակված ասեղնագործությունների գեղագարդման համակարգում կարևոր տեղ գրաված այս բուսածաղկային հորինվածքը նաև արցախյան գեղարվեստական գործվածքի ավանդական տարրերից էր: Մասնավորապես, դրանով է գեղագարդված 1795 թ. Ջրաբերդի Մելիք Բեգլարի կնոջ՝ Մարիամի, ասեղնագործած եպիսկոպոսական թագը, որն ունի ընդարձակ նվիրատվական թվակիր հիշատակարան՝ «Յիշատակ է թագս ի Մելիք Բեգլարի կողակից Մարիամից ի դուռն Հռեկէ վանքի: ԻՌ ՌՄԽԴ»:⁹ Դրանից 64 տարի առաջ ստեղծված Ներսես կաթողիկոսին նվիրված «Գանձասար» գորգի գեղագարդման համակարգում կարևորված «կակաչ» նախշն, անշուշտ, մատնանշում է արցախյան գեղագարդման արվեստում դրա հնամենի ավանդույթներ ունենալու փաստը:

XIX–XX դդ. արցախյան գորգագործական կենտրոնների մասին եղած տեղեկություններն ավելի շատ ու բազմատեսակ են: Այս դեպքում այլ աղբյուրների շարքում առանցքային նշանակություն ունեն դաշտային ազգագրական դիտարկումները: Մեր կողմից նման աշխատանքներ տարվել են 1979–89 թթ., որոնց ընթացքում ձեռք բերված մի քանի տասնյակ գորգեր համալրել են Հայաստանի ազգագրության թանգարանի գործվածքի հավաքածուն: Խնդրո առարկայի առումով չափազանց արժեքավոր են XIX դարի երկրորդ կեսին ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի հավաքած ազգագրական նյութերը, որոնցից կարելի է ենթադրել, որ այդ ժամանակաշրջանում գորգագործությունը Վարանդայի ու Գանձակի գավառներում արդեն կրում էր համատարած բնույթ: Մասնավորապես Շուշու գավառի վերաբերյալ, որի կազմի մեջ էր նաև Վարանդան, նա նշում է, որ «բավական զարգացած էր գորգագործությունը: Թեև առանձին գործարաններ չկային, բայց շատ տներում գործում են գորգ, կարպետ, ձիու չուլ և այլն»:¹⁰

Դա ուներ համընդհանուր բնույթ, բայց կարող ենք նաև առանձնացնել արցախյան գորգագործական մշակույթի այդօրինակ մի քանի առավել հանրահայտ կենտրոններ ևս՝ Թաղլար, Հաղբուժ, Տումի, Տոդ, Ճարտար, Աշան, Բերդաշեն, Թաղավարդ, Ավետարանոց, Շոշ, Բաղարա (Պտրեցիք), Բալուջա, Դաշքուլաղ, Կուսապատ, Վանք, Հաթերք, Թալիշ, Բարսում, Կարաչինար, Վե-

⁹ Պողոսյան Ա, 2011, 53–60:

¹⁰ Լալայան Եր., 1988, 84:

րիշեն, Էրքեջ, Գետաշեն, Բանանց, Միրզիկ, Ոսկանապատ, Փիփ, Ջագիր, Բադա գյուղերը և այլն:¹¹

XIX դ. վերջերից գորգագործության ու առհասարակ, ոստայնակության ուսուցումը իրականացվում էր նաև դպրոցներում: Ասեղնագործության, գորգագործության ու նմանօրինակ այլ մասնագիտությունների հետ միասին աշակերտներին սովորեցնում էին նաև հումքի մշակման գործը: Հայտնի է, օրինակ, որ 1880-ական թթ. Կարաչինար գյուղի դպրոցում աշակերտներին սովորեցնում էին նաև շերամապահության գործը, որ ինքնին վկայում է նաև տարածաշրջանում մետաքսագործության տարածվածության ու մետաքսաթելի լայն օգտագործման մասին:¹²

1899 թվականին ստեղծված Կովկասյան տնայնագործական կոմիտեի տվյալների համաձայն, Անդրկովկասում գորգագործությամբ զբաղվելու գծով առաջին տեղը զբաղեցնում էր Գանձակի գավառը, որի կազմում էին նախկին Խաչենի, Ջրաբերդի ու Գյուլիստանի մելիքությունները: Ըստ այդ տվյալների, դրանով զբաղված էր գավառի աշխատունակ բնակչության 48.2 %:¹³ Նկատի ունենալով այդ ամենը, գավառի գորգագործական մշակույթի հանրահայտ կենտրոններից մեկում՝ Գետաշենում, ստեղծվել էր գորգագործական արհեստանոց, որտեղ փորձառու վարպետների մոտ սովորում էին տասնյակ աշակերտներ: Այդտեղ, ինչպես նաև գորգագործական մյուս կենտրոններում՝ մասնավորապես Ղուբա-Դերբենտ տարածաշրջանում, այդ ժամանակներից սկսած, գորգեր գործում էին Տնայնագործական կոմիտեի նկարիչների ստեղծած տեխնիկական քարտերի՝ գորգանկարներին համապատասխան:¹⁴

Ի տարբերություն Ղուբայի ու Շամախու տարածաշրջաններում Կովկասյան տնայնագործական կոմիտեի ջանքերով ծավալված գորգերի զանգվածային արտադրության, Արցախում շարունակվում էր դրա տնայնագործական բնույթը: Այդ առումով, թերևս, առանձնակի էր Շուշին, որտեղ զարգացում էին ապրում հատկապես շուկայական ուղղվածության տնտեսաձևերն ու այդ թվում նաև գորգագործությունը:

¹¹ Պողոսյան Ա., ԴԱՆ, տետր 2, էջ 41–48, Каграманян К., 2004, 262–263, 284, 304, Թաթևկյան Վ., 2004:

¹² Каграманян К., 2004, 238: Արցախում 19-րդ դարի վերջերին ու 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներում գործում էին մետաքսաթելի ստացման տասնյակ ձեռնարկություններ, որոնց թվում նշանակալից էր հատկապես Քարին տակ գյուղինը, որն աշխատում էր նաև Խորհրդային ժամանակաշրջանում: Այդ ավանդույթների արդյունքն էր նաև Ստեփանակերտում մետաքսագործական խոշոր ֆաբրիկայի հիմնումը, որը գործում է նաև մեր ժամանակներում:

¹³ Пиралов А.С., 1913, 78:

¹⁴ Пиралов А.С., 1913, 116–118:

Ըստ Յակով Չեղգենիձեի արտադրանքի տեսականին կրում էր միանգամայն առանձնակի բնույթ ու կապված չէր շրջակա գորգագործական կենտրոններին բնորոշ ավանդույթներին:¹⁵ Այս առումով, կարծում ենք, որ Չեղգենիձեի դիտարկումները թերի են ու չեն ներկայացնում քաղաքի գորգագործական մշակույթի ընդհանուր պատկերը: Այս քաղաքի բնակչության մեծ մասը կազմող հայերը (ըստ 1886 թ. մարդահամարի տվյալների՝ 30945 բնակչից 18690-ը հայ էր, 11940-ը՝ թաթար, 315-ը՝ ռուս¹⁶) այդտեղ էին տեղափոխվել հիմնականում գորգագործական ավանդույթներով հայտնի Խաչենի ու Վարանդայի գյուղերից ու բնականաբար, այդ ավանդույթները չէին կարող անհետանալ Շուշիում: Այլ հարց է, որ վաճառքի համար թաթարների՝ ինչպես դրանց անվանել է Չեղգենիձեն, գործած գորգերը Կովկասյան տնայնագործական կոմիտեի նկարիչների կազմած վերամշակումներն էին, ու դրանք ըստ էության, նորույթներ էին տարածաշրջանի գորգագործների համար:

Չեղգենիձեի տեղեկություններով հայերի գործած գորգերն ու կարպետները շատ ավելի որակով էին «թաթարների» գործածներից, քանի որ վերջիններս գործում էին միայն վաճառքի համար և ուշադրություն չէին դարձնում տեխնոլոգիական պահանջներին:¹⁷

Ըստ այդմ նա նշում է, որ Վարանդայի գյուղերից Շուշի և այլ քաղաքներ էին արտահանվում գորգեր ու կարպետներ, որոնք տնայնագործներից գնում էին գորգ հավաքողները:¹⁸ Բավականին տարածում ուներ նաև վաճառականների կողմից տնայնագործներին կոնկրետ պատվերների ու համապատասխան հումքի տրամադրումը: Այս երևույթը շարունակվում էր նաև նաև XX դարի կեսերին՝ 1940–50-ական թվականներին:

Այդ ասպարեզում հանրահայտ էին Ճարտար, Մեծ Թաղեր, Տող, Թաղավարդ, Սարուշեն, Սոս գյուղերը: Մասնավորապես Ճարտարում համարյա ամեն մի տան մեջ դրված էր «ոստան» ու հիմնականում գործում էին ուղեգորգեր (յան) և կարպետներ: Այս առումով շատ ուշագրավ է Չարվարդ Պողոսյանի պատմածը, ըստ որի Ճարտարի գորգագործուհիները դեռևս 1930-ական թվականներին պատվերներ էին ստանում մերձակայքում դեզերող քոչվոր մահմեդականներից, վճարի փոխարեն դրանցից ստանալով տվյալ գորգին կամ կարպետին անհրաժեշտ բրդի կրկնակի քանակություն:

Արցախյան գորգերի տիպերը: Արցախի գորգագործական մշակույթի բազմադարյա ավանդույթներն ինքնին հիմք են հանդիսացել գորգերի մի քանի տասնյակ տիպերի ու դրանց հարյուրավոր տարբերակների ձևավորման համար: Շուշիի առումով հարկ ենք համարում առանձնացնել նաև ուսումնասի-

¹⁵ Зедгенидзе Я., 1891, 2:

¹⁶ Зедгенидзе Я., 1891, 1:

¹⁷ Зедгенидзе Я., 1891, 30–31, А.С. Пиралов, 1913, 78:

¹⁸ Լալայան Եր., 1988, 87:

րողների շրջանում լայն ճանաչում ստացած «Մինա խանում» բուսածաղկային հորինվածքով բնորոշվող գորգերի տիպը (նկ. 5):¹⁹ Նկատի ունենալով մասնագիտական գրականության մեջ այս տերմինի հայտնի և ընդունված լինելու հանգամանքը, հարկ ենք համարում շեշտել որ Մինա խանումը Խաչենի Հասան Ջալալ իշխանի դուստրն էր, որն ամուսնացած էր Սյունյաց իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի հետ:²⁰ Մինա խանումի մասին հայտնի է, որ նա բարեգործ էր, կատարել էր բազմաթիվ նվիրատվություններ ու իր ծախսով կառուցել շենքեր: Ըստ էության, Մինա խանումը գործել էր իր իսկ մտահղացումներով ստեղծված գորգեր, որոնց գեղագարդման հիմնական տարրերից մեկն էլ հանդիսացել էր բազմաթերթ վարդակն ու որն էլ հետագայում ստացել է «Մինա խանում» անունը: Այդ հորինվածքով բնորոշվող գորգերը ի թիվս այլ գորգագործական կենտրոնների, լայն տարածում ունեն Արցախում և Սյունիքում: Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանում պահվող հավաքածուի կազմում կան Շուշիի գորգագործներին վերաբերող այդ տիպի գորգերի հայտնա գրություններով նմուշներ,²¹ որոնց հորինվածքը «Աղբակ» տիպի գորգերին բնորոշ վարդակի տարբերակներից է (նկ.6):

Արցախում գործված XIX–XX դդ. գորգերի նմուշների գեղագարդման համակարգերի ու դրանց վերաբերող մեր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի պատմահամեմատական ուսումնասիրումից հստակորեն նկատվում է, որ դրանք կրում են XIII–XVIII դդ. գորգերի տեխնիկատեխնոլոգիական ու գեղագարդման ավանդույթները և դա վերաբերում է թելի որակին ու ոլորքին, խավի բարձրությանն ու հանգույցի ձևին, գունային երանգներին ու ներկանյութերին, հորինվածքներին ու դրանց մատուցման սկզբունքներին: Ընդ որում, տեղական բուրդը համարվել է գորգագործության համար լավագույն հումք, իսկ տարածաշրջանի խոտաբույսերի թվումն էլ եղել են բազմաթիվ ներկատու բույսեր, այդ թվում նաև այնպիսիք, որոնք ցանվել ու մշակվել են այս ոլորտի կարիքները հոգալու համար: Ջրաբերդ գավառում եղած տորոնի բնական ցանքատարածքների մասին օրինակ, նշել է Մակար եպիսկոպոսը:²²

XIX–XX դդ. Արցախում գորգն օժիտի պարտադիր մաս էր, և ոչ միայն գորգը, այդպիսին էր նաև կարպետը, անկողնապարկը, խուրջինը, աղի տոպրակը: Եվ այս պարագան ինքնին մատնաշում է Արցախում գորգագործական մշակույթի համատարած լինելու փաստը:²³

Արցախյան գորգագործական ավանդույթները Կովկասի հարավ արևելյան գորգագործական կենտրոններում: Մենք լուրջ չենք համարում որոշ

¹⁹ Rites of Passage in inscribed Armenian Rugs, 2002, նկ. 44:

²⁰ Ուլուքաբյան Բ.Ա., 1978, 225–227:

²¹ ՀԱՊԹ, Գործվածքի ֆոնդ, գ/հ 6938/47:

²² Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 188:

²³ Լալայան Եր., 1988, 116, 353:

ուսումնասիրողների կողմից արցախյան գորգերին «քոչվորական» գորգ ու Արցախն էլ մահմեդական տարրերով բնակեցված համարող պատկերացումներն ու միաժամանակ տեղեկացնում, որ Արցախում տարածում գտած գորգերի և կարպետների տիպերի զգալի մասը ընդհանրապես բնորոշ էր պատմական Հայաստանի մյուս գորգագործական կենտրոններին: Ի շարս «Նշանախշ», «Կենաց ծառ», «Գլաձոր», «Նախշաշերտային» ու նմանատիպ այլ համընդհանուր տարածում ունեցած գորգատիպերի, դրանց թվումն են նաև «Ոսկանապատ», «Որոտան», «Շեղանկյունագարդով», «Ամարաս», «Աստղավոր» և այլ տիպերի գորգերը, որոնք, այնուամենայնիվ, իրենց բոլոր տարբերակներով հանդերձ, առավելապես բնորոշ են Արցախի գորգագործական կենտրոններում: Սակայն արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթների առկայությունը միանգամայն նկատելի է նաև պատմական Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնված տարածաշրջաններում՝ մասնավորապես հայոց մշակույթային գործունեության տարածքում: Ըստ երևույթին, հենց այդ իրավիճակն էլ ինչպես արցախյան, այնպես էլ արցախյան ավանդույթների ընդգրկման գոտիներում ստեղծված գորգերի տիպաբանման ու մանավանդ ծագման հարցերում տեղիք է տվել խառնաշփոթի: Թուուցիկ դիտարկումներից անգամ նկատվում է, որ գորգագործական բազմաթիվ կենտրոններում արմատացած գորգերի մի շարք տիպեր ակնհայտորեն նմանվում, կամ կրկնում են Արցախյան գորգերին: Դրանք այնքան շատ են ու տարբերակներով հարուստ, որ չեն կարող համարվել պատահականության արդյունք: Ընդ որում, դրանցում բավականին ակնհայտ նմանություններ ենք հայտնաբերում նաև գորգ գործելու տեխնոլոգիական հմտությունների ու գունային երանգների ասպարեզում: Այդ ամենի առկայությամբ աչքի են ընկնում հատկապես հարավարևելյան Կովկասի գորգագործական կենտրոնները:

Մեր կարծիքով այստեղ առանցքային նշանակություն են ունեցել ժողովրդագրական իրադարձությունները:

Շաքի-Դերբենտ տարածաշրջանի VIII–XIV դդ. վերաբերող պատմամշակութային կառույցները, գյուղատեղիներն ու գերեզմանոցները վկայում են հայոց ստվարաթիվ լինելու և մշակութային բուռն գործունեությամբ զբաղվելու հանգամանքը:²⁴ Հայոց թվաքանակը այդ տարածաշրջանում այնքան զգալի էր և ազդեցիկ, որ այդտեղ ձևավորվում են առանձին փոքր թագավորություններ: X դարում Շաքիի տարածաշրջանում ստեղծվել էր Արցախի իշխող տոհմի՝ առանշահիկների հայկական թագավորություն, որը 960-ական թվականներից հետո, երբ տեղի հայ բնակչությունը դավանափոխ լինելով դարձավ քաղկեդոնական, կտրվեց հայկական միջավայրից:²⁵

²⁴ Բարխուդարյան Ս., 1969, 141–143, Абу-Исхак ал-Истахри, 1901, 97, 107, Левиатов В.Н., 1948, 72:

²⁵ Ուլուբաբյան Բ., 1978, 83–84:

Դերբենտի հայկական թագավորության մասին չափազանց կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում XI դարի պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին: Նա պատմելով հայոց թագավորությունների մասին, որպես ականատես նշում է նաև Դերբենտի տարածաշրջանում գոյություն ունեցած հայոց թագավորության մասին՝ «կային և ուրիշ հայ թագավորներ՝ Դարբանդ գավառում, որ կոչվում էր Կապանք՝ օգերին և աղվաններին սահմանակից. նրանք ազնիվ և սրբակրոն թագավորներ էին, և պատարագներում հիշվում են նրանց անունները՝ այն է Վաչագանի, նրա որդու՝ Սևադայի, Սևադայի որդու՝ Մենեքերիմի, Մենեքերիմի որդու՝ Գրիգորի, որը մեր այս մատյանի գրության ժամանակ դեռ կենդանի էր»:²⁶

այդ տարածաշրջանի վիմագիր սկզբնաղբյուրներն ուսումնասիրած հայ նշանավոր վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը գտնում է, որ այդտեղ XI–XIII դդ. իսկապես եղել է հայոց թագավորություն և անգամ մի քանի թագավորների տապանաքարեր պահպանվել են Դերբենտից հարավ ընկած բնակատեղիներում:²⁷ Այդ ամենը հաստատում են նաև Մակար Բարխուտարեանցի XIX դ. վերջին արած դիտարկումները: Նա նշում է, որ Խաչմասի մերձակայքում գտնվող երկու հին գերեզմանոցներում գյուղացիների օգնությամբ հողից հանվել ու մաքրվել են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնց արձանագրություններից պարզվել է, որ հայերն այդտեղ ներկա են առնվազն 573–1890-ական թվականները: Այսինքն, հայոց մշակութային ակտիվ գործունեությունն այդ տարածաշրջանում սկսվել է առնվազն VI դարից ու անընդմեջ շարունակվել մինչ XX դ. 80-ական թվականները: Խաչմասի մերձակայքի մացառուտներով ծածկված հանգստարանում Սարգիս Արքեպիսկոպոս Ջալալյանցը 1840-ական թվականների վերջին տեսել է Աղվանից վերջին թագավոր՝ Սևադայի որդի Մենեքերիմի տապանաքարը,²⁸ բայց Մակար Բարխուտարեանցի այնտեղ գտնվելու ժամանակ՝ 1890-ական թվականներին, այն արդեն անհայտացած էր:²⁹ Դժբախտաբար այս երկու հեղինակների արձանագրած տվյալները ցույց են տալիս, որ հայոց վերաբերող պատմական հուշարձանները ընդամենը հիսուն տարվա ընթացքում զգալիորեն պակասել ու նաև, միտումնավոր ավերվել են: Ընդ որում, սա դեռևս վերաբերում է XIX դ. երկրորդ կեսին:

Տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակների պարբերաբար կրկնվող կտրուկ շրջադարձերի պայմաններում էլ, Կովկասի հարավ արևելյան տարածքներում շարունակում էին գոյատևել հայկական կիսանկախ իշխանություններ, այդ թվում՝ օրինակ Շաքիի հայկական թագավորության հարևանու-

²⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, 1991, 249:

²⁷ Բարխուդարյան Ս., 1969, 125–147.;

²⁸ Սարգիս Ջալալեանց, 1858, 420:

²⁹ Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 76–77:

թյամբ գտնվող Կուտկաշենի մեկիքությունը:³⁰ Տարածաշրջանում էլ ընդհանրապես գերակշռում էր քրիստոնյա բնակչությունն ու վերը հիշատակված տեղեկությունների թվում, դրա մասին է վկայում նաև XIV դ. երկրորդ կեսին ու XV դ. սկզբներին ապրած Աբդ ար Ռաշիդ ալ-Բաքուին, շեշտելով որ Բաքվի շրջակայքում կային բազմաթիվ գյուղեր, որոնց բնակիչները քրիստոնյաներ էին ու միայն քաղաքի (որտեղից էլ ինքն էր)՝ Բաքվի բնակիչներն էին շիա մահմեդականներ:³¹

Տարածաշրջանի հայ բնակչության քանակության մասին պատկերացում է տալիս նաև այն, որ 1720-ական թթ. Արցախ-Սյունիքում ծայր առած ազգային ազատագրական պայքարի ընթացքում կարևոր դերակատարում են ունեցել Շիրվանի հայերից կազմված զորամասերն ու մանավանդ նրանց հրամանատարները՝ հանգամանք, որը վկայում է այդ տարածաշրջանում գոյատևած հայոց իշխանական տների մնացուկների մասին: Հարություն Արարատյանը հիշատակում է XVIII դ. վերջին Դերբենտից հարավ, ծովափնյա Մուշկյուրի հովտում տեղաբախշված հայկական տասնյակ ծաղկուն գյուղերի մասին:³²

Այդուհանդերձ, աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային հետազարգացումների արդյունքում հայոց մի զգալի մասը XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին տեղափոխվեց հյուսիսային Կովկաս, մի մասն էլ ստիպված դարձան մահմեդական կրոնի հետևորդներ:³³ Մի մասն էլ, օրինակ Մուշկյուրի հովտի հայերը, Դերբենտի հայերի հետ միասին 1790-ականների վերջին տեղափոխվեցին Ղզար ու դրա մերձակայք:³⁴ Պրոֆեսոր Մյուլլերի հաշվարկների համաձայն Մուշկյուրից տեղափոխված հայերի քանակը մոտ տասը հազար էր:³⁵

XIX դարի վերջերին, դեռևս թարմ պատմական դեպքերի հետ կապված վավերագրերի և հուշերի հիման վրա արված ուսումնասիրություններն ու XVI–XVII դարերում գրված հայերեն ձեռագիր սկզբնաղբյուրները թույլ են տալիս պատկերացում կազմել այդ տարածաշրջանից, ինչպես նաև Արցախից հեռացած կամ իսլամ ընդունած հայերի քանակի մասին: Մասնավորապես, 1584 թ. Կարինում գրված մի ձեռագրում հիշատակված է, որ թուրքերի կողմից Շիրվանը գրավելու տարում հայ գերիների թիվը 72 հազար էր:³⁶

Հայտնի է, որ միայն XVIII դարի առաջին քառորդում, թուրք-պարսկական պատերազմների ու լեզգիների իրար հաջորդող ասպատակությունների ու

³⁰ Левиатов В.Н., 1948, 71–72.

³¹ <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Bakuwi/frameset5.htm>

³² Жизнь Артемия Араратского, 1981, 128–129:

³³ Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 146–147:

³⁴ Жизнь Артемия Араратского, 1981, 128–129:

³⁵ Миллер Б., 1929, 8 տես նույնը՝ <http://www.miacum.am/docs/taty/>:

³⁶ Աշոտ Հովհաննիսյան, 1959, 65 /տեղեկությունը քաղված է Մատենադարանի թիվ 9223 ձեռագրի թիվ 27 պատառիկից/:

դրանց հետևած սովի հետևանքով Շաքի-Շիրվան տարածաշրջանում իսկամ են ընդունում ավելի քան տասն հազար հայեր:³⁷ 1725 թվականի փետրվարի 5-ին վրաց Վախթանգ VI թագավորին ուղղված մի նամակում հաղորդվում է, որ լեզգիների ասպատակություններից ամբողջովին թալանվել ու թուրքացվել են Շաքիի, Շամախու, Ղարասուի (Կուտկաշեն), Մուշկյուրի ու հարակից տարածաշրջանների հայաբնակ գյուղերը:³⁸ Այսպես թե այնպես, այդօրինակ հաճախակի կրկնվող իրադարձությունների հետևանքով հարավ-արևելյան Կովկասի հայաիծծ տարածաշրջաններում տեղի է ունեցել հայ բնակչության արտահոսքի, դավանափոխության կարծես անընդմեջ գործընթաց:

Ղազար քահանա Հովսեփյանը իր հավաքած նյութերի հիման վրա պարզել է, որ միայն 1750-ական թթ. Շաքիի տարածաշրջանում բռնի դավանափոխ է արվել շուրջ 15000 ծուխ հայ, որի արդյունքում թուրքացվել է 29 հայկական գյուղ:³⁹ Ինչպես տեսնում ենք, այդպիսի գործընթացների շնորհիվ պարբերաբար նվազում էր իրենց ինքնությունը պահպանած հայերի թվաքանակը, մասնավորապես որ բացի Հյուսիսային Կովկաս տեղափոխվելուց, 1730-ական թվականներին էլ այդ տարածաշրջաններից՝ Շամախուց ու Շաքիից հազարավոր հայ ընտանիքներ Պարսկաստան է վերաբնակեցրել Նադիր Շահը:⁴⁰ Սակայն այդ ամենին էլ զուգահեռ, շարունակվել են արցախահայոց նոր հոսքերը: Սկզբնաղբյուրը տեղեկացնում է, որ միայն 1790-ական թթ. Արցախից այդտեղ են վերաբնակվել շուրջ 12000 ծուխ հայ:⁴¹ Նման պարբերաբար կրկնվող տեղաշարժերով կրկին բնակեցվել ու հայ բնակիչներով համալրվել են հարավարևելյան Կովկասի հայաթափման եզրին կանգնած բազմաթիվ բնակավայրեր: Այս իմաստով հատկանշական է Շաքիի տարածաշրջանում գտնվող Սոգուլթու գյուղի օրինակը, որի մասին Եսայի Հասան Ջալալյանը գրում է «եւ ոմն Բարսեղ անուն քահանայ, որ էր բնիկ Ղարաբաղու երկրեն Խաչինու, և ի յազգէ մելիքաց էր անդ՝ որ ընդ գնալոյ ժողովրդեանն սոքա ևս ազգաւ գնացեալ էին և զՍոգուլթու գեղն նորոգ շինեալ և բնակեալ»:⁴² Այդ դեպքերից շուրջ հարյուր տարի անց Մակար Եպիսկոպոս Բարխուտարեանը տեղում դեռևս մնացած հայերից ու մահմեդականություն ընդունած հայերից հավաքած տեղեկություններից պարզել է, որ Խաչմասում՝ երբեմնի Մուշկյուրի խոշորագույն բնակավայրերից մեկում, իշխողները ավանդաբար եղել են հայերը: Նա հիշատակում է տեղացիների մոտ մեծ հարգանքի արժանացած Հովսեփ բեկ Ջավադբեկյանի ու նրա

³⁷ Եսայի Հասան Ջալալյան, 1839, 29, Левинатов В.Н., 1948, 92:

³⁸ Եսայի Հասան Ջալալյան, 1839, 32:

³⁹ Ղազար քահանա Հովսեփյան, 1904, 64–65:

⁴⁰ Մակար Բարխուտարեան, 1999, 56:

⁴¹ Բեկնազարեան Ապրես, 1886, 241–242:

⁴² Մակար Բարխուտարեան, 1999, 33:

նախնիների մասին ու ավելացնում, որ տեղի հայերն արդեն խոսում էին տաճկերեն:⁴³

Արցախյան ավանդույթների ներկայության առումով մենք կարևորում ենք նաև Ելիզավետապոլի նահանգի կազմում եղած Արեշի գավառը: Մինչ XX դարի սկզբները ամբողջովին հայաբնակ էին այդ գավառի գյուղերը՝ Քանդակը, Հավարիկը, Մամաթավան, Խանավաղը, Մագուրդուն, Խալդանն ու Արեշը, որոնք հայտնի էին որպես գորգագործական կենտրոններ:⁴⁴ Մ. Բարխուտարեանցի դիտարկումներից պարզվում է, որ այդ ու հարակից գավառների բնակիչները և նրանց թվում նաև հայերը, վարում էին բազմաբնույթ տնտեսաձևեր, որոնց արտադրանքը վաճառահանվում էր մոտակա շուկաներում, մասնավորապես Ադդաշում: Այդօրինակ ապրանքների թվում մեծ տեղ է գրավել ոստայնանկության հումքն ու արտադրանքը՝ գորգերն ու կարպետները, անկողնապարկերն ու խուրջիները, բուրդն ու մանվածքը, ներկանյութերը և այլն:⁴⁵ Սարգիս Ջալալյանը իր հավաքած տեղեկությունների հիման վրա հանգել է այն եզրակացության, որ XV–XVII դդ. այս գավառը եղել է հիմնականում հայաբնակ, բայց 1840-ական թվականների վերջին դրա ժողովրդագրական նկարագիրն արդեն այլ էր՝ «ի սմին տարածություն բնակին մեծ բազմություն մահմետականաց, դարձելոց ի Հայոց և գիւղք Հայոց են աստ յոթն»⁴⁶

Նմանատիպ ժողովրդագրական զարգացումներ է ունեցել նաև Շաքի-Չաքաթալա տարածաշրջանը: Մակար Բարխուտարեանցը հիշատակում է այս տարածքներում հայոց երբեմնի ներկայությունը վկայակոչող ավանդություններ, լեգենդներ ու տեղանուններ: Դրանք հստակորեն ցույց են տալիս, որ Շաքի-Չաքաթալա-Բելոկան տարածաշրջանում մեծաքանակ էին հատկապես Արցախի Ջրաբերդ, Վարանդա ու Խաչեն գավառներից այդտեղ տեղափոխված վերաբնակիչները:⁴⁷ Ընդհանրապես, այդ տարածաշրջաններ վերաբնակված արցախցիների ունեցած դերի ու նշանակության մասին պատկերացում կազմելու համար տիպական օրինակ կարող է ծառայել արցախյան գորգագործության նշանավոր կենտրոն Վարանդա գավառի Ճարտար գյուղը: Մակար Բարխուտարեանցի ներկայացրած տվյալներից պարզել ենք, որ այդտեղից XVII–XVIII դդ. արտագաղթածները բնակություն էին հաստատել Շամախու մերձակայքի Արփաուտ, Ղարա-Քարքանջ, Կուրճեվան, Գանձակ, Քեշիսուրդ, Քյալբանդ, Վանքաշեն ու Թալիշ գյուղերում:⁴⁸ Այն հանգամանքը, որ հիշատակված ութ գյուղերից յուրաքանչյուրում XIX դ. վերջերին ու նույնիսկ XX դ. առաջին

⁴³ Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 75–76:

⁴⁴ Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 141–143, Լուսենց Ա., 1982, 5–7:

⁴⁵ Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 144:

⁴⁶ Սարգիս Ջալալեանց, 1858, 382:

⁴⁷ Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 112–123:

⁴⁸ Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 97, 104, 107: Քաջբերունի, 2002, 76:

կեսին՝ այսինքն ռազմա-քաղաքական բազմաթիվ վայրիվերումներից հետո էլ դեռևս մնացել էին մի քանի տասնյակ տուն նախկին ճարտարացիներ, պատկերացում է տալիս ինչպես արտագաղթի ծավալների, այնպես էլ դրա հետևանքով բնակության այդ նոր վայրերում արցախյան ավանդույթների ներթափանցման ու արմատավորման հնարավորությունների մասին (նկ. 11) Կովկասի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոններում արցախյան ավանդույթների առկայության վերաբերյալ կան ավելի որոշակի փաստարկներ՝ այս դեպքում խոսքը վերաբերում է տեղի հայերի կենցաղի նկարագրին ու բարբառին:

Եսայի կաթողիկոսն իր ժամանակին Շիրվանի մասին գրել էր՝ «և երկիրն էր բարելի և շեն և մարդաշատ, թե հայ ազգօք, որ ի Ղարաբաղի երկրէն ժողովուրդք յոլովք անցեալ էին յերկիրն այս ավելի քան տեղականսն և թէ այլ ազգօք, որ բնիկ ի յերկրէն են»:⁴⁹

Բայց այդ ամենը հարավ արևելյան Կովկասի մշակութային նկարագրում արցախահայության կողմից որոշակի մաս ու ներգործություն ունենալու հնարավորություններից միայն մեկն է: Ըստ իս, հիշատակված տարածաշրջանի գորգագործական կենտրոններում արմատացած գորգերի գեղագարդման համակարգում, կատարման տեխնիկատեխնոլոգիական չափանիշներում արցախյան ավանդույթների արմատավորման, ու մանավանդ, հետագա զարգացումների հարցում շատ ավելի էական էր իսլամ ընդունած և ազգային լեզուն կորցրած հայերի դերը: Վերն ասվեց, որ XVII–XX դդ. խնդրո առարկա տարածաշրջաններում պարբերաբար եղել են զանգվածային կրոնափոխության դեպքեր: Վերջին զանգվածային դավանափոխությունը տեղի ունեցավ 1918–20 թթ., երբ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միացյալ ջանքերով սպանվեց մոտ քառասուն հազար հայ, իսկ հազարավորներն էլ կրոնափոխ եղան: Շամախու, Ճաքիի ու Գյոքչայի գավառներում դեռևս պահպանված հայաբնակ հիսուներկու գյուղերից մասնակիորեն փրկվեցին միայն տաս գյուղ՝ Միրզաբեկլուն, Խոշկաշենը, Նիժը, Ճալեթը, Թոսիկը, Վարդաշենը, Մեծ Սոգություն, Փոքր Սոգություն, Գիրկը, Չոռլուն:⁵⁰

Դավանափոխության շնորհիվ շատ ավելի դյուրին են դառնում էթնոմշակութային այլ միջավայրում հայոց մշակութային ավանդույթների տեղայնացման, էթնիկական այլ հանրությունների կողմից դրանց յուրացման գործընթացները: Դավանափոխության հետ միասին, թեև աստիճանաբար տեղի է ունենում նաև մայրենի լեզվի կորուստ, բայց այնուամենայնիվ, դա չի ենթադրում տնտեսամշակութային գործունեության համակարգի փոփոխություն, ուստի այն ամենը, ինչ ունենում է դավանափոխ հանրությոը, մեխանիկորեն դառնում է օտար հանրությոի մշակութային սեփականություն: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ բռնի դավանափոխության ալիքները սկիզբ են առել առնվազն

⁴⁹ Եսայի Հասան Զալալյան, 1858, 32–33:

⁵⁰ Геноцид армян в Османской империи, 1982, 538–539

XIV–XV դարերից, պետք է ենթադրել, որ արդեն XVI–XVII դարերում դավանափոխ հայերի սերունդները դիտվում էին որպես մահմեդական ցեղեր՝ լեզգի, թաթար, թաթ, պարսիկ և այլն, որոնք սակայն, այս կամ այն չափով, շարունակել են պահպանել ու զարգացնել իրենց նախնիներին բնորոշ զբաղմունքներն ու սովորույթները:⁵¹

Պատմամշակութային այսօրինակ գործընթացները, ինչպես նկատում ենք, զգալիորեն բարդացնում են ծագումնաբանական հետազոտությունների իրականացումն, ու միաժամանակ, հնարավորություն են տալիս ցանկության դեպքում յուրացնել իրականում այլ էթնիկական հանրությունների ստեղծած մշակութային ժառանգությունը: Համենայնդեպ, 1960-ական թվականներից սկսած այդ գաղափարախոսությունն են ներկայացնում գորգագործական մշակույթին վերաբերող Բաքվում հրատարակված աշխատությունները, որոնցում ընդհանրապես խոսք չկա հայոց մասին: Սակայն մյուս կողմից էլ, 1920–30-ական թթ. հրատարակված տեղեկատվական ու տնտեսագիտական բնույթի ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել այդ տարածաշրջանների գորգագործական մշակույթում հայոց ունեցած իրական դերի մասին: Ըստ այդմ՝ պարզվում է, որ հարավ-արևելյան Կովկասի մի շարք գորգագործական կենտրոններում այդ մշակույթի գոյությունը կախված է եղել հայոց ներկայությունից:

Վ. Խուդադովի կողմից արված վիճակագրական ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ 1918–20 թվականներին իրականացված հայաթափումից հետո դադարել են գոյություն ունենալ մինչ այդ հանրահայտ Շամախու, Գյոլչայի, Ադդաշի, Նուխու ու Չաքաթալայի գորգագործական կենտրոնները:⁵² Մինչդեռ հայաթափումից հետո, անշուշտ, տեղում էր մնացել բնակչության մահմեդական մասն՝ այդ թվում կովկասյան թաթարները կամ նորանվանյալ այսպես կոչված «ադրբեջանցիները», որոնք, Լ. Քերիմովի հայտարարությունների համաձայն, գործում էին կովկասյան գորգերի 90 %:⁵³ Այս նույն իրավիճակում էր հայտնվել գորգագործությունը նաև Շուշիում: Անդրկովկասյան տնայնագործության հայտնի գիտակ Ա.Ս. Փիրալովն իր «Кустарная промышленность Закавказ. Республик» հոդվածում շեշտել էր, որ XIX դ. վերջերին Շուշին գորգի արտադրության կենտրոններից էր, որտեղ կային խոշոր արտահանողներ և ամենաճաշակավոր գորգագործներ, իսկ արտադրանքն էլ արտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպա և առանձնապես Անգլիա:⁵⁴ 1920 թ. ապրիլին հայաթափվելուց հետո, 1925–27 թթ. կատարված վիճակագրական ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ երբեմնի մարդաշատ՝ ավելի քան քառասուն

⁵¹ Մակար Բարխուտարեանց, 1999, 22:

⁵² Худатов В.Н., 1926, 140:

⁵³ Керимов Л., т. 2, 1983, 5, 39.

⁵⁴ Մելյան Գ., 1928, 67:

հազար բնակիչ ունեցող ու մշակութային և տնտեսական կենտրոնի հռչակ վայելող այդ քաղաքում 1926 թ. ապրիլի 5-ին միայն 5107 մուսուլման, տնտեսական գործունեությունն էլ աննշան էր ու համարյա վերացել էր նույնիսկ սազ, թառ ու քամանչա պատրաստելը:⁵⁵

Մ. Իսաևը 1920–30-ական թվականներին Կովկասի գորգագործական կենտրոններում կատարած դաշտային հետազոտությունների հիման վրա ստեղծված իր ուսումնասիրության մեջ շեշտել է, որ մինչև 1920-ական թվականների սկիզբը զանգվածային գորգագործության կենտրոններ էին Կարամայրյանի ենթաշրջանի հայկական գյուղերը՝ Կիրկը, Քալազան, Ռուշանը, Ուշտալը և այլն, և որ մեր համար հատկապես կարևոր է, հիշատակում է, որ այդ գյուղերում գործված գորգերը որակով ու տեխնիկատեխնոլոգիական առումներով նույնն են, ինչ որ արցախյանը:⁵⁶ Իսաևը հաղորդում է մի շարք ուշագրավ մանրամասնություններ ևս՝ պարզվում է, որ այդ գորգերն ունեցել են համարյա քառակուսի չափեր՝ 2*2.50 մետր, մեկ քառակուսի դեցիմետրում 35*40 հանգույց խտություն, տարբերակվել են «Էրմենի խիլա»՝ «հայկական գործվածք» անունով ու բարձր պահանջարկ են վայելել առևտրականների շրջանում:⁵⁷ Դրանց արտադրությունը վերացավ 1918–20 թվականներից սկսած՝ երբ բռնագաղթման ենթարկվեց Քուռ գետի ձախափնյա տարածքների՝ Քյուրդամիրի, Իսմայիլիի ու Գյոքչայի շրջանների հայ բնակչության մեծամասնությունը:⁵⁸

Այդ տարածաշրջաններում գործված գորգերի տեխնիկատեխնոլոգիական ու գեղագարդման համակարգերի նմանություններն արձանագրել են նաև մի շարք այլ ուսումնասիրողներ, որոնք սակայն չեն անդրադարձել այդ երևույթի պատճառներին ու չեն դարձրել ուսումնասիրման առարկա: Մասնավորապես, ադրբեջանցի ուսումնասիրողներից Ա.Բաբաևը իր հաղորդումներից մեկում նշելով հանդերձ, որ «վաղ ժամանակներում Շաքիում և մերձակա գորգագործական կենտրոններում գործել են Ղարաբաղին բնորոշ գորգեր», չի փորձել բացատրել դրա պատճառներն ու բացահայտել դրանց կոնկրետ ակունքները:⁵⁹ Կարծում ենք, որ վերոհիշյալ գործոններն առանցքային նշանակություն են ունեցել Կովկասի հարավարևելյան տարածքներում արցախյան գորգագործական ավանդույթների ներթափանցման և արմատավորման գործում:

Արցախյան ու ընդհանրապես հայկական գորգագործական ավանդույթների տարածման մի ձևն էլ վերը ներկայացված տեղահանումների ու կոտորած-

⁵⁵ Սեյրան Գ., 1928, 72, 95:

⁵⁶ Исаев М., 1932, 121:

⁵⁷ Նույն տեղը, 180:

⁵⁸ Ադրբեջանի նախկինում հայաբնակ շրջաններն այս ուսումնասիրության մեջ ներկայացված են 1970–80-ական թթ. անվանումներով, որոնք կարող է և չհամապատասխանել ներկայիս անվանումներին:

⁵⁹ Бабаев А.А., 1983, 36:

ների հետևանքով մահմեդականների ձեռքն ընկած գորգերն ու կարպետներն էին: Ընդ որում, հայտնվելով եկվորների տներում, հետագայում աղյուսեցանցի ու մյուս ուսումնասիրողներն էլ դրանք դիտարկել են որպես մահմեդականների մշակութային գործունեության արդյունք: Իսկ այդպիսի գորգերի քանակությունը հսկայական է եղել ու դրանում համոզվելու համար բավական է միայն մեկ օրինակ: 1905 թվականի օգոստոսի վերջերին Քաշաթաղի Մինքենդ գյուղի 85 տուն հայ բնակչությունը ենթարկվեց այդ նույն գյուղի 145 տուն մահմեդականների ու նրանց օգնության հասած թարաքյամանների ու թուրքական այլ ցեղերի հարձակմանը: Դրա հետևանքով 696 հայերից 240-ը զոհվում են, 44-ի ճակատագիրը մնում էր անհայտ, իսկ մնացած 456-ը մի կերպ փրկվում են ու ցրվում: Գյուղը հայաթափվում է վերջնականապես, իսկ մահմեդականներին մնում է հայերի ամբողջ ունեցվածքը՝ այդ թվում 1290 գորգ, 688 կարպետ, 182 ջեջիմ և այլն:⁶⁰ Նկատի ունենանք, որ այդքան կողոպուտը հավաքվեց ընդամենը 85 հայ գերդաստանից:

Անդրադառնալով վերոհիշյալ տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններում տարածում գտած արցախյան ծագումով գորգերի խմբերին ու առանձին տիպերին, պետք է նշել, որ դրանք աչքի են ընկնում բազմազանությամբ և կոնկրետ ուղղվածությամբ: Հատկապես նկատի ունենք երկրաչափական խոշոր զարդերով ու ռճավորված հորինվածքներով բնորոշվող գորգերը: Դերբենտի գորգագործական կենտրոններում խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է «Որոտան», «Ամարաս», տիպերին ու «Ջրաբերդ» (նկ.12) խմբին պատկանող գորգերին: Դադստանի գորգագործական կենտրոններում լայն տարածում ունեն «Գուհար» ենթախմբի վիշապագորգերի տարբերակները:⁶¹ Շիրվանի ու Շաքիի տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոնների դեպքում այդ ցանկը զգալիորեն մեծ է ու հիշատակվածների հետ միասին ներառում է նաև «Ճարտար» (նկ.10), «Տավուշ», «Ջրաբերդ», «Ուտիք», «Գանձակ» «Ոսկանապատ» (նկ.13), «Բանանց» և մի քանի այլ տիպեր: Այս տարածաշրջանում արցախյան ավանդույթների տարածման մասին վկայող մի ուշագրավ նմուշ է Շաքիի մերձակա Ճալեթ գյուղում 1888 գործված հայատառ արձանագրությամբ «Ճարտար» տիպին պատկանող մի գորգ⁶², որն աչքի էր ընկնում կատարման տեխնիկատեխնոլոգիական լավագույն հատկանիշներով ու արցախյան ավանդույթներին համահունչ գունային երանգների ներդաշնակ մատուցմամբ: Սակայն այստեղ արցախյան ծագումով գորգերի տիպերի թվում հատկապես կարևորում ենք դասական վիշապագորգերին ու

⁶⁰ Աբրահամյան Հր., 2009, 34–35:

⁶¹ Գողոսյան Ա., 2004, 367–415:

⁶² Այդ գորգը դեռևս 1980-ական թվականներին պահվում էր Երևանում, ծննդով Ճալեթցի Արշալույս Հարությունյանի տանը: 1990-ական թվականների սկզբներին, նա տեղափոխվել է ԱՄՆ և հավանաբար այդ գորգն էլ այժմ գտնվում է ԱՄՆ-ում:

դրանց տարբերակներին: Մասնավորապես հայտնի են այս գորգագործական կենտրոններում ստեղծված վիշապագորգերի «Գուհար» և «Խնձորեսկ» ենթախմբերին ու «Ջրաբերդ» խմբին պատկանող գորգեր «Միսական», «Փյունիկ»:⁶³ Մեծ տարածում ունեն «Գուհար» ենթախմբին պատկանող գորգերի մի տարբերակ, որը բնորոշ է հատկապես Շաքիի գորգագործական կենտրոններին (նկ 14):⁶⁴

Վերոնշյալ փաստերը հստակորեն ներկայացնում են հայոց գորգագործական մշակույթի ավանդույթների, հատկապես արցախյան ավանդույթների ներկայությունը Կովկասի հարավարևելյան տարածաշրջաններում և այդ հանգամանքը դիտարկվում է շուրջ մեկուկես հազարամյակ շարունակ: Հասկանալի է, որ տեղական գորգագործական ավանդույթների ձևավորման հարցում էլ դրանք ունեցել են շոշափելի նշանակություն: Կովկասի այդ մասի գորգագործական կենտրոններում ստեղծված գորգերի տիպերի գերակշիռ մասն այս կամ այն չափով կրում են արցախյան ավանդույթներն ու ինչպես տեսանք այս շարադրանքում, առաջին հերթին դա պայմանավորված էր արցախայության մի հոծ զանգվածի ներկայությամբ, որը միաժամանակ շարունակում էր ակտիվորեն կապված մնալ նաև իր բնակության նախկին վայրերին:

Կովկասի հարավ արևելյան գորգագործական կենտրոններում ստեղծված գորգերն ունեն ծագումնաբանական առանձնահատկություններ: Կովկասի հարավ-արևելյան գորգագործական կենտրոնների ձևավորման հարցում իրենց ներդրումն են ունեցել նաև կովկասյան մյուս ցեղերը՝ օրինակ լեզգիները, որոնց բնորոշ են տեխնոլոգիական որոշակի առանձնահատկություններ ու բացի այդ էլ, նրանք աչքի են ընկել հատկապես «սումախ» տիպի կարպետներ գործելու ասպարեզում: Հետազոտողները գտնում են, որ լեզգիների կենցաղում գորգերն ու կարպետները ստացել էին մեծ կարևորություն, ընդ որում, հատկապես հարգի էին կարպետները:⁶⁵

Գորգագործական մշակույթին ծանոթ էին նաև Դաղստանի կումիկները, կովկասյան թաթարները, որոնք զբաղեցնում էին այդ տարածաշրջանի հարթավայրային մասերը: Ընդ որում, շատ հետաքրքիր է, որ դրանց գործած գորգերի տիպերի թվում դարձյալ տեսնում ենք արցախյան ավանդույթները կրող տիպերի՝ մասնավորապես «Գուհարյան» ենթախմբին պատկանող գորգերի գեղազարդման համակարգի ներկայությունը:⁶⁶

Ինչպես Դերբենտի, այնպես էլ Շիրվանի գորգագործական կենտրոններում անշուշտ գոյություն են ունեցել տեղական առանձնահատկություններ և դրանք վերաբերում են գորգ գործելու տեխնոլոգիաներին: Շիրվանի գորգա-

⁶³ Պողոսյան Ա., 2004, 367–415, 2010, 380–387, 2008, 38–49, 2011, 240–250:

⁶⁴ Tony Hazledine, 1994, 88–96:

⁶⁵ Агаширинова С. С., 1978, 81:

⁶⁶ Гаджиева С. III., 1958, 17:

գործական կենտրոններում, օրինակ, գործել են նաև բարձր խտությամբ և բամբակյա միջնաթելով գորգեր, իսկ Դերբենտի գորգագործական կենտրոններում տարածում ուներ մեկ միջնաթելով գործելու ավանդույթը: Ընդհանրապես 1880–90-ական թվականներից սկսած, երբ լայն տարածում են ստանում Կովկասի տնայնագործական կոմիտեի ստեղծած գորգանկարները, այս տարածաշրջանի գորգագործական կենտրոններում ստեղծվում են արտերկրի շուկաներում ճանաչում ստացած ու բարձր պահանջարկ վայելող գորգերի խմբաքանակներ: Ըստ էության, դրանցում բացակայում են տնայնագործ գորգագործուհու կողմից գործելու ընթացքում ներդրվող մանրամասերը, որոնցով սովորաբար պայմանավորված է լինում տվյալ գորգի գեղագարդման համակարգի ինքնատիպության ու նաև իմաստային բովանդակության գործոնը:

Ամփոփելով սույն ուսումնասիրությունը, մենք կարող ենք եզրակացնել.

ա. Արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթները արցախահայոց տեղաշարժերի պատճառով ի շարս պատմական Հայաստանի այլ տարածաշրջանների ու մերձակա երկրների, արմատավորվել են նաև Կովկասի հարավ-արևելյան տարածաշրջաններում և հիմք են հանդիսացել գորգագործական նոր կենտրոնների առաջացման համար: Այս առումով առանցքային դեր ունեցած գործոնների թվում են XVI–XVIII դդ ընթացքում դավանափոխ եղած տասնյակ հազարավոր հայերը, որոնց միջոցով արցախյան գորգագործական ավանդույթները մտել են նաև մահմեդական ցեղերի միջավայր:

բ. Կովկասի հարավ արևելյան գորգագործական կենտրոններում, ինչպես նաև Արցախում, գորգագործական մշակույթով այս կամ այն չափով զբաղվել են նաև այլ էթնիկական հանրություններ ևս՝ լեզգիները, ավարները, ուտիները, թաթերը, կովկասյան թաթարները, պարսիկները, քրդերը և այս հանգամանքով էլ պայմանավորված է ընդհանրապես կովկասյան գորգերի բազմաշերտությունը, գեղագարդման մանրամասերի արտակարգ հարստությունը և տեխնոլոգիական հատկանիշների ինքնատիպությունը: Այս կամ այն էթնիկական հանրության վերաբերելու հարցում կարևոր գործոնները գունային ու տեխնոլոգիական առանձնահատկություններն են: Ընդ որում դրանցից որոշները՝ բամբակե միջնաթելի գործածումը, համեմատաբար բարձր խտությունը, Շիրվանի և Դուբայի գորգագործական կենտրոններում ստեղծված գորգերին բնորոշ եզրային բարակ հյուսվածքը մասամբ կապված են 1880-ական թվականներից սկսված Կովկասյան տնայնագործական կոմիտեի նորամուծությունների հետ:

գ. Հաշվի առնելով հանդերձ արցախյան գորգագործական ավանդույթների շուրջ մեկուկես հազարամյա ակնհայտ ներկայությունը Կովկասի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոններում, պետք է ընդունել, որ այդտեղ ստեղծված գորգերը վերը թվարկված էթնիկական հանրությունների համահավաք մշակութային գործունեության արդյունք են, ուստի հնարավոր չէ հստակորեն բացահայտել այս կամ այն տիպի ծագման հարցում այս կամ այն էթնիկական հանրության ունեցած դերակատարման չափը: Այս առանձնահատկությունների

առկայությունից էլ ելնելով շրջանառության մեջ ենթ դնում նաև «Հարավարևելյան կովկասյան գորգեր» հավաքական անվանումը:

ԼՈՒՍԱՆԿԱԴՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Նկ. 1. Գորգ «Եռախորան», 1202 թ., բուրդ (լուս.՝ Gantzhorn V., Le Tapis Chretien Oriental, Koln, 1991, պատկեր 680):

Նկ. 2. Գուհար», Վարանդա-Սիսական, 1680 թ., բուրդ, 351*178 (լուս.՝ Gantzhorn V., Le Tapis Chretien Oriental, Koln, 1991, պատկեր 480):

Նկ. 3. «Գանձասար» Արցախ՝ Ջրաբերդ՝ Չաբեքա անապատ, 1731թ., (լուս՝ Հ. Քուրտյան, Գորգը հայոց մոտ, Վենետիկ, 1947, էջ 68):

Նկ. 4. Գորգ «Թեմատիկ- պատկերային», Դավիթ Մարգարե, Շուշի, 1914 թ., բուրդ 244*141 (Rites of Passage in Inscribed Armenian Rugs, (ed.) Eiland L. Murray, San Francisco; 2002, պատկեր 18):

Նկ. 5. Գորգ «Մինա Խանում», Շուշի, XIX դ. վերջ, 400*100 (Արցախի պետ. պատմաերկրագիտական թանգարան, գործվածքի ֆոնդ, գ/հ 17075):

Նկ. 6. Գորգ «Աղբակ», XIX դ. վերջ, բուրդ, բամբակ, 470*110 (ՀԱՊԹ, գ/հ 6938/50):

Նկ. 7. «Դասական վիշապագորգ», XVII դ. վերջ (լուս՝ Ференц Батари, Восточные ковры. – Собрание Будапештского музея прикладного искусства, составитель и автор введения Пал Миклош, Будапешт, 1980, стр. 307-312, նկ. 8):

Նկ. 8. Գորգ «Խնձորեսկ», Արցախ, XIX դ. վերջ, բուրդ, 343 *130 (<http://nazmiya.lantiquerugs.com/antique-rugs/antique-caucasian-rugs/antique-caucasian>):

Նկ. 9. Գորգ «Ջրաբերդ-վիշապագորգ», XIX դ. առ. կես, վերջ բուրդ, 238*144 (<http://www.jozan.net/van-ham-carpet-tapestries-31-october>):

Նկ. 10. Գորգ, Բուսածաղկային խումբ, Շամախի - Ղուբա, 1875 թ., բուրդ, 290*145 (- ՀԱՊԹ գ/հ 6938/42/):

Նկ. 11. Գորգ «Ճարտար», Վարանդա, XIX դ. վերջ, բուրդ, 362*100 (ՀԱՊԹ, գ/հ 661/1):

Նկ. 12. Գորգ «Ջրաբերդ», Շամախի -Դերբենտ, XIX դ. առ. կես, վերջ բուրդ, 221 *137 (http://www.jozan.net/blog/wp-content/uploads/2013/03/122_an_eagle_kazak_rug_south-caucasus_circa_1830.jpg):

Նկ. 13. Գորգ «Ոսկանապատ», Շամախի-Ղուբա, XIX դ. վերջ, կես, բուրդ, 218*126 (Մասնավոր հավաքածու):

Նկ. 14. Գորգ «Գուհար» (տարբերակ), Շաքի-Չաքաթալա, XX դ. սկ., բուրդ, 234*142 (ՀԺԱԹ գ/հ 10988):

Նկ. 15. Գորգ «Ջրաբերդ», Շամախու գավառ, գ. Քերքենջ, 1850, բուրդ, 184* 110 (լուս՝ Der Manuelian Lusi and Murrey L. Eiland, Weavers, Merchants and Kings. The Inscribed Rugs of Armenia, Fort Worth, 1986, նկ. 6, էջ 79):

Նկ. 16. Գորգ «Տավուշ», Արցախ-Շամախի, 1898 թ., բուրդ, 260*128 (ՀԺԱԹ, գ/հ 10027):

Նկ. 17. Գորգ «Որոտան», Շամախի-Խաչմաս, XIX դ. վերջ, բուրդ, 175*120 (ՀԺԱԹ, գ/հ 1046):

ՄԱՏՆԵԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Հր., – 2009, Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901–1933): Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, Բ., Ս. Էջմիածին, 2009:

Բարխուդարյան Ս., – 1969, Դերբենտի հայ-աղվանական թագավորությունը. – Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1969, հմ. 3, էջ 139–141:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 8

Նկ. 7

Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 14

Նկ. 15

Նկ. 16

Նկ. 17

Բեկնագարեանց Ապրես, – 1886, «Գաղտնիք Ղարաբաղի»: Առաջաբան և գրաբարից աշխարհաբարի թարգմանությունը Մակար վարդապետ Բարխուտարեանցի, Ս.Պետերբուրգ, 1886,

Դավթյան Ս., – 1981, Դրվագներ միջնադարյան Հայաստանի կիրառական արվեստի պատմության, Եր., 1981

Եսայի Հասան Զալալյան, – 1839, Պատմություն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից դիպելեց յաշխարհին Աղուանից, Շուշի:

Թաթևիկյան Վ., – 2004, Արցախի տոհմագրություն, Եր., 2004:

Թեմուրճյան Վ., – 1955, Գորգագործությունը Հայաստանում, Եր., 1955:

Իբն Դաուդ ալ-Բալազուրի, – 2005, Երկրների նվաճում.- Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 16: Արաբ աղբյուրներ, Գ, արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր (Ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., 2005, էջ 223–329:

Իբն Մուհամմադ Իբն ալ-Ֆակիհ, – 2005, Գիրք երկրների մասին. – Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 16: Արաբ աղբյուրներ, Գ, արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր (Ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., 2005:

Լալայան Եր., – 1988, Գանձակ. – Երկեր հինգ հատորով, հատոր 2, Եր., 1988:

Լալայան Եր., – 1988, Վարանդա. – Երկեր հինգ հատորով, հատոր 2, Եր., 1988:

Լուսենց Ա., – 1982, Արեշի բարբառը, Եր., 1982:

Կարապետյան Ս., – 1985, Պատմական Խոշկաշենը և նրա հուշարձանները.- ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1985, թիվ 10, էջ 74–79:

Հակոբյան Ա., – 2004, Աղուանից իշխանների ժամանակագրությունը Է. դարի վերջին - Ը. դարի սկզբին. – Հանդես Ամսօրեայ, հայագիտական ուսումնաթերթ, Վիեննա-Երևան, 2004, թիվ 1–12, էջ 267–293:

Հակոբյան Հր., – 1991, Արցախի միջնադարյան արվեստը, Եր., 1991:

Հովհաննիսյան Ա., – 1959, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ. Եր., 1959:

Հոֆշիխտեր Չ., – 1937, Հայկական գորգերը. – Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 1937:

Ղազար քահանա Յովսեփյան, – 1904, Ակնարկներ ուտիացի եվ մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիզ, 1904:

Ղանալանյան Ա., – 1969, Ավանդապատում, Եր., 1969:

Մակար եպ. Բարխուտարեանց, – 1999, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ: հատորը կազմեց՝ Պ.Չոբանեան, Եր., 1999:

Մատթեոս Ուռհայեցի, – 1991, Ժամանակագրություն: Աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյան, Եր., 1991:

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, – 2000, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանություն՝ բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ք.Պ.Կոստիկյանի, Եր., 2000:

Մովսես Կաղանկատվացի, – 1969, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր.՝ Վարազ Առաքելյանի, Եր., 1969:

Ուլուբաբյան Բ.Ա., – 1978, Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Եր., 1978

Ուլուբաբյան Բ.Ա., – 1981, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության, Եր., 1981

Պողոսյան Ա., – 1984, Դաշտային ազգագրական նյութեր, տետր 1, անհատական գիտարշավ Վարանդա, 1984:

Պողոսյան Ա., – 1985, Դաշտային ազգագրական նյութեր, տետր 2, անհատական գիտարշավ Վարանդա, 1985:

Պողոսյան Ա., – 2004, Վիշապագորգերի ծագումնաբանության և տարածման արեալների հարցի շուրջ. – Հանդես Ամսօրեայ, հայագիտական ուսումնաթերթ, Վիեննա-Երևան, 2004, թիվ 1–12, էջ 367–415:

Պողոսյան Ա., – 2008, «Ջրաբերդ» խմբի գորգերի ծագումնաբանական հարցերի մասին. – «Էջմիածին», փետրվար, 2008, ԺԲ, էջ 38–49:

Պողոսյան Ա., – 2010, «Խնձորենկ» խմբի մի տիպի գորգերի ծագման ու արեալային տարածման հարցի շուրջ.- Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում (Հայ ժողովրդական մշակույթ XV), Եր., 2010, էջ 380–387:

Պողոսյան Ա., – 2011, Արցախի գորգագործական ավանդույթները հյուսիս- արևելյան Այսրկովկասի գորգործական կենտրոններում. – Գիտական հոդվածների ժողովածու, Գավառի պետական համալսարան, 14, Եր., 2011, էջ 240–250:

Պողոսյան Ա., – 2011, Հարթակարով ասեղնագործական մշակույթի ավանդույթների մասին. – «Էջմիածին», նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2011, է., էջ 53–60:

Սարգիս Արքեպիսկոպոս Ջալալեանց, – 1858, Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան: Աշխատասիրությամբ տեառն Սարգսի Սանահինեցվոյ Ջալալեանց թեմակալ Արքեպիսկոպոսի հայոց Վրաստանի, Իմերեթի և այլն, մասն Բ, Տփղիս, 1858:

Սեյրան Գ., – 1928, Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները (տնտեսական աշխարհագրություն), Թիֆլիս, 1928 Թիֆլիս, 1928,

Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի, – 1969, Ծաղկաբաղ աշխարհացոյց: Տպագրության պատրաստեց՝ Հ. Քյուրտյան. – Բանբեր Մատենադարանի 9, Եր., 1969, էջ 283–347:

Տեր-Ղևոնդյան Ա., – 1982, Խալիֆա իրն-խալաթը որպես Հայաստանի և խալիֆայության Է–Թ դդ.պատմության աղբյուր. – Արևելյան աղբյուրագիտություն I, Եր., 1982:

Քաջբերունի, – 2001, Բազմամիտ ժառանգություն. – ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի հնագիտության և ազգարության ինստիտուտ, Վավերագրեր-2, կազմողներ Ա.Ղազիյան, Ա. Քալանթարյան, Եր., 2001, էջ 47–106:

Քուրտեան Հ., – 1947, Գորգը հայոց մոտ, Վենետիկ, սր. Ղազար, 1947,

Абу-Исхак ал-Истахри, – 1901, Книга путей и царства. Перевод и комментарии Н.А. Караулова, – СМОМПК, вып. 29, Тифлис, 1901.

Абу-л Каим ибн-Хаукаль, – 1908, Книга путей и царства. Перевод и комментарии Н.А.Караулова.-СМОМПК, вып. 38, Тифлис, 1908.

Աղաширинова Ս.Շ., – 1978, Материальная культура лезгин XIX – начало XX в., М., 1978.

Армяно-русское отношение в XVIII веке, – 1967, Сборник документов, т. 2, часть 2, под редакции Ашота Иоанисяна, Ер., 1967.

Бабаев А.А., – 1983, Ковры Шеки-Закатальской и Кахи Белоканской зон.-Международный симпозиум по искусству восточных ковров, тезисы, Б., 1983.

Волкова Н.Г., – 1980, Хыналыг, – Кавказский этнографический сборник, VII, Москва, 1980.

Гаджиева С. Ш., – 1958, Каякентские кумыки.- Кавказский этнографический сборник, II, М., 1958.

Геноцид армян в Османской империи, – 1982, Сборник документов и материалов (под ред. М.Г. Нерсисяна), Ер., 1982.

Жизнь Артемия Арабатского.- Издание подготовил К.Н. Григорян при участии Р.Р. Орбели. Литературные памятники, М., 1981.

Зедгенидзе Я., – 1891, Город Шуша. Производство ковров и паласов.- СМОМПК вып. XI, Тифлис, 1891.

Исаев М., – 1932, Ковровое производство Закавказья, Тифлис, 1932.

Каграманян К., – 2004, Книга очага: земля зовет, 2, Ер., 2004.

Керимов Л., – 1983, Азербайджанский ковер, т. 2, Б., 1983.

Лавров Л., – 1982, Этнография Кавказа, Л., 1982.

Левинатов В.Н., – 1948, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б, 1948.

Миллер Б., – 1929, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929.

Народы Кавказа,– 1981, Каталог-указатель этнографических коллекций, Л., 1981.

Народы Кавказа, т. 2, под редакции Б. А. Гарданова, А. Н. Гулиева, С. Т. Еремяна, Л. И. Лаврова, Г. А. Нерсесова, Г. С. Читая, М., 1962.

Пиралов А. С., – 1913, Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, издание второе, С.Петербург, 1913.

Пиралов А.С., – 1925, Кустарная промышленность Закавказских Республик.- Закавказье: статистико-экономический сборник, Тифлис, 1925.

Худадов В.Н., – 1926, Закавказье (историко-экономический очерк), М.-Л., 1926.

Boralevi A., – 2013, The mystery of Armenian»Niche» rugs.-Armenian knot, Traditionsof karpet weaving Art, Erevan, 20–22 November, 2013, abstracts, p. 25–26.

Chazarian Many, – 1988, Armenian Carpet, Los Angeles, 1988:

Ejland L. Murray, – 1976, Oriental Rugs, New York, 1976:

Enderleijn V., – 1986, Orientalische kelims, Berlin, 1986:

Kouymjian Dickran, – 2014, The Berlin Dragon-Phoenix Carpet and its Probable Armenian orijin.- Armenian Rugs and Textiles an over view of Examples From Four Centuries, Exhibition Catalogue, Vienna 2014, p. 16–34.

Lemyel Amirian, – 1983, Competiton.-Hali, Vol. 6, թիվ 1, 1983, էջ 107–108:

Poghosyan Ashkhunj, – 2013, On the issue of the Origin of Anatolian Rug.-Armenian Knot. Traditions of Carpet Veaving Art, International conference, Erevan 20–22 November 2013, Abstracts, Erevan 2013, p. 58–59.

Poghosyan Ashkhunj, Muradyan Tatevic, – 2013, Armenian Rug Weaving Art Traditions in the Nort Eastern Transcaucasia.-Armenian Knot.Traditions of Carpet Veaving Art, International conference, Erevan 20–22 November 2013, Abstracts, Erevan 2013, p. 61–63.

Rites of Passage in inscribed Armenian Rugs, – 2002, Edited By Ejland L. Murray, San Francisco, 2002.

Tony Hazledine, – 1994, On the Road to Zakatala,- Hali, the international Magazine of Antigüe Carpet and Textile Art, December 1994/January issue 78, էջ 88–96:

АШХУНДЖ ПОГОСЯН
Кандидат исторических наук
Центр экспертизы культурных
ценностей министерство культуры РА
ashkhunjpoghosyan@gmail.com

ОБ АРЕАЛАХ РАСПРОСТРАНЕНИЯ КОВРОТКАЦКИХ ТРАДИЦИЙ АРЦАХА И ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С КОВРОТКАЦКИМИ ЦЕНТРАМИ ЮГО-ВОСТОЧНОГО КАВКАЗА

РЕЗЮМЕ

Среди ковроткацких центров исторической Армении особое место занимает Арцах. О ранней истории ковроткачества Арцаха свидетельствуют различные источники-археологические, письменные, фольклорные и другие: В истории Алуанка, например, в связи с трагической гибелью в 580 году князя Джеваншира сообщается о разноцветных коврах, которые были в доме одного из знатных велмож Арцаха. О коврах северо-восточных регионов исторической Армении многочисленные ценные сведения передают арабские источники IX–XIII веков, тем самым указывая, что в период раннего и развитого средневековья в Арцахе существовало довольно развитое ковроткачество. Этот регион считается также одной из колыбелей возникновения вишапагоргов-классических ковров с изображениями стилизованных драконов. Сохранившиеся до наших дней старинные ковры с армянскими надписями (Ерахоран – 1202 г., Гуар – 1680 г., Ганцасар – 1731 г.) также имеют арцахские корни.

Начиная с арабских завоеваний, как во всей Армении, здесь также наступает период неустойчивости геополитического положения. Постепенно в равнинную часть Арцаха переселяются различные кочевые племена туркменского и иранского происхождения. Этот процесс усиливается в XVI–XVIII вв. Однако в Арцахе продолжают существовать местные армянские княжеские дома, чем и обусловлена непрерывность развития ковроткачества. Именно княжеские дома, наряду с крупными монастырями, вплоть до конца средневековья являлись основными центрами ковроткачества, и потребления ковровой продукции. Со второй половины XIX века с резким повышением потребности

на ковры ручной работы центрами ковроткачества становится уже основная часть селений Арцаха и особенно город Шуши.

Что касается пришельцев, то они вели кочевой образ жизни и, как заметили исследователи (например, В. Н. Левиатов), в основном занимались грабежом.

Непрерывные конфликты с кочевниками стали причиной оттока армянского населения в левобережные районы Куры, где от Апшеронского полуострова до Дербента еще со времен Сасанидов возникли многочисленные армянские поселения. Таким образом, перемещение арцахских армян способствовало распространению традиции армянской культуры, и в частности, арцахского ковроткаческого искусства в регионы юго-восточного Кавказа. В этом аспекте особенно надо учитывать вклад насильственно исламизированных армян, поскольку исламизация части армян имела место неоднократно в XVI–XVIII вв. Таким образом, все эти факторы способствовали распространению арцахских ковроткацких традиций среди магометанских племен. Согласно наблюдениям известного исследователя кавказских ковров М. Исаева, традиции арцахской ковроткацкой культуры особенно наглядными были в левобережной части Куры, в армянских селениях Карамаряна, и вообще в местах компактного проживания армян. Этот автор особо выделяет карамарянских армян, высококачественные ковры которых имели особую популярность и назывались «Эрмени хила», то есть – армянская ткань. Примечательно, что после вынужденного ухода армян, как в этих, так и в других ковроткацких центрах юго-восточного Кавказа с 1920-ого года наступил длительной упадок этого промысла.

В ковроткацких регионах юго-восточного Кавказа ковротканием занимались и другие этнические группы, в особенности лезгины, аварцы, удины, таты, кавказские татары, персы, курды. Необходимо отметить, что в ковроткацком промысле региона в конце XIX века важное место занимали именно ираноязычные таты, которые населяли обширные районы от Апшеронского полуострова до Дербента, включая также Ширван. В конце XIX века, в условиях повышенного спроса на восточные ковры ручной выделки и при активной деятельности Кавказского кустарного комитета в юго-восточном Кавказе формировались центры товарного производства традиционных кавказских ковров. Для ускорения производства художниками комитета обрабатываются и раздаются кустиарям-ковроткачам технические карты этих ковров – в том числе и с арцахскими корнями. Известно, что основными центрами такого производства стали татские селения Сурахани, Фындыган, Рустов, Конаккенд, Чичи, Джем, Пиребедил, Зейва, Гендов и другие. Необходимо отметить, что

исследователи татского населения, в частности Б.Мюллер, отмечают, что почти во всех татских селениях находятся либо следы более старинных поселений, либо развалины армянских церквей или кладбищ.

Очевидно, что ковры созданные в юго-восточных Кавказских ковроткацких центрах, являются плодом культурной деятельности всех вышеупомянутых народов, и в том числе арцахских армян. Исходя из этого, невозможно выделить вклад того или другого народа в дело создания того или другого типа ковра. Сравнительно легко выделить региональные особенности в сфере орнаментального оформления и в технологических аспектах. Таким образом для выделения ковров ковроткацких центров юго – восточного Кавказа более приемлемо и уместно принять понятие «Ковер Юго-восточного Кавказа».

ASHKHUNJ POGHOSYAN

PhD in History

Expert Center of cultural Values in Ministry of Culture RA

ashkhunjpoghosyan@gmail.com

ON INTERCONNECTIONS OF AREAL DISSEMINATION OF ARTSAKH'S RUGS WEAVING TRADITIONS AND SOUTHEASTERN RUG WEAVING CENTERS OF CAUCASUS

SUMMARY

Among rug weaving centers of historical Armenia Artsakh is of specific importance due to diversity of its rug types, superb features of performance level and color shades. Evidence on early sources of Artsakh rug weaving culture is multifarious: archaeological, written, pictorial, oral. For example, in the history of Aghvank, where is spoken of the treacherous death of prince Djevanshir, also the house of one of the noblemen of Artsakh is mentioned with multicolored carpets and fabrics. Arab sources of the IX–XIII centuries provide a large amount of data about the rug weaving culture of historical Armenia and Artsakh, in particular. This area is also one of the cradles of classic dragon rugs. The Armenian earliest inscribed rugs (Yerakhoran, 1202; Guhar, 1680; Gandzasar, 1731) are also of Artsakh origin.

Arab conquest created an unstable political situation all over historical Armenia. Many nomadic and semi-nomadic tribes of Turkmen and Iranian origin gradually settled in lowland areas of Artsakh. These processes became more extensive in the XVI–XVIII centuries. Nevertheless, due to local semi-independent Armenian Principalities (Melikutyun), the rug weaving culture here was developed continuously. Moreover, while until late Medieval Ages rugs were mainly woven by order of principality families and mostly in principality settlements, since the second half of the XIX century, as a result of increase in rug demand, the majority of the settlements of Artsakh also became rug weaving centers, notably its central town Shushi.

In regard to immigrants, it is known that they led nomadic lifestyle and as mentioned by researchers (e.g. V. Leviatov), were mainly engaged in robbery and pillage. Because of incessant wars against native nomads as well as Turks, Persians

and mountain inhabitants of Caucasus, many Armenians of Artsakh resettled the regions of the left bank of the river Kura, where, from Absheron peninsula to Derbend, since the Sassanid period many Armenian settlements had been established. As a result of these shifts, traditions of Armenian and especially Artsakh rug weaving, among other regions, were enrooted also in the southeastern parts of Caucasus, thus greatly supporting the formation of local rug weaving centers. Tenthhs of thousands of Armenians, converted during the XVI–XVIII centuries, played a key role in these processes, factually making the Artsakh rug weaving traditions Muslim tribes' property. According to observations of M. Isayev, a well-known researcher of Caucasian rugs, the representations of the Armenian rug weaving traditions were especially visible in the rug weaving centers located on the left bank of the river Kura, in particular in the Armenian villages of Karamaryan. The rugs woven here, which were of high demand on the market, bore the name «Ermeni khila» (Armenian rug).

In the southeastern rug weaving centers of Caucasus also other ethnic groups were engaged in rug weaving, among them Lezgies, Avars, Uties, Tatars, Caucasian Tatars, Persians, Kurds, etc. Actually, the high level of commodity rug weaving, initiated by the efforts of Caucasian Handicraft Committee, was mainly connected with Tats. Most of the villages well-known for rug weaving, were inhabited by Tats (Surakhani, Findighan, Ghonaghkend, Chichi, Rustov, Djem, Zeyva, Pirebedyl, Gendov). As a result of the above mentioned factors, ornamentation elements and technological characteristics of the rugs woven in the southeastern rug weaving centers of Caucasus, together with commonalities have unique local peculiarities which, however, are not sufficient for attributing this or that rug to any ethnic group. Conditioned by these circumstances we find it appropriate to use the general term 'Southeastern Caucasian rugs' among academic circles.

SHIRAK TOROSYAN

*PhD in History
National Assembly of RA*

TRABZON FOR ARMENIA AS AN OPPORTUNITY OF ACCESS TO THE BLACK SEA AND PONTIC GREEKS POSITION (1919–1920)

The issue of sea access was one of the priority issues of the foreign politics of the First Republic of Armenia. So, this issue has always been on the agenda of both the RA Government and delegations operating in Paris. Immediately after the publication of the «Armenian Demands Memorandum» jointly presented by the two Armenian delegations at the Congress held in Paris on February 12, 1919, the Armenian-French relations sharply worsened because of Cilicia, which has also been included in the circle of Armenia's territorial demands. However, as is known, by the common consent of the Entente powers, Cilicia has been included in the French influence zone. After the manifestation of some resistance, avoiding the dangerous perspective of being involved in the confrontation with France, the Armenian delegates publically refused from the demands for Cilicia, putting an emphasize on the access to the Black Sea, and Trabzon has been initially considered as its most possible variant. Trabzon has been also included in the «Armenian Demands Memorandum», which has been first of all conditioned by the Russian-Turkish Agreement on the Armenian reforms signed by the Russian-Turkish-German consent on January 26 (February 8) 1914 as a natural access to the Black Sea. The circumstance that the further Armenian-Turkish border, which would pass through the Trabzon, Erzurum, Bitlis and Van vilayets, has already been principally outlined at the Paris Congress, also especially contributed to the issue on the provision of Armenia's access to the Black Sea through Trabzon. Some part of the Greeks also supported these expectations of the Armenians, about which assured Greek Ambassador to Paris Romanos Boghos Nubar. Even the head of the Greek government Venizelos during one of the sittings of the Paris Congress stated that Armenia is worth of having Trabzon¹.

But the Greeks, represented by the Greek «Pontos» company, which was founded after Turkey's defeat in the First World War, appealed to the Paris

¹ Ահարոնյան Ա., 2001, 58:

Congress, demanding that the Greek (Pontic) state should be formed in the Trabzon vilayet (together with the Janik and Amasia sanjaks) or it should be attached to Greater Armenia². The following publication of the «People's Voice» daily is the evidence of this: «A special Committee will be organized in order to restore the historical Pontic state between the Trabzon and Samsun vilayets. The headquarters of the Committee is located in Marseilles, the agitation committees will be in the Caucasus, Egypt, Switzerland and America. The committee states that one million Greeks live in the Black Sea coast, between the Caucasus border and Samsun. They hope that the Congress of solidarity will satisfy their demand and the Pontic state will revive».³ Konstantinidis, the Chairman of the abovementioned «Pontos» organization established by the Pontic Greeks in Europe, submitted a complaint against the aspirations of the Armenians. The Greeks publish articles in French that they do not want to change the Turkish oppression with the Armenian oppression; they are ready to protect their rights with weapon, etc.⁴

This complaint has been conditioned by the fact that according to the Greeks, in the circumstance of being separated from Turkey together with the Armenians, there will appear danger of the Pontic Greeks' swallowing by the Armenians.⁵ It is, of course, a false viewpoint, which contributed to the destruction of Pontos. Negotiations were conducted between the representatives of the Armenian National first congress and the European Pontic Greeks in Paris in April, 1919. The Greeks rejected the suggestion on joining to Armenia with the right for internal autonomy and the Armenians rejected the suggestion on the formation of confederation. So, two suggestions remained in the agenda:

1. Pontos becomes an independent republic and Armenia is given an open access with the ports of Rize and Athens (the Greeks' suggestion).
2. Armenia and Pontos form the Federation by the example of Switzerland (the Armenians' suggestion).⁶

Here Konstantinidis was indignant at the behavior of representatives of the national delegation Boghos Nubar pasha and G. Noratunkyan, when the Armenian political figures advanced an issue on Trabzon's joining to Armenia, which disappoints Konstantinidis and jeopardizes the possibility of the further cooperation. Some Armenian figures being the apologists of the Armenian-Greek

² Արզումանյան Մ., 1973, 230–231:

³ «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 19 յունուարի, 1919, թիվ 13:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 10:

⁵ Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին Հանրապետության շրջանում (1918–1920), 1998, 35:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 11:

joint front have also been against the sharpening of the Armenian-Greek relations by Trabzon's request. On this occasion, A. Tyurapyan writes: «What was the sense to raise the issue of Trabzon or some other issue and to catch from each other the skin of a non-killed wolf?»⁷.

Anyway this viewpoint contained some element of defeat. But the Greeks partially changed their position at the beginning of 1920. Of course, they continued complaining in the issue of the provision of Trabzon to the Armenians, but, proceeding from the negative position of the great powers in the issue of the independence of Pontos, they had to think about joining to Armenia, so they have sent a delegation to Armenia for continuing the negotiations started in Paris. Greek metropolitan Phillipidis Xrisantos (Xrisanph) of Pontos arrived in Yerevan on January 1, 1920, on the pretext of visiting the Armenian Catholicos. Xrisanph was a close associate of Venizelos and the Chairman of the Pontic delegation in Paris. According to Simon Vratsyan, the Pontic Greeks demanded that Pontos should be separated from Turkey and a separate Greek state should be formed. The whole territory of Rize-Sinop (Lazistan) between the Pontic mountains and the Black Sea with the population of 1 220 000 (800 000 Moslems, 350 000 Greeks and 70 000 Armenians) would be included in that state. Xrisanph came to decide the relations between Armenia and Pontos and suggested the following:

Either the Republic of Pontos would be one allied part of the Republic of Armenia,

or Pontos would be independent and would join Armenia on the co-allied bases,

or Independent and equal Pontos and Armenia would be connected with each other with alliance and unification.

In the last case Armenia would have its own sea access in Athines. Xrisanph has been well received in Yerevan, and the Armenian-Pontic treaty has been concluded, according to which:

Pontos would be included within Armenia as its allied part under the abovementioned conditions, but Pontos would be governed in its internal affairs through its own Sejm.

The Armenian and Pontic delegations would operate in Paris in harmony.

If the independences of Armenia and Pontos were rejected, the Armenians and Greeks would undertake together actions up to the revolt for obliging that the common independence should be recognized.⁸

⁷ Թյուրապյան Ա., 1925, 23:

⁸ Վրացյան Ս., 1993, 383:

In addition to these points, it has been also predicted that the Pontic army, the military ministry, the monetary system, the state finances, the foreign policies, the post and telegram department, as well as the land and sea communication would be common and united with the Republic of Armenia.⁹ This treaty was signed at Khatisyan's home on January 2 with the participation of members of the government, and Xrinasp and Greek diplomatic representative in Tiflis Stavritakis represented the Greek party.¹⁰ In fact, the suggestion advanced by the Armenians in Paris has been approved, and by the example of Switzerland Pontos would be connected to Armenia. On January 7, the government of Armenia approved the Armenian-Pontic Agreement.¹¹ At last, after the Yerevan Agreement by the order of the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia A. Khatisyan and the head of the Greek delegation in Paris, Prime Minister of Greece E. Venizelos, the Colonel Dimitros Goteniotis (Kateniotis) being engaged in the issues of Pontos signed in Tiflis the Treaty on the formation of the Armenian-Greek Federation. The Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia A. Khatisyan and Military Minister R. Ter-Minasyan participated in these negotiations from the Armenian party. According to Ruben, it was decided to come to an agreement with Greece and to form a front against the nationalists threatening both of them. A port between Rize and Chorokh in the Black Sea would be given to Armenia as an ownership, and Pontos would become an independent state, forming a confederation with Armenia.¹²

But in the meantime, the Armenian delegation of Paris did not refuse from its demands for Trabzon and did not recognize this treaty, reproving Yerevan for concessions. This is the evidence of the fact that Aharonyan, during the February 24 meeting with Goteniotis arriving in London, after being acquainted with him and the treaty signed with Khatisyan, says: «My government has not informed me about anything, and it is pity that I am not able to change our demands. In addition, we authentically have not demanded Trabzon, we just requested from the Conference some territory in the Black Sea coast, allowing the Conference to decide itself the issue on the territory of ports and coasts...»¹³

On this occasion, Colonel Goteniotis sent a telegram from London to the Ministry of Foreign Affairs of Athens on February 17: «...I have visited Nubar

⁹ **Խատիսյան Ա.**, 1968, 188–189:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 11–12:

¹¹ Ibid, գ. 259, թ. 11:

¹² **Ռուբեն**, 1991, 240:

¹³ **Ահարոնյան Ա.**, 59:

pasha and presented the agreements reached in Tiflis, and he has been astonished. Mr. Aharonyan, a representative of the Yerevan Republic, also expressed surprise the next day. I stressed my perplexity on the occasion of such unawareness...»¹⁴

As we see, the disharmony of actions between the Armenian government and the Armenian delegations has been noted: on the one hand, the government signed an agreement with the Greeks, on the other hand, the delegation was not aware of it, and after being acquainted with it, rejected it. This divergence of opinions caused damage to the common cause and showed that the government has not been always on top of issues. According to Poghos Nubar and Aharonyan, this agreement, where the government showed unnecessary concession, declining the pretention as regards Trabzon, became a reason for the sharp change of the position of Greeks in the issue of Trabzon.

According to A. Aharonyan, «.... and hence they do not wish to listen any more about the concession of Trabzon to us».¹⁵ Warm and friendly contacts and negotiations between the Greek and Georgian delegations also gave birth to some doubts at the Armenian delegates. Our delegates thought that to abuse confidence of the Armenians by the Greeks is the only reason for the cooperation reached at the price of such sacrifices, and Pontos can cooperate with Georgia as soon as it becomes independent with the support of the Armenians.¹⁶

This mistrustfulness, as we will see in the next pages, was not groundless, because the Georgian delegation came up against the transference of Trabzon to Armenia. Such aspirations of the Pontic Greeks raised indignation of the Lazars, who were supported by the English being opponents to the idea of the Greek autonomy of Pontos. The «Islam Gyurjistan» («Moslem Georgia») newspaper released in Batumi and being controlled by the English writes: «The Lazars are quite indignant with the information that the Greek national committee has been formed in Constantinople for the restoration of the historical Pontic kingdom. The Lazistan's youth expressed readiness to protect their homeland and its existence.»¹⁷

In spite of all of this, on 23 February 1920, Efxinos Pontos President Constantinidis presented a memorandum at the London Congress about the separation of Pontos from Turkey and the formation of the Federation with the Republic of Armenia.¹⁸

¹⁴ Հունական արխիվային փաստաթղթեր, 1998, 104:

¹⁵ Ահարոնյան Ա., 59:

¹⁶ Ibid, 104.

¹⁷ «Ժողովրդի ձայն», 2 փետրուարի, 1919, թիվ 24:

¹⁸ Արզումանյան Մ., 1973, 252:

This idea started to be encouraged to some extent by the Entente, because at the beginning of the 1920s the Bolshevik Red Army registered serious successes in the struggle against Denikin and conquered Rostov, opening way to the Caucasus, and the Armenian-Pontic possible alliance would considerably strengthen the barrier raised against the Bolsheviks in the region. The matter was that on the advice of Venizelos the military convention has been concluded between Armenia and Pontos for struggle against the Bolshevik invasion, which was signed by Ruben Ter-Minasyan and Colonels Cateniotis (Goteniotis) and Ananias.¹⁹

Of course, for the Greeks and Armenians the use of this alliance against the Kemalists was top-priority. It is quite important to mention that the Armenian-Greek anti-Turkish cooperation has started much earlier. With the purpose of conducting negotiations against the Kemalists I. Stavridakis, the head of the Greek diplomatic mission in Tiflis, arrived in Yerevan on 1 September 1919.²⁰ The purpose of the Greeks was to form in the region the military forces from the local Greeks, whose area of formation would have been Armenia²¹.

The position of the Entente powers about Armenia's access to the Black Sea through Trabzon is also interesting. The French position became more exact during the regular meeting between our delegates and French Foreign Affairs sub-Secretary Philip Bertlow held in London on 20 February, 1920. Answering the question of the Armenian delegates what is the status of the issue of Armenia's access to the Black Sea, taking into account the circumstance that it is of vital importance for Armenia, Bertlow mentioned in a cold tone that Switzerland also lives without sea. Our delegates inverted that «Switzerland is located in the heart of Europe, it is surrounded by civilized states, so the analogy is not convincing here. At last, before the war we made use of the sea roads of both Turkey and Russia. Now unyoking us politically from these two states, it would be unfair and contradictory to put us now under the economic yoke of all our hostile neighbors.»²² Bertlow again gave an avoiding response. Members of the Italian delegation also hinted on the ill will of France around this issue during a meeting held with the Armenian delegates.²³ But visible shift was noticed in this issue in February. On February 23, the Foreign Affairs Commission of the parliament adopted a resolution after a meeting of Boghos Nubar pasha and A. Aharonyan

¹⁹ Ibid.

²⁰ Հունական արխիվային փաստաթղթեր, 1998, 11:

²¹ Ibid., 16.

²² Ահարոնյան Ա., 54:

²³ Ibid., 58.

with a member of the English parliament lord Robert Cecil held in London on February 22, where it was, in particular, mentioned: «Armenia's small republic should have its access to the Black Sea...»²⁴.

So, it becomes obvious that England and France had serious disagreements around the issue of Armenia's having access to the Black Sea. France obviously came up against the solution of that issue, when the matter was related to Trabzon. The suggestion on the transference of Trabzon to Armenia was considered as unreasonable yet in the January 11 memorandum with the motivation that, according to the French government data, the overwhelming majority of the population of the Trabzon vilayet was Moslem. In essence, for settling down in the eastern coasts of the Mediterranean Sea (Cilicia, Syria) and Small Hayk, the French supported the Turks in the issue of keeping of these parts of the Empire within Turkey. And as Trabzon was considered for Armenia as one of the possible ways of sea access, the French categorically came up against it. According to them, 80% of the population of the Trabzon vilayet is Moslem, so the country should also stay Turkish, and the construction of a railroad from Erzurum to Trabzon is impossible in practice because of the country's mountainous position, hence it is useless to give Trabzon to the Armenians.»²⁵ Trabzon was of vital importance for Armenia. The US especially supported Armenia in that issue, proceeding from the aspiration for a united mandate. The US government sent a Memorandum to the allied states on 26 March 1920, where the following was mentioned: «Taking into consideration the fact that Trabzon has always been the last station of the trade road along Armenia, and that Venizelos, speaking on behalf of the Greeks living in that territory, stated that they rather prefer communication with Armenia than with Turkey, the US government hopes that the powers will come to an agreement to give Trabzon to Armenia.»²⁶ But the Greeks became more aggressive. The Greek delegation, visiting the Armenian delegation in March and also before it in London, threatened that if the Armenians continued demanding Trabzon, they would join the Turks, because Trabzon is the head of Pontos, and the Greeks will not allow to separate the head from the body.²⁷ Of course, those visits and sharp conversations did not bear official character and their purpose was to keep the Armenians back from the pretensions as regards Trabzon.

²⁴ Ibid., 56.

²⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., 1972, 604:

²⁶ Գալոյան Գ., 1999, 282:

²⁷ Ահարոնյան Ա., 122:

So, the Armenian side decided to refuse from the demand for Trabzon with the purpose of not adding the Greek enmity to numerous difficulties, as well as for keeping the goodwill of the Greek government.²⁸

The circumstance on the provision of an economic access through the Trabzon port to Armenia predicted by the Treaty of Sevres also influenced this decision. And already in July, Venizelos published his changed position: «My papakha saw that Pontos and Armenia formed a united state. But the implementation of the program became impossible. The Pontic Greeks wanted to be autonomous... Trabzon, the capital of Pontos, should serve as an economic access for Armenia (Sh.T)»²⁹.

After the signing of the Treaty of Sevres, when it became clear that the US President should decide the Armenian-Turkish borderline, the Greek delegation of Paris decided to send a long telegram to W. Wilson and ask, while deciding the border of Armenia, not to forget that Trabzon from the very beginning was a Hellenic city, and now one cannot separate it from Hellenism.³⁰ The great powers were against the formation of the second Greek state in Pontos, so the Greeks should search more serious collaboration verges with Armenia. But Colonel Goteniotis noted that the naivety and unprofessionalism of the Pontic Greek diplomats, including Trabzon metropolitan F. Xrisantos, hindered the matter. Armenia, having to access to the external world, demanded Trabzon, considering it as its only rescue. But the Pontic Greeks advanced the hypothesis about «the non-separation of Pontos» and finally buried the issue of liberation of Pontos, in which the great powers, of course, contributed their share.³¹

So, the Armenian-Greek agreement has not been brought into effect. Due to the comprehensive support of France, Italy and especially the Soviet Russia the Kemalists smashed the Greek Army in 1921–1922, and the whole Pontos was cleaned up from the Greeks. And the theme on the formation of the Greek sate of Pontos has been closed at the Lozan Congress.

BIBLIOGRAPHY

Ահարոնյան Ա., – 2001, Սարդարապատից մինչև Սևր եւ Լոզան: Քաղաքական օրագիր, Երևան, 2001:

Արզումանյան Մ., – 1973, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան 1973:

²⁸ Ibid, 123.

²⁹ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 20 յուլիս, 1920, թիւ 506 (2327):

³⁰ «Յառաջ», Երևան, 16 հոկտեմբերի, 1920, թիվ 226:

³¹ Հունական արխիվային փաստաթղթեր, 1998, 33–34:

Գալոյան Գ., – 1999, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999:

Թյուրապյան Ա., – 1925, Հայ ժողովրդի դատաստանին առջև. 1914–1924, Մարսել, 1925:

«Ժողովրդի ձայն», 2 փետրուարի, 1919, թիվ 24:

«Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 19 յունուարի, 1919, թիվ 13:

Խատիսեան Ա., – 1968, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության – սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923 թթ.), Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:

Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին Հանրապետության շրջանում (1918–1920), հունարենից թարգմ. Հ. Բարթիկյանը, Երևան, 1998:

«Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 20 յուլիս, 1920, թիվ 506 (2327):

«Յառաջ», Երևան, 16 հոկտեմբերի, 1920, թիվ 226:

Ռուբեն, – 1991, Հայ յեղափոխականի մը հիշատակները, հ. Է, Երևան, 1991:

Վրացյան Ս., – 1993, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

ԾԻՐԱԿ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ Ազգային ժողով

ՏՐԱՊԻԶՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ՈՐՊԵՍ ՍԵՎ ԾՈՎ ԵԼՔԻ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊՈՆՏՈՍԻ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ (1919–1920 ԹԹ.)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ծովային ելքի հիմնահարցը հանդիսացել է Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններից մեկը: Ուստի այդ խնդիրը մշտապես գտնվել է Ա՝ՀՀ կառավարության և Փարիզում գործող պատվիրակությունների օրակարգում: Հայկական զույգ պատվիրակությունների կողմից 1919 թ. փետրվարի 12-ին Փարիզի վեհաժողովին համատեղ ներկայացրած «Հայկական պահանջների հուշագիրը» հրապարակվելուց անմիջապես հետո կտրուկ սրվեցին հայ-ֆրանսիական հարաբերությունները Կիլիկիայի պատճառով: Խուսափելով Ֆրանսիայի հետ հակամարտության մեջ մտնելու վտանգավոր հեռանկարից, հայ պատվիրակները հրաժարվեցին Կիլիկիայի նկատմամբ պահանջներից՝ շեշտը դնելով միայն Սև ծովով ելքի վրա, որի ամենահավանական տարբերակը սկզբնապես համարում էին Տրապիզոնը: Հայերի այս ակնկալիքներին աջակցում էր նաև հույների որոշ հատվածը, ինչի մասին հավաստել էր Փարիզում հունական դեսպան Ռոմանոսը Պողոս Նուբարին: Նույնիսկ Հունաստանի կառավարության ղեկավար Վենիզելոսը Փարիզի վեհաժողովի նիստերից մեկում հայտարարել էր, թե հայերն արժանի են Տրապիզոնն ունենալու:

1919 թ. ապրիլին Փարիզում Պոնտոսի հարցով բանակցություններ տեղի ունեցան Հայ ազգային առաջին համագումարի և Եվրոպայում գործող պոնտահույների «Պոնտոս» կազմակերպության ներկայացուցիչների միջև, սակայն՝ անարդյունք: Բայց արդեն 1920 թ. սկզբներին հույները մասամբ փոխեցին իրենց դիրքորոշումը: Ելնելով Պոնտոսի անկախության հարցում մեծ տերությունների բացասական դիրքորոշումից՝ նրանք ստիպված էին խորհել Հայաստանի հետ միանալու մասին, ուստի պատվիրակություն ուղարկեցին Հայաստան՝ Փարիզում սկսած բանակցությունները շարունակելու համար: 1920 թ. հունվարի 1-ին Պոնտոսի հույն մետրոպոլիտ Ֆիլիպիդիս Խրիսանթոսը

(Խրիսանֆ) ժամանեց Երևան: Խրիսանֆին Երևանում լավ ընդունեցին և կնքվեց հայ-պոնտական պայմանագիրը, ըստ որի՝ 1. Պոնտոսը մտնելու է Հայաստանի կազմի մեջ, իբրև նրա դաշնային մեկ մասը, իր ներքին գործերում Պոնտոսը կառավարվելու էր սեփական սեյմի միջոցով, 2. հայկական և պոնտական պատվիրակությունները Փարիզում գործելու էին համերաշխ, 3. Եթե Հայաստանի և Պոնտոսի անկախությունները մերժվեն, հայերն ու հույները միասին քայլեր են ձեռնարկելու մինչև ապստամբություն՝ հարկադրելու համար, որ ճանաչվի ընդհանուր անկախությունը: Սակայն, Փարիզի հայկական պատվիրակությունը առժամանակ չհրաժարվեց Տրապիզոնի նկատմամբ իր պահանջներից և չճանաչեց այդ պայմանագիրը՝ դիտողություն անելով Երևանին զիջողականության համար:

Պոնտոսի հույների ձգտումները հարուցում էին նաև լազերի վրդովմունքը, որոնք աջակցություն էին ստանում Պոնտոսի հունական ինքնավարության գաղափարի հակառակորդ անգլիացիների կողմից:

Այս ամենից ելնելով՝ 1920 թ. փետրվարի 23-ին Էվքսինյան Պոնտոսի նախագահ Կոնստանտինիդեսը Լոնդոնի խորհրդածրոյովին հուշագիր է ներկայացնում Թուրքիայից Պոնտոսի անջատման և Հայաստանի Հանրապետության հետ դաշնություն կազմելու մասին: Այս գաղափարը սկսում է ինչ-որ տեղ խրախուսվել Անտանտի կողմից, քանի որ հայ-պոնտական հնարավոր դաշինքը զգալիորեն կուժեղացներ տարածաշրջանում բոլշևիկների դեմ բարձրացված պատենշը: Իհարկե հայերի և հույների համար առաջնայինն այդ դաշինքը քեմալականների դեմ օգտագործելն էր: Սակայն հույները 1920 թ. մարտին ավելի ագրեսիվ էին դարձել: Հունական պատվիրակությունը, Լոնդոնում այցելելով հայկական պատվիրակությանը, սպառնում է, որ եթե հայերը շարունակեն պահանջել Տրապիզոնը, ապա իրենք կմիանան թուրքերին, որովհետև Տրապիզոնը Պոնտոսի գլուխն է, և հույները թույլ չեն տա գլուխն անջատել մարմնից: Հունական կառավարության բարյացակամությունը պահպանելու նպատակով հայկական կողմը արդեն օգոստոս ամսին որոշում է հրաժարվել Տրապիզոնի պահանջից:

Մեծ տերությունները դեմ էին Պոնտոսում երկրորդ հունական պետության ստեղծմանը, հետևաբար հույները պետք է ավելի լրջորեն համագործակցության եզրեր փնտրեին Հայաստանի հետ: Սակայն պոնտացի հույները առաջ քաշեցին «Պոնտոսի անբաժանելիության» մասին վարկածը և վերջնականապես Պոնտոսի ազատագրության հարցը դուրս մնաց օրակարգից:

ШИРАК ТОРОСЯН

Кандидат исторических наук

Национальное собрание РА

ТРАПЕЗУНТ ДЛЯ АРМЕНИИ КАК ВОЗМОЖНОСТЬ ВЫХОДА К ЧЁРНОМУ МОРЮ И ПОЗИЦИЯ ПОНТИЙСКИХ ГРЕКОВ (1919–1920)

РЕЗЮМЕ

Проблема выхода к морю являлась первоочередной для внешней политики Первой республики Армения, так что этот вопрос не сходил с повестки дня как правительства, так и работавших в Париже армянских делегаций. Сразу же после публикации представленного 10-ого февраля 1919 г. на Парижской конференции двумя армянскими делегациями «Меморандума армянских требований», резко обострились армяно-французские отношения из-за Киликии. Пытаясь избежать опасности конфликта с Францией, армянские делегаты отказались от требований в отношении Киликии, ставя во главу угла вопрос выхода к Черному морю, наиболее вероятным решением которого они считали выход через Трапезунд. Претворению в жизнь этих чаяний армян содействовала также часть греков, о чем заявил в Париже Погосу Нубару посол Греции Романос. Даже руководитель греческого правительства Венизелос выступил на одном из заседаний Парижской конференции с заявлением о том, что армяне достойны того, чтобы получить Трапезунд.

В апреле 1919 г. в Париже состоялись переговоры по понтийскому вопросу между представителями Первого армянского национального конгресса и действующей в Европе организацией понтийских греков «Понт», однако переговоры не увенчались успехом. Но уже в начале 1920 г. греки частично пересмотрели свою позицию. Исходя из негативной позиции великих держав в вопросе независимости Понта, они вынуждены были объединиться с Арменией и посему направили в Армению делегацию для продолжения переговоров, начатых в Париже. 1 января 1920 г. греческий митрополит Понта Филипидис Хрисантос (Хрисанф) прибыл в Ереван, где он нашел теплый прием. В Ереване был заключен армяно-понтийский договор, согласно которому: 1. Понт должен войти в состав Армении в качестве ее федеральной части, свои внутренние вопросы он будет решать через собственный сейм; 2. ар-

мянская и понтийская делегации должны действовать в Париже в содружестве друг с другом; 3. Если Армении и Понту откажут в независимости, армяне и греки предпримут совместные действия вплоть до восстания, чтобы заставить признать общую независимость. Однако армянская делегация в Париже не отказалась от своих требований в отношении Трапезунда и не признала этот договор, выразив недовольство уступками со стороны Еревана.

Устремления понтийских греков вызывали также возмущение лазов, которые получали поддержку со стороны англичан, выступавших против идеи автономии понтийских греков.

Исходя из этого, 23-го февраля 1923 г. президент Понта Эвксинского Константинидес представил на Лондонской конференции меморандум об отъединении Понта от Турции и заключении союза с Республикой Армения. Эта идея нашла в какой-то степени поддержку Антанты, поскольку возможный армяно-понтийский союз мог стать в регионе существенным барьером для большевиков. Разумеется, для армян и греков первоочередным было использовать этот союз против кемалистов. Однако в марте 1920 г. греки стали вести более агрессивную политику. Греческая делегация выступила в Лондоне с угрозами против армянской делегации, заверяя в том, что если армяне не перестанут требовать Трапезунд, то они объединятся с турками, поскольку Трапезунд является «головой» Понта, и греки не позволят отделить голову от тела. Поэтому армянская сторона, дабы ко всем сложностям не добавить вражду греков и сохранить дружественные отношения с греческим правительством, уже в августе 1920 г. приняла решение об отказе от Трапезунда.

Великие державы были против создания в Понте второго греческого государства, следовательно, греки должны были пойти на более серьёзное сотрудничество с Арменией. Однако понтийские греки выдвинули версию «Целостности Понта», и тем самым вопрос об освобождении Понта был окончательно снят с повестки дня.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ*

kkostikyan@yahoo.com

ԳԱՅԱՆԵ ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ

ԵՊՀ Արաբագիտության ամբիոն

**ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ՄԱՐԳԱՐԵԻ ՈՒ ԱԼԻ ԻԲՆ ԱԲՈՒ ԹԱԼԻԲ
ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԱՆՈՒՆԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ ԿՆՔՎԱԾ
ԴԱՇՆԱԳՐԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ**

Մահմեդական տիրապետության տակ ապրող հայության կրոնա-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավունքների հիմքում դարեր շարունակ գտնվել է իսլամական երկրներում զիմմիներին տրված կարգավիճակը, որն իր հերթին ձևավորվել է դեռևս Մուհամմադ մարգարեի ու նրան հաջորդած չորս արդարադատ խալիֆաների կողմից նվաճվող քրիստոնյա համայնքների հետ կնքված դաշնագրերի հիման վրա:

Արաբական նվաճումների ընթացքում այլադավան ժողովուրդներին կամ նրանց առանձին հատվածներին տրվում էին դաշնագրեր (կամ պայմանագրեր), որոնցում արձանագրվում էր նրանց հպատակեցումը արաբական տիրապետությանը ու նաև որոշվում նրանց հետագա կարգավիճակն ու իրավունքները մահմեդական իշխանության պայմաններում: Նման պայմանագրեր տրվել էին Մուհամմադ մարգարեի կողմից հիջրայի 5 թ. Մակնայի հրեաներին, Նաջրանի քրիստոնյաներին, Սալման Փարսիի զրադաշտականներին¹: Հայ պատմագրության մեջ հիշատակվում է «մարգարեի դաշնագիրը»՝ տրված 630-ականների սկզբին կամ ավելի վաղ Մեքքա այցելած Երուսաղեմի քրիստոնեական պատվիրակությունը գլխավորող հայոց Աբրահամ պատրիարքին²: Հիշյալ դաշնագրերից շատերը հետագայում հաստատվում են Աբու Բաքր, Օմար և Ալի արդարադատ խալիֆաների կողմից³: Երուսաղեմի հայոց պատրիարքին տրված հիշյալ դաշնագիրը, որը հայոց պատմագրության մեջ հայտնի է «Ալի Մանշուր» անվամբ, հաստատվել է Ալի և Օմար խալիֆաների

نامه ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، تحقیق و گردآوری دکتر سید محمد حسینی، تهران، 1377، ص 165-169، 228-240، 623

² Մաւալանեանց Տ., հ. Ա., 1931, 261:

³ Նույն տեղում, 241, 248:

կողմից⁴, որը հետագոտողների կարծիքով գուրկ չէ պատմական հիմքից⁵: Հայ-արաբական առնչությունները և արաբական նվաճումները հայկական տարածքներում նշանավորվում են Օսման խալիֆայի օրոք (644–656 թթ.) Սիրիայի կառավարիչ Մու'ավիայի և Թեոդորոս Ռշտունու միջև 652 թ. կնքված, նաև Մուհամմադ իբն Մրվանի կողմից Սահակ Ձորափորեցի կաթողիկոսի խնդրանքով 703 թ. տրված դաշնագրերով⁶, որոնց մասին հիշատակում են ինչպես արաբ, այնպես էլ հայ պատմիչները⁷: Արաբ մատենագիրներից մի քանիսի (Բալագուրին, Թաբարի) երկերից հայտնի է Օմար խալիֆայի օրոք Արմինիայի Դվին, Բարազ⁸(?) և այլ քաղաքների հայ բնակչության հետ կնքված պայմանագրերի բովանդակությունը:

Մուհամմադ Մարգարեի ու առաջին արդարադատ խալիֆաների առնից նվաճվող քաղաքների այլադավան բնակչության հետ կնքվող պայմանագրերը մեծ թիվ են կազմել և կարևոր դեր խաղացել իսլամական տիրապետության տակ անցած ժողովուրդների կյանքում: Նրանցում որոշակի պայմաններով ամրագրվել են այդ ժողովուրդների կրոնական ազատությունները, կարգավորվել նրանց սոցիալ-տնտեսական դրության հարցերը: Այս կապակցությամբ տեղին է նշել նաև, որ որոշ հետագոտողների ոչ անհիմն կարծիքով այդ դաշնագրերից շատերը ստեղծվել են հենց իրենց՝ զիմմիների կողմից, քանի որ դրանց կարիքն առավելապես ունեին նրանք, մասնավորապես նաև հայերը, որոնց իրավունքները դրանք պաշտպանում էին⁹: Այս իսկ պատճառով պատահական չէ նաև այն, որ այդ պայմանագրերը խնամքով պահպանվել ու ժամանակ առ ժամանակ նորացվել են այդ համայնքների կողմից՝ հարմարեցվելով նոր պայմաններին: Արդյունքում այս փաստաթղթերի բազմաթիվ օրինակների առկայությունն է աշխարհի տարբեր ձեռագրական հավաքածուներում: Մուհամմադ մարգարեի ու վաղ իսլամի փաստաթղթերի ժողովածուի հեղինակ Մուհամմադ Համիդալլահը Սիրիայում, Եգիպտոսում, Իրաքում և Հնդկաստանում կատարած իր ճանապարհորդությունների ընթացքում, նաև Փարիզի, Լոնդոնի, Հռոմի, Լեյդենի և այլ գրադարաններում հանդիպել է

⁴ Սաւալանեանց Տ., 264:

⁵ Մկրտումյան Գ., 2010, 54:

⁶ Seta B. Dadoyan, v. I, 2011, 57.

⁷ Արաբական աղբյուրներ, 2005, 270–271: Սամուել Անեցի, 2011, 100, Գևորգ, 1982, 35: Տե՛ս հայ պատմիչների հաղորդումների հիման վրա այդ խնդրին անդրադարձը Բ. Եպս. Կիլիկեւեան, 1930, 122:

⁸ Այդ դաշնագրերի տեքստերն ընդգրկված են վաղ իսլամի շրջանի փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ (نامه ها و پيمانهای سياسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، تحقيق و گردآوری دکتر سيد محمد حسيني، تهران، 1377، ص 515-6، 519-520)

⁹ Seta B. Dadoyan, v. I, 2011, 59.

քրիստոնյաների հետ կնքված պայմանագրերի բազմաթիվ օրինակների, որոնց մի մասը տրված էին Մուհամմադ մարգարեի, մի մասը՝ առաջին արդարադատ խալիֆաների անունից¹⁰: Այս դաշնագրերի օրինակները քիչ չեն նաև Իրանի գրադարաններում, ինչպես նաև Երևանի Մատենադարանում:

Արաբ նվաճողների և այլադավան ժողովուրդների հետ կնքված դաշնագրերը նախապես բնականաբար գրված են եղել արաբերեն, որը Արաբական խալիֆայության պետական լեզուն էր: Այս դաշնագրերի նախնական տարբերակները, որոնք պահպանվել են արաբ պատմիչների երկերում, հիմնականում հակիրճ են: Դաշնագրերից շատերը պահպանվել են նաև իրենց պարսկերեն թարգմանական տարբերակներով: Դաշնագրերի երկլեզվյա (արաբերեն ու տոդատակում պարսկերեն) և միայն պարսկերեն թարգմանական տարբերակները ստեղծվել են ինչպես Իրանում, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության տարածքում: Պարսկերեն տարբերակները առատությունը պայմանավորված է XI–XIX դարերում Արևելքում այդ լեզվի խաղացած պատմամշակութային կարևոր դերով: XI դարի վերջին Նոր պարսկերեն լեզուն ոչ միայն լիովին ձևավորվում է որպես գրականության, կառավարման ու գրագրության լեզու, այլև դառնում «խալամական լեզու»՝ իր մեջ ներառելով մեծ թվով փոխառություններ արաբերենից: Այս հանգամանքով պայմանավորված պարսկերենի կիրառության սահմանները ընդլայնվում են՝ ընդգրկելով արևմուտքում Ռումի Սելջուկյան սուլթանության և արևելքում Հյուսիսային Հնդկաստանի շրջանները¹¹: Մահմեդական տիրապետության տակ ապրող հայության համար զգալի կարևորություն ունեցող այս փաստաթղթերը թարգմանվել են նաև հայերեն և մեզ հասել հայերեն տարբերակներով ևս:

Մեր ձեռքի տակ եղած տարալեզու տարբերակների համեմատությունը միմյանց և պահպանված արաբերեն օրինակների հետ ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնականում հանդիսանում են երկու տարբեր արաբերեն բնագրերի թարգմանական տարբերակները և իրենց բովանդակային առանձնահատկություններով նույնանում են նրանց հետ:

Դարեր շարունակ մահմեդական տիրապետության տակ ապրող հայության իրավունքների պաշտպանության համար շրջանառվող դաշնագրերի մի խմբի մեջ կարելի է առանձնացնել Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի երկու փաստաթղթեր, որոնցից մեկը երկլեզվյա է՝ արաբերեն, պարսկերեն (ձեռ. 358, ընդօրինակված հավանաբար XVII դարում), մյուսը՝ պարսկերեն (ձեռ. 272, ընդօրինակված 1879 թ.): Նույն բովանդակությամբ դաշնագրի մի համառոտ տարբերակ, որը հաստատված է Ուռհայի դագիներ Նադի Ֆեզլիզադեի

¹⁰ نامه ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام, ص. 165. 626-29. Նույն տեղում, էջ 626-29. 165. Այս մասին մանրամասն տես նաև Գ. Մկրտումյան, 2013, 97–103:

¹¹ Ludwig Paul, Encyclopaedia Iranica.

ու Մոլլա Չելեբիի կնիքներով, հրատարակվել է Էրզրումի Համալսարանի Իսլամագիտության ֆակուլտետի պատմական բաժնում հայտնաբերված մի փաստաթղթի հիման վրա տողատակում թուրքերեն թարգմանությամբ¹²: Բովանդակային առանձնահատկություններից ելնելով այս խմբի մեջ կարելի է ներառել նաև Գրիգորիս Աղթամարցու նախաձեռնությամբ 1583 թ. Ոստանի Կարախան Բեկի կողմից հաստատված Մուհամմադ մարգարեին վերագրված պարսկերեն պայմանագիրը, որն ուսումնասիրել ու հրատարակել է Հ. Փափագյանը «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակաները» շարքի Ա պրակում¹³:

Այս խմբին են պատկանում մեզ հայտնի մի քանի ուշ միջնադարյան հայերեն թարգմանական տարբերակները ևս¹⁴: Վերջիններս թեև իրենց բառային ձևակերպումներով տարբերվում են, սակայն ունեն բովանդակային ընդհանրություն թե՛ միմյանց և թե՛ արաբատառ օրինակների հետ¹⁵: Հայերեն թարգմանական տարբերակներից մեկը (ձեռ. 2622) ընդօրինակվել է 1851 թ. Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում, ընդ որում թարգմանվել է պարսկերեն բնագրից, որը պահվում է հիշյալ վանքում¹⁶: Հարմարեցվելով Իրանի շիական պետության սահմաններում շրջանառության պայմաններին՝ նրա վերնագրային հատվածում նշվում է՝ «Թարգմանութիւն ի պարսից լեզուէ Մեծ Մանշուր ասացեալ դաշնագրոյ: Դաշնագիր Մեհեմմետի, որ ի քրիստոնեայս, գրեալ ձեռամբ Ալիի»¹⁷: Այսինքն դաշնագրի կնքումը վերագրվել է շիաների առաջնորդ Իմամ Ալիին, որի անվան հետ կապելը օգտակար էր շիական պետության տարածքում բնակվող հայերի համար: Նույն բնագրի մեկ այլ հայերեն թարգմանություն հրատարակել է Նոր Ջուղայի պատմության հեղինակ Հ. Տեր-Հովհանյանը, որի մոտ սակայն Իմամ Ալիի մասին խոսք չկա: Փոխարենը փաստաթղթի վավերականությունը, ըստ վերջում առկա նշումի, հաստատված է շիաների վեցերորդ իմամ Ջա'ֆար Սադեդի կողմից¹⁸, որը իմամներից ամենահեղինակավորն էր և մեծ դեր ուներ շիական ուսմունքի ու իրավագիտության ձևավորման մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, այս տարբերակում ևս

¹² نامه ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، ص 630-631

¹³ Փափագյան Հ., հ. Ա, 1956, վավ. 21:

¹⁴ Մ. Մատենադարան, ձեռ. 2622, 2826, 2968:

¹⁵ Մ. Մատենադարան, ձեռ. 2622, էջ 115ա-116բ, ձեռ. 2826, էջ 243ա-244բ:

¹⁶ Մ. Մատենադարան, ձեռ. 2622, էջ 116բ, տե՛ս նաև Մայր Ցուցակ Հայերեն Ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, Երևան, 2013, էջ 760:

¹⁷ Մ. Մատենադարան, ձեռ. 2622, էջ 115ա:

¹⁸ Տեր-Յովհաննես 3., հ. Բ, 1881, 153: Իմամ Ջա'ֆարի անվան հետ էր կապվում նաև շիական պետության տարածքում գործող հայերի համար ոչ նպաստավոր մի օրենք, որի մասին ստորև կխոսվի: Իմամ Ջա'ֆարի անվան հետ հիշյալ փաստաթուղթը կապվել է հավանաբար նշված օրենքին հակադրելու նպատակով:

փաստաթուղթը պատմականորեն կապվում է շիա իմամի անվան հետ, որը ևս համապատասխանում էր շիական պետությանը հպատակ հայերի շահերին: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ այս խմբի ոչ Իրանին ենթակա տարածքներում շրջանառության համար ստեղծված հայերեն տարբերակներում փաստաթղթի տրման վկաների թվում բացի Իմամ Ալիի ու Իմամ Ջա'ֆարի անուններից հիշատակվում են Մուհամմադ մարգարեի հետևորդներից ու խալիֆայության վաղ շրջանի քաղաքական ազդեցիկ գործիչներից 25-ից ավելի անձանց, այդ թվում Աբու Բաքր ալ-Մադեդի, Օմար իբն ալ-Խաթթաբի, Օսման իբն Աֆֆանի, Ալի իբն Աբի Թալեբի, Մուավիա իբն Սուֆյանի, Աբու Հուրայրայի, Աբդալլահ իբն Մասուդի, Աբդալլահ իբն Աբբասի, Համզա իբն Աբդ ալ-Մաթթաբի և այլոց անունները¹⁹:

Ամենայն հավանականությամբ²⁰ այս խմբի դաշնագրի մի օրինակի հիման վրա է ԺԲ դարում Սամուել Անեցին նշում, որ Մուհամմադ մարգարեն «անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ հայոց աշխարհիս համարձակ ունել զքրիստոնէութիւնն և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա յամենայն տանէ առեալ Դ (4) դրամ և Գ (3) մոթ խորբալ (հացահատիկ) և ձիատոպրակ մի և պարան մի մագէ և ձեռնարար մի...»²¹:

Այս խմբի փաստաթղթերի բովանդակային առանձնահատկությունները հետևյալն են՝

- Նշվում է, որ դաշնագրերը տրված են Մուհամմադ մարգարեի անունից,
- «Հայ» բառի փոխարեն օգտագործվում է «քրիստոնյա» բառը անգամ հայերեն տարբերակներում²²,
- Դաշնագրով պարտադրվում է մահմեդականներին պաշտպանել քրիստոնյաներին և օգնել նրանց հարկ եղած դեպքում, մասնավորապես եկեղեցիների վերանորոգման, դրամական անհրաժեշտության և այլ հարցերում,

¹⁹ Մատենադարան, արաբատառ ֆոնդ, ձեռ. 358, հայերեն ձեռ. 2968, էջ 236ա, ձեռ. 2826, էջ 244բ:

²⁰ Այս մասը համեմատի՜ր վերը նշված 1583թ. դաշնագրի համապատասխան մասի հետ. «...1 մոդ ու կես հացահատիկ, 1 ձիան տոպրակ և 1 պարան» (**Փափագյան Հ.**, պրակ Ա, 71) (Ենթադրությունը Բ. Կոստիկյանի):

²¹ **Սամուել Անեցի**, 100:

²² Այս հարցում բացառություն են կազմում Օսմանյան պետության տարածքում շրջանառվող երկու բավականին ձևափոխված տարբերակները: Մեկը վերը նշված Օսմանյան Թուրքիայում տպագրված տարբերակն է (**حضرت محمد و اسناد**) և **نامه ها و پيمانهای سياسی (حضرت محمد و اسناد)** Փափագյանի կողմից հրատարակված փաստաթուղթը, որտեղ ոչ միայն շեշտվում է նրա հայերին տրված լինելը, այլև նշվում է Սահակ Ձորափորեցի կաթողիկոսի անունը, Աղթամարի հայոց վանքը իրեն ենթակա թեմական շրջաններով (**Փափագյան Հ.**, հ. Ա, 69–71):

- Արգելվում է քրիստոնյաներին բռնի մահմեդականացնելը, նրանց բնակության վայրերը փոխելը, պաշտամունքի վայրերը ոչնչացնելը կամ տեղափոխելը, քրիստոնեական օրենքներով ապրելուն և կրոնական արարողությունները կատարելուն խոչընդոտելը,
- Արգելվում է քրիստոնյա կանանց հետ բռնի ամուսնությունը, և վերջիններիս կամավոր ամուսնության դեպքում՝ նրանց մահմեդականություն պարտադրելը,
- Նշվում է գանձվող ջիզյայի չափը՝ (միջին կարողության տեր չափահաս տղամարդկանցից) 4 և (հարուստներից) 12 (դինար, դիրհեմ, նաև աղջն) չափով²³,
- Վավերագրերի վերջում որպես կանոն նշվում են մի շարք վկաների՝ արդարադատ խալիֆաների, արաբ գորավարների ու Արաբական խալիֆայության վաղ շրջանի այլ պատմական նշանավոր անձանց (շուրջ 25-30 հոգու) անուններ:

Հիշյալ խմբի դաշնագրերը թեև տարբերվում են այլ զիմմիների (հրեաների, գրադաշտականների) հետ կնքված դաշնագրերից²⁴, այնուամենայնիվ բովանդակային հիմնական հատկանիշներով, բառային ձևակերպումներով և գանձվող ջիզյայի չափով կապվում են Մուհամմադ մարգարեի և Եգիպտոսի Թուր վանքի²⁵, նաև Նաջրանի քրիստոնյաների միջև կնքված պայմանագրերի օրինակների հետ: Նաջրանի քրիստոնյաների հետ կնքված պայմանագիրն ընդգրկված է Թ և ԺԱ դարերի միջև ընկած ժամանակահատվածում գրված Նեստորականների պատմության մեջ²⁶, իսկ Եգիպտոսի Թուր վանքի քրիս-

²³ Ջիզյան այլադավանների կողմից մահմեդականներին վճարվող գլխահարկի անվանումն էր և ամենայն հավանականությամբ ծագում էր պահլավերեն «gazītak» բառից, որը Սասանյան Պարսկաստանում ցածր խավից գանձվող հարկի անվանումն էր: Տեսականորեն ջիզյա պետք է վճարեին ազատ չափահաս տղամարդիկ (այդ հարկից ազատված էին կանայք, ծերերը, երեխաները, ստրուկները, մուրացկաններն ու հաշմանդամները): Մահմեդականացածներն ազատվում էին ջիզյայից, և սա նպաստում է իսլամի արագ տարածմանը: Այնուամենայնիվ մասսայական հավատափոխությունը լրջորեն պակասեցնում էր պետական գանձարանի եկամուտները, այնպես որ VII դարի վերջին VIII դարի սկզբին նոր մահմեդականացածները (մավալիները) նույնպես պարտավոր էին հարկ վճարել (**Vera B. Moreen**, Jizya, vol. XIV, Fasc. 6, 643–645, ինտերնետային կայքէջ. <http://www.iranicaonline.org/articles/jezya>):

²⁴ نامه ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، محمد حسینی، ص 623 – 9

²⁵ نامه ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، ص 632 – 634

²⁶ Histoire Nestorienne (Chronique de Seert), vol. 13, 1918, 610–617. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս նաև Մկրտումյան Գ., 2007, 106–112:

տոնյաների միջև կնքված դաշնագրի օրինակները պահպանվել են ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում²⁷:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ նշված խմբի դաշնագրերի մեզ հայտնի տարբերակները կարելի է թվագրել Ժ–ԺԹ դարերով, և նրանք շրջանառվում էին մահմեդական տիրապետության տակ ապրող ոչ միայն հայ, այլև քրիստոնյա այլ համայնքների շրջանում:

Հարկ է նշել, որ այս խմբի փաստաթղթերի մի մասում նշվող ջիզյայի գումարը (դինարով կամ դիրհեմով) շփոթմունքի առարկա է դարձել: Ձեռագիր 358-ում այն նշված է «4 դինար», ապա ջնջված և ուղղված է «4 դիրհեմ», իսկ հարուստներից գանձվող գումարը նշվում է 12 «դիրհեմ»՝ արաբերեն մասում, իսկ պարսկերեն թարգմանական տողատակում՝ նույն չափը «դինարով»: 1879 թ. Թավրիզում ընդօրինակված ձեռագիր պարսկերեն տարբերակում ջիզյայի չափը նշվում է 4 «դինար» և ապա 12 «դիրհեմ»²⁸: Նոր Ջուղայում թարգմանված հայերեն թե՛ ձեռագիր և թե՛ տպագիր տարբերակներում ևս այն նշվում է «4 դինար» և «12 դրամ» ձևով²⁹, իսկ մյուս երկու ձեռագրերում, որոնք իրենց բնագրերով գրեթե նույնական են, «4 դինարը» բաց է թողնված և նշվում է միայն վաճառականներից ու հարուստներից գանձվող ջիզյայի չափը՝ «12 դրամ արծաթ»³⁰: Մուհամմադ Համիդալլահի կողմից հրատարակված ժողովածուի մեջ հայ զիմմիների կողմից վճարվող ամենամյա ջիզյան սահմանվում է 4 դիրհեմի և մեկ հերաթյան հագուստի չափով³¹: Նաջրանի քրիստոնյաներին տրված պայմանագրում գանձվող ջիզյայի չափը նշվում է 4 դիրհեմ կամ Եմենական կտորի տեսակ, հարուստներից՝ 12 դիրհեմ³², իսկ Եգիպտոսի Թուր վանքի քրիստոնյաների հետ կնքված պայմանագրում նշվում է միայն հարուստներից գանձվող 12 դիրհեմը³³: Ինչպես վերը նշել ենք, «4 դրամ» չափով է ջիզյան նաև Սամուել Անեցու մոտ: Ոստանի կառավարիչ Կարախանի կողմից 1583 թ. հաստատված դաշնագրով սահմանվում էր ջիզյայի չափը յուրաքանչյուր չափահաս տղամարդուց՝ 4 աղչե՝ 1 միսղալ³⁴ մաքուր արծաթ³⁵:

²⁷ نامه ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، ص 635 – 632

²⁸ Մատենադարան, արաբատառ ձեռ. 272:

²⁹ Մատենադարան, ձեռ. 2622, 115ա, **Տէր-Յովհաննէանց**, h. Բ, 149:

³⁰ Մատենադարան, ձեռ. 2968, էջ 235ա, ձեռ. 2826, 243բ:

³¹ نامه ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، ص 631

³² Histoire Nestorienne (Chronique de Seert), Patrologia Orientalis, vol. 13, 1918, 612.

³³ نامه ها و پیمانهای سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، ص 633

³⁴ Աղչեն (أقچه) (թուրք.) – Արծաթ դրամի միավոր: 4 աղչեն կշռել է 1 միսղալ (մոտ 4,5 գրամ) և հետևաբար մեկ աղչեն կշռում էր մոտավորապես 1.10 գրամ (Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, h. Ա, էջ 104):

³⁵ Փափագյան Հ., h. Ա, 69:

Թե՛ դիրհեմը և թե՛ դինարը հնագույն դրամական միավորներ են (առաջինը³⁶ արծաթի, երկրորդը՝ ոսկու³⁷), որոնք շրջանառության մեջ են գտնվել Արևելքում դեռ նախաիսլամական շրջանից:

Փաստենք, որ Մուհամմադ մարգարեի օրոք գլխահարկի կոնկրետ չափը դեռևս որոշված չէր, հարկերի գանձման մեխանիզմը մուսուլմանական տիրապետության տակ գտնվող հպատակ ժողովուրդներից սահմանվել է ավելի ուշ: Չիմնիների կողմից վճարվող ջիզյայի չափը տարբեր ժամանակներում և տարբեր շրջաններում նույնը չի եղել՝ կախված լինելով վայրի տնտեսական պայմաններից և հարկատուների սոցիալական դրությունից: Աբբասյան խալիֆայության շրջանում ջիզյան, կախված զիմմիի ունեցվածքի չափից, գանձվում էր 1, 2, 4 դինարի չափով, որը համապատասխանում է 12, 24 և 48 դիրհեմի³⁸: Քանի որ այս խմբի դաշնագրերի հնագույն տարբերակներում (Նեստորականների պատմության մեջ ու Սամուել Անեցու երկում) նշվում են դիրհեմով տարբերակները, ուստի պետք է ենթադրել որ բնագրին ավելի մոտ են դրանք:

Փաստորեն հիշյալ վավերագրերի ու ձեռագրային ընդօրինակությունների ստեղծման շրջանում (Ժ-ԺԹ դարեր) թե՛ դրամական միավորները և թե՛ գանձվող ջիզյայի չափը զգալի փոփոխություններ էին կրել, որտեղից էլ հա-

³⁶ Դիրհեմը (հուն. *drakhmē*՝ «drachma»; միջ. պարսկ. *drahm*, պարսկ. *derham*) արծաթ դրամական միավորն էր, որը շրջանառության մեջ է եղել դեռ Աքեմենյան ժամանակաշրջանից՝ պահպանելով իր կշիռը 4 գրամ չափով ողջ նախաիսլամական շրջանում: Նրա կշիռը վաղ խալիֆայության տարածքում 2.80 – 2.95 գրամ էր: Աբբասյան խալիֆայության սկզբից այն որոշ փոփոխություններ կրելով թե՛ իր արտաքին տեսքում և թե՛ կշռում՝ ի վերջո ալ-Մու՛թասիմ խալիֆայի իշխանության սկզբից ֆիքսվում է և այդ կերպ շարունակում շրջանառվել մինչև XI դար: Լենգ Թեմուրի նվաճումից հետո Իրանում իսպառ դուրս է գալիս շրջանառությունից և այլևս չի կիրառվում՝ փոխարինվելով շահի կամ ռիալ դրամներով (Philippe Gignoux, Michael Bates, Vol. VII, Fasc. 4, 424–428, տե՛ս կայքէջ <http://www.iranicaonline.org/articles/dirham>).

³⁷ Դինարը (նոր պարսկ. *dīnār*, միջ. պարսկ. *dēnār* < լատ. *denarius aureus*), ոսկի դրամն է: *Denarius* բառը գործածվում էր դեռ Հռոմի Հանրապետության շրջանից դրամի իմաստով: Իրանում այն սկսում է հատվել Մասանյան Արտաշիր Ա -ի օրոք և կշռում էր 7–7.4գ: Իսլամական ոսկի դինարները սկսել են հատվել սկսած 696 թվականից և կշռով հավասար էին 4.25 գրամի: Իսլամական ոսկե դինարներ սկսում են հատել սկսած 835 թվականից Մերվում, այնուհետև նաև Ահվազում, Մուհամմադիեում, Սամարղանդում, Կովկասի, Իրաքի ու Ատրպատականի քաղաքներում մինչև XIII դարը (Philippe Gignoux, Michael Bates, Vol. VII, Fasc. 4, 412–416 <http://www.iranicaonline.org/articles/dinar>): ԺԵ դարից դինարը խիստ արժեզրկվում է՝ վերածվելով արծաթի դրամի: ԺԷ դարում 200 դինարը, որ կոչվում էր մեկ աբասի, կշռում էր 7–9 գրամ մաքուր արծաթ (**Փափագյան Հ.**, պրակ Ա, 108:):

³⁸ Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, 2005, 100–101:

վանաբար ծագել են վերը նշված օրինակներում առկա անհամապատասխանություններն ու տարբերությունները: Ինչպես կտեսնենք ստորև դաշնագրերի մյուս խմբի օրինակների մեծ մասում ջիգայի չափը նշող մասն ընդհանրապես հանվել է:

Օսմանյան կայսրության տարածքում հայտնաբերված դաշնագրի հրատարակիչ Համիդալլահն այն կարծիքին է, որ այդ փաստաթուղթը ստեղծվել է քրիստոնյաների կողմից և հայերը որևէ կերպ չեն առնչվել Մուհամմադ մարգարեի հետ, որպեսզի կարողանային նրանից դաշնագիր ստանալ: Բացի այդ, նրա կարծիքով այդ դաշնագիրը միակողմանի է և պաշտպանում է միայն քրիստոնյաների շահերը: Նա թվարկում է փաստաթղթում նշվող մի շարք վկաների անուններ (Մուլավիա իբն Սուֆյան, Աբդալլահ իբն Աբբաս, Աբդալլահ իբն Ամրու իբն Աս և այլն), որոնք դաշնագրի կնքման ժամանակ չէին կարող հանդես գալ որպես վկաներ՝ ժամանակագրական անհամապատասխանությունների պատճառով³⁹:

Իրականում վերը նկարագրված դաշնագրերը կոմպիլատիվ բնույթի փաստաթղթեր են, որոնցում նշվող անձիք պատմական անձնավորություններ են և առնչություններ ունեն տարբեր դաշնագրերի ստեղծման հանգամանքների հետ: Մասնավորապես, Մուլավիա իբն Սուֆյանի անվան առկայությունը նրանցում ակնարկ է Թեոդորոս Ռշտունու և Ասորիքի կառավարիչ Մուլավիա իբն Սուֆյանի միջև 652 թ. կնքված դաշնագրի մասին⁴⁰: Պատմական Հայաստանի տարածքում ապրող հայերը իրոք Մուհամմադ մարգարեի հետ որևէ առնչություն չեն ունեցել: Այս կապակցությամբ վերը նշված 1583 թ. վավերագիրն ուսումնասիրող Հ. Փափագյանը իրավացի կարծիք է հայտնել, որ իրականում իսլամի մարգարեի անվան հետ է նույնացվել Աբդ ալ-Մելիք ամիրայի կողմից 703 թ. Հայաստան արշավող Մուհամմադ գորավարի անունը⁴¹: Վերջինիս ընդառաջ դուրս է եկել Սահակ Չորափորեցի կաթողիկոսը, որի խնդրանքով էլ դաշնագիրը կնքվել է⁴²: Այս միտքը հաստատում է նաև այն հանգամանքը, որ 1583 թ. դաշնագրում նշվում է, որ այն տրվել է Սահակ Չորափորեցի կաթողիկոսի խնդրանքով⁴³: Իսկ այն, որ Մուհամմադ գորավարը ևս կարող էր կնքած լինել նման դաշնագիր, չի կարելի բացառել, քանի որ պահպանվել են բազմաթիվ դաշնագրեր կնքված արաբ գորավարներ Խալեդի, Նա՛մանի, Հազիֆա իբն Յամանի⁴⁴ կողմից: Փաստաթղթերի ուշ շրջանում

³⁹ نامه ها و پیمانه های سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، ص 631.

⁴⁰ Պատմություն Սեբեոսի, 1979, 169:

⁴¹ Փափագյան Հ., պրակ Ա, 99:

⁴² Ղևոնդ, 1982, 35:

⁴³ Փափագյան Հ., պրակ Ա, 70:

⁴⁴ نامه ها و پیمانه های سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، ص 505, 504, 449, 446.

ստեղծված լինելու հանգամանքով կարելի է բացատրել տարբեր միմյանց ոչ ժամանակակից անձանց անունների հիշատակումը վկաների շարքում:

Այսպիսով, տվյալ դեպքում գործ ունենք պատմական հենքի վրա կառուցված միևնույն մեզ անհայտ արաբերեն բնագրի ուշ շրջանի (Թ—ԺԹ դարերի) ընդօրինակությունների և թարգմանական տարբերակների հետ: Եվ փաստորեն այդ փաստաթղթերը տեքստային աննշան տարբերություններով շրջանառվել են մահմեդական տիրապետության տակ ապրող ոչ միայն հայերի, այլև քրիստոնյա մյուս դավանանքներին պատկանող ժողովուրդների շրջանում դարեր շարունակ՝ փոփոխվելով ու հարմարեցվելով ժամանակի և միջավայրի պահանջներին, որպեսզի ավելի արդյունավետ կերպով պաշտպանեն նրանց իրավունքները մահմեդական հարևանների ու իշխանությունների ոտնձգություններից:

Առավել մեծաքանակ խումբ են կազմում չորրորդ արդարադատ խալիֆա (Իմամ) Ալի իբն Աբու Թալեբի անունից տրված դաշնագրի օրինակները, որոնց հիմքում ևս ուրվագծվում է հնագույն արաբերեն տարբերակի առկայությունը: Այս խմբի դաշնագրերից են Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդում որպես ձեռագիր հ. 357 գրանցված 1694 թ. փաստաթուղթը և 1767 թ. Աստրախանում ընդօրինակված պարսկերեն վավերագրերը, որոնցից երեքի վրա գրված է, որ ընդօրինակվել են Պետերբուրգում պահվող պատճենից⁴⁵: Գրեթե նույն բովանդակությամբ դաշնագրի մեկ այլ ընդօրինակություն պահվում է Թեհրանում, Պառլամենտի գրադարանի մի պարսկերեն ձեռագիր ժողովածուի մեջ, որը գրվել է XIX դարում⁴⁶: Իմամ Ալիի անունից կնքված այս խմբի դաշնագրերի երկու օրինակի մասին էլ նշում է Լ. Մինասյանը, ըստ որի դրանցից մեկը պահվում է Սպահանի պետական թանգարանի Չեհելսոթուն պալատում հ. 98-ի տակ, մյուսը՝ Նոր Ջուղայում⁴⁷: Նոր Ջուղայի փաստաթուղթը ևս բնօրինակը չէ, և նրա հատվածային ֆոտոպատճենում երևում է, որ այն նոտարական կնիքով հաստատված պատճենն է՝ «պատճենը համապատասխանում է իսկականին» նշումներով⁴⁸: Սպահանի Չեհելսոթուն պալատում պահվող Իմամ Ալիի կողմից տրված երկլեզվա (արաբերեն և պարսկերեն) դաշնագիրը 1909 թ. տպագրվել է Թեհրանում: Այն ունի առաջաբան, որտեղ նշվում է, որ տպագրվել է Սեֆյան ժամանակաշրջանից մեզ հասած

⁴⁵ Մատենադարան, Ձեռագրատանից ստացված նյութեր, թղթ., 80գ, վավ. 38, էջեր 5–4, 16բ:

⁴⁶ Իրանի պառլամենտի գրադարան, ձեռ. 8855, էջ 3բ–6ա:

⁴⁷ **Մինասյան Լ.Գ.**, Երկու հրովարտակ Մահամմադ մարգարեից և Ալի ամիրապետից, 1363 (1985), 1–2:

⁴⁸ Նույն տեղում, 15:

քուֆի գրչությամբ գրված մի փաստաթղթի հիման վրա, որը պահվում էր Սպահանի Չեհելսոթուն պալատում⁴⁹:

Վերը նշված փաստաթղթերի և տպագիր տարբերակի արաբերեն բնագրի տեքստաբանական համեմատությունից պարզ է դառնում, որ պարսկերեն տարբերակները հանդիսանում են միևնույն արաբերեն փաստաթղթի տարբեր թարգմանական օրինակները և ստեղծվել են նրա հիման վրա՝ կամայականորեն բաց թողնելով նրա որոշ հատվածներ, այդ թվում նաև ջիզյայի չափը նշող մասը:

Հիշյալ խմբի բովանդակային առանձնահատկություններից է այն, որ կնքվել է Էմամ Ալիի հանձնարարությամբ հիջրայի 40 թվականի սաֆար ամսին Հիշամ իբն Ութբա Վադդասի կողմից 40 հոգուց բաղկացած քրիստոնյա (կամ հայ) հոգևորականների հետ (հիշատակվում են Հակոբ (Ակոբ), Աբրահամ (Իբրահիմ), Եսայի (Իսա) անունները): Վերը նշված Հիշամ իբն Ութբա իբն Աբի Վադդասը եղել է Ալիի զորավարներից, որը մասնակցել է 636 թ. տեղի ունեցած Յարմուքի ճակատամարտին և այնուհետև Երուսաղեմի նվաճմանը, իսկ Աբրահամը հայ պատմագրության մեջ հիշատակվում է որպես 630-ականներին «մարգարեի դաշնագիրը» կնքած Երուսաղեմի քրիստոնեական պատվիրակությունը գլխավորող հայոց պատրիարքը⁵⁰:

Չնայած որ տպագրված վավերագրի արաբերեն տարբերակում «հայ» բառը չի նշվում, նրա փոխարեն մի քանի անգամ նշվում է «քրիստոնյաներ» (نصارى) բառը⁵¹, սակայն տողատակում պարսկերեն թարգմանության մեջ փոխարենը նշվում է «հայեր» բառը: «Հայեր» բառն է նշվում նաև մյուս պարսկերեն թարգմանական տարբերակներում⁵²:

1909 թ. տպագրված պայմանագրում նշվում է վճարվող ջիզյայի չափը՝ «33 դիրհեմ արծաթ» ձևով⁵³, որն առավել մոտ է Աբբասյան խալիֆայության շրջանում զանձվող ջիզյայի չափին, որը կազմում էր 12, 24 և 48 դիրհեմ⁵⁴: Կարծում ենք հենց այս պատճառով հետագա տարբերակներում, չհամապատասխանելով ժամանակի իրողություններին և մասնավորապես զանձվող ջիզյայի չափին, վավերագրերի այդ հատվածը բաց է թողնվել:

Այս խմբի դաշնագրերը ևս իրենց բովանդակային առանձնահատկություններով և անգամ բառային ձևակերպումներով նույնական են Մուհամ-

⁴⁹ عهدنامه محمد پیغمبر، تهران، 1327، ص. 2-3.

⁵⁰ Սաւալանեանց S., h. Ա., Երուսաղեմ, տպ. Սրբոյ Յակոբեանց, 1931, 261:1

⁵¹ عهدنامه محمد پیغمبر، ص. 4, 5, 8.

⁵² Մատենադարան, ձեռ. 357, Ձեռագրատանից ստացված նյութերի ֆոնդ, թղթ. 80գ, վավ. 38; Իրանի Պաշտամենտի գրադարան, ձեռ. 8855, էջ 3բ:

⁵³ عهدنامه محمد پیغمبر، ص. 15.

⁵⁴ Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, 2005, 100–101:

մադ մարգարեի կողմից Նաջրանի քրիստոնյաներին տրված պայմանագրի օրինակներից մեկի հետ⁵⁵:

Նաջրանի քրիստոնյաներին տրված դաշնագրի օրինակի մասին նրա հրատարակիչը նշում է հետևյալը. «Այս դաշնագիրը, որ Մուհամմադ մարգարեն տվել է Նաջրանի ու մյուս քրիստոնյաներին, ընդօրինակվել է Փիր Մաշայի (?) կողմից հիջրայի 260 թվականին (873/4 թ.) Հաբիր հոգևորականի մոտ եղած նմուշից, որն իր հերթին ընդօրինակվել է Բեյթ ալ-Հիքմայթի գրադարանում⁵⁶ պահվող կաշվի վրա գրված Մուհամմադ մարգարեի կնիքը կրող օրինակից»⁵⁷:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվում է անթվակիր արաբերեն մի փաստաթուղթ՝ գրված գոմեշի կաշվի վրա, որը բովանդակում է Իմամ Ալիի անունից քրիստոնյաներին տրված դաշնագրի մի մասը⁵⁸: Այն սկզբից թերի է և տեղ-տեղ այրվածքի հետևանքով անընթեռնելի: Այդուհանդերձ նրա առանձին հատվածների համեմատությունը մեր ձեռքի տակ եղած այլ դաշնագրերի հետ, հաստատում է բովանդակային նույնականությունը նրանց հետ, և այն հնագույն է այս խմբի մեզ հայտնի օրինակներից: Նաջրանի քրիստոնյաներին տրված դաշնագրի նախնական տարբերակի վերը նշված արտաքին հատկանիշները համապատասխանում են Մատենադարանի հնա-

⁵⁵ Գրեթե նույն անձնանուններն են նշվում Նաջրանի քրիստոնյաներին տրված պայմանագրում՝ «Մեիդ Աբդ Յաշու՛, Իբն Հաջարա, Իբրահիմ վանական և Իսա եպիսկոպոս»: Այս դաշնագրում հանդիպում են գրեթե նույն ձևակերպումները ինչ որ քրիստոնյաներին տրված խմբի դաշնագրերում. «Այս պայմանագիրը պետք է հաշվի առնեն մինչև այն ժամանակը, երբ ծովը կթրջի բուրդը, երկնքից անձևի կաթիլները կթափվեն, գետնին բույս կբուսնի, աստղերը երկնքում կփայլեն *نامه ها و پيمانهای سياسي حضرت محمد و اسناد صدر اسلام*, ص 234

عهدنامه محمد پیغمبر، ص. 6-7. Համեմատիր

⁵⁶ Բեյթ ալ-հիքմայթ *بيت الحكمة* կամ «Իմաստության տունը» իսլամի ոսկե դարի խոշոր մտավորական կենտրոնն էր, որ հիմնել էր իսաիֆ Հարուն ալ-Ռաշիդը (իշխել է 786–809 թթ.) Բաղդադում և որն իր զարգացման գագաթնակետին է հասնում իսաիֆ Մա՛մունի օրոք (813–833): Այս գիտական հաստատության մաս են կազմել ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնյա ու հրեա ծագում ունեցող հետազոտողները: Բացի տարբեր լեզուներով գրքերի արաբերեն թարգմանումը, այստեղ աշխատողները հեղինակել են նաև մի շարք կարևոր գիտական գործեր: Այն ոչնչացվել է 1258թ. մոնղոլների կողմից Բաղդադի պաշարման ժամանակ:

⁵⁷ *نامه ها و پيمانهای سياسي حضرت محمد و اسناد صدر اسلام*, ص 232

⁵⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 29, թղթ. 3, վավ. 130: Տե՛ս այդ մասին նաև Վ. Մակարյան, 2010, 170–172:

գույն փաստաթղթին: Ուստի չի բացառվում, որ վերջինս կարող է լինել Բեյթ ալ-Հիքմաթում պահվող օրինակի մասը կամ նրա պատճենը⁵⁹:

Այս խմբի դաշնագրերի վերոհիշյալ հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ տվյալ դեպքում ևս գործ ունենք ուշ շրջանում ստեղծված կոմպիլատիվ բնույթի փաստաթղթերի հետ, որոնք կրում են Մուհամմադ մարգարեի կողմից Նաջրանի քրիստոնյաներին, Իմամ Ալիի կողմից Երուսաղեմի հայ հոգևորականներին տրված պայմանագրերի տարրերը և ինչպես երևում է, դրանք ևս շրջանառվել են ինչպես հայերի, այնպես էլ այլ քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանության նպատակով:

Մի կողմ դնելով դաշնագրերի վավերականության հարցը, որն ինչպես տեսնում ենք, վիճելի է բնօրինակների բացակայության պատճառով (մեզ հասած անգամ հնագույն տարբերակները Ժ դարից հետո ստեղծված կոմպիլատիվ բնույթի պատճեններ են), կցանկանայինք մի քանի խոսքով անդրադառնալ նրանց պատմական նշանակությանը:

Ոչ մահմեդականների իրավունքները իսլամական երկրներում ձևավորվում են՝ հենվելով հենց այս դաշնագրերի վրա: Այդ իրողությունն ակնհայտ է իսլամական իրավագիտության ակունքներում կանգնած Ալի իբն Հուսեյնի (կամ Իմամ Սաջջադի)⁶⁰ իսլամական երկրում ոչ մահմեդականների իրավունքների մասին արված ձևակերպումներում: Վերջինս, մասնավորապես, նշում է. «Նրանց [ոչ մահմեդականների] իրավունքն այն է, որ ընդունես այն, ինչ Աստված է ընդունել նրանցից, հավատարիմ լինես այն պայմանին, որ կնքվել է իսլամական պետության և նրանց միջև..., և քո անձի ու նրանց միջև պատենշ թող լինի Աստծո ուխտն ու հավատարմությունը Աստծո ու նրա մարգարեի հանձնարարությունների նկատմամբ: Քանզի մեծ մարգարեն պատվիրել է «Ես նրա թշնամին եմ լինելու, ով բռնություն կգործադրի իսլամական պետություններում ապրող այլ կրոնների հետևորդների նկատմամբ»⁶¹:

Ոչ մահմեդականների (գիմմի) կարգավիճակը, նրա հարկային պարտավորություններն ու իրավունքները հստակ ձևակերպում են ստանում իսլամական իրավագիտությանը առնչվող Աբու Յուսուֆի «Հարկերի մատյան» աշ-

⁵⁹ Կաթողիկոսական դիվանի նկարագրության մեջ նշված է, որ այն գնվել է Գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Ալիա Մանուկյանից: Նրա հայրը այն բերել է իր հետ Կարինից:

⁶⁰ Աբու Մուհամմադ Ալի իբն Հուսեյն ալ-Սաջջադը (658–712 թթ.) շիա մահմեդականների չորրորդ իմամն է, որը գրել է իսլամական իրավագիտությանը վերաբերող «Իրավունքների գիրքը» աշխատությունը:

⁶¹ Հիսուն իրավունք ըստ Ալի Էբն Հուսեյնի, 2014, 57:

խատության համապատասխան բաժիններում⁶²: Մասնավորապես «եկեղեցիների, տաճարների ու խաչերի մասին» բաժնում նշվում է, որ նվաճվող այլադավան բնակչության պաշտամունքային վայրերը չեն քանդվել, որովհետև «մահմեդականների ու զիմմիների միջև կնքվել է հաշտության պայմանագիր ջիզյա վճարելու պայմանով և քաղաքները նվաճվեցին այն պարտավորությամբ, որ նրանց տաճարներն ու եկեղեցիները թե՛ քաղաքի ներսում, թե՛ նրանից դուրս չպետք է քանդվեն, որ նրանց կյանքը երաշխավորվում է նրանով, որ մահմեդականները նրանց համար կռվելու են ու թշնամիներից պաշտպանելու: Այս բոլորի դիմաց զիմմիները պետք է մահմեդականներին ջիզյա վճարեն: Այս պայմաններով հաշտության դաշնագիր է կնքվել և գրվել պայմանագիր՝ պարտավորվելով նոր տաճարներ ու եկեղեցիներ չկառուցել»⁶³: Հետագայում որոշ խալիֆաներ ցանկացել են քանդել քրիստոնեական տաճարները: Այն ժամանակ բնակիչները ցույց են տվել այդ պայմանագրերը, որով խաղաղություն է կնքվել մահմեդականների ու նրանց միջև: Ինչ վերաբերում է նոր կառուցված տաճարներին ու եկեղեցիներին, ապա դրանք պետք է քանդվեին⁶⁴:

Դաշնագրերից յուրաքանչյուրը, կախված նրա վերարտադրման ժամանակաշրջանից ու գործածության համար նախատեսված կոնկրետ աշխարհագրական միջավայրից, ունի իր առանձնահատկությունները: Պատահական չէ, որ Իրանում, որտեղ ԺՁ դարից ի վեր պետական կրոնն էր շիա իսլամը, շրջանառվող դաշնագրերի գերակշիռ մասը կամ տրված են Իմամ Ալիի անունից կամ հաստատված նրա կամ մեկ այլ շիա իմամի կողմից (տե՛ս վերը): Ինչպես վերը նշեցինք, որոշ տվյալների համաձայն Իմամ Ալիի անունից տրված դաշնագրերի հնագույն օրինակը պահվում էր Սպահանի Չեհելսոթուն պալատում, որը կառուցվել է Սեֆյան շահ Աբբաս Բ-ի (1632–1666 թթ.) կողմից: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Սեֆյան պետության մայրաքաղաքում գտնվող շահական պալատում պահվող հիշյալ փաստաթուղթը բավականին մեծ կարևորություն է ունեցել իրանահպատակ հայության կյանքում: Սեֆյան պետության ժամանակաշրջանում (1694 թ.) ընդօրինակված մի վավերագրի լուսանցքում, նրան էլ ավելի մեծ ուժ հաղորդելու նպատակով նշվում է, որ պատճենի համապատասխանությունը բնագրին հաստատված է շեյխ Սեֆիի՝ Սեֆյան թագավորական տան հիմնադրի կողմից⁶⁵:

Վերը քննված դաշնագրերում Աստծո անունից և Մուհամմադ մարգարեի ու Իմամ Ալիի հաստատմամբ ամրագրվում էին բոլոր այն հիմնական իրա-

⁶² Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, 2005, 99–107:

⁶³ Նույն տեղում, 111:

⁶⁴ Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, 2005, 116:

⁶⁵ Մատենադարան, արաբերեն ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռ. 357:

վունքներն ու ազատությունները, որ ունեին իրանական տիրապետության տակ ապրող հայերը:

Դաշնագրերում նշվող դրույթներից են այն, որ «զիմմիների վրա դրված ջիզայի չափից ավելին չպահանջեն...», նրանց դեմ թշնամություն չանեն..., բռնի հավատափոխ չանեն և նրանց չարգելեն ճգնավորի կյանքով ապրել..., տեղից-տեղ շրջել..., եկեղեցական զանգերը հնչեցնել..., չքանդեն նրանց տներն ու պաշտամունքի վայրերը..., ոչ մի բան չմտնի նրանց տներից մզկիթների շինությունները և ոչ էլ մուսուլմանների տները..., անգամ եթե զիմմիները օգնության կարիք ունենան, մահմեդականները պետք է այն անհատույց տրամադրեն»⁶⁶, «քրիստոնյա կանանց հետ բռնի չպետք է ամուսնանան, և վերջիններիս կամավոր ամուսնության դեպքում՝ նրանց մահմեդականություն չպարտադրեն»⁶⁷:

Դաշնագրում հանդիպող ձևակերպումները «ջիզյա վճարող զիմմիների» իրավունքների մասին հանդիպում են նաև իրանահպատակ հայերի տարբեր խնդիրների կապակցությամբ մահմեդական աստվածաբանների ու իրավագետների (ուլամաներ ու ֆակիհներ) և մահմեդական հոգևորականների գերագույն ատյանի (դիվան ալ-սադարաթ) կայացրած վճիռներում և հրամանագրերում (ֆաթվա և միսալ), որոնք գերակշռում են հատկապես XVII դարի երկրորդ կեսին: Դա այն շրջանն էր, երբ Սեֆյան պետության թուլացմանը զուգահեռ ուժեղանում էր կրոնական իշխանությունը և ազդեցիկ հոգևորականների, հատկապես մոլլաբաշի Մուհամմադ Բադեր Մաջլեսիի դերը երկրի կյանքում: Վերջինիս մոլեռանդության պատճառով չնայած այն բանին, որ վերոհիշյալ շահերը աչքի չէին ընկնում իրենց կրոնական անհանդուրժողականությամբ, նրանց իշխանության տարիներին ուժեղանում են հալածանքները այլադավան փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև քրիստոնյա հայերի նկատմամբ⁶⁸: Այնուամենայնիվ հայ հոգևոր առաջնորդներին հաջողվում է ազատել հայությանը կրոնական հալածանքներից և իրականացնել լայնածավալ եկեղեցական շինարարություն Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում, որ սկսվել էր ԺԷ դարի կեսերից⁶⁹:

Դաշնագրերում շարադրված դրույթներն առկա են մահմեդական հոգևորականների գերագույն ատյանի կողմից հայությանը վերաբերող մի շարք խնդիրների (հայ զիմմիների, ինչպես նաև Հայոց Եկեղեցու սեփականատիրա-

⁶⁶ عهدنامه محمد پیغمبر، ص 14.

⁶⁷ Մատենադարան, արաբերեն ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռ. 358:

⁶⁸ تاریخ ایران: دوره صفویان، (پژوهش از دانشگاه کمبریج)، ص. 125.

⁶⁹ Բազմաթիվ եկեղեցիների վերանորոգման մասին է խոսում Առաքել Դավրիժեցին (Առաքել Դավրիժեցի, 1988, 273–278):

կան իրավունքները մահմեդականների ոտնձգություններից պաշտպանելու⁷⁰, հայկական եկեղեցական արարողություններ կատարելու, եկեղեցու զանգերը հնչեցնելու⁷¹, վնասված եկեղեցիները նորոգելու և նորերը կառուցելու⁷², հայկական եկեղեցիների բարձր ու ընդարձակ լինելու պատճառով հայերին չնեղելու⁷³, Իրանի տարբեր շրջաններում շրջող հայ վաճառականներից ջիզյա չպահանջելու ու նրանց հանդեպ բռնի գործողությունները արգելելու⁷⁴) կապակցությամբ կայացրած դրական որոշումներում և դրանց հիման վրա հրապարակված հրամանագրերում: Իրանի հոգևորականության բարձրագույն աստիճանի կայացրած վճիռները արգելում էին նաև տարբեր շրջաններում բնակվող հայ զիմմիներից իրենց իրավունքներին համապատասխան վարվելու համար հավելյալ գումարներ պահանջելն ու խոչընդոտելը⁷⁵, նրանց նկատմամբ բռնի ու անօրինական գործողությունները⁷⁶, որն անշուշտ խոսում է վերոհիշյալ դաշնագրերի գործուն դերի ու նշանակության մասին: Վերը թվարկված կրոնական ազատությունները փաստորեն արտացոլված են նաև դաշնագրերում և մի շարք կետերում, ինչպիսիք են նոր եկեղեցիների կառուցման, եկեղեցական զանգերը հնչեցնելու հնարավորությունը Սեֆյան ժամանակաշրջանում, գերազանցում էին Աբու Յուսուֆի «Հարկամատյանում» նշվող իրավունքները:

Հայ պատմիչները գրի են առել մի շարք դեպքեր, որոնցում երևում է այս դաշնագրերի խաղացած դրական դերը մասնավորապես Օսմանյան սուլթանի կողմից հայերի համար կայացրած վճիռներում⁷⁷:

Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ Մուհամմադ մարգարեի ու նրան հաջորդած խալիֆաների անունից կնքված դաշնագրերը միակ իրավական հիմքը չէին, որ կանխորոշում էին իրանահպատակ հայության դրությունը տարբեր ժամանակաշրջաններում: Հայերի մեծ բռնազաղթը Իրան իրականացնող Աբբաս Ա-ի կողմից 1629 թ., իր մահից քիչ առաջ, հրապարակվում է մի հրամա-

⁷⁰ Մատենադարանում պահվող պարսկերեն հրովարտականների մեծամասնությունը հրապարակված են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ու հայոց վանքերի ունեցվածքի պաշտպանության նպատակով և արգելում են կոնկրետ անձանց ոտնձգությունները դրանց նկատմամբ: Բայց կան նաև վավերագրեր, որոնցով տեսականորեն ապահովվում են զիմմի իրավունքները իրեն պատկանող սեփականությունը տնօրինելու հարցում (Տե՛ս **Կոստիկյան Ք.**, պրակ III, 2005, վավ. 4, 7):

⁷¹ Նույն տեղում, վավերագրեր 31, 34:

⁷² Նույն տեղում, վավերագրեր 19, 20, 29, 32, 33, 35 և այլն:

⁷³ Նույն տեղում, վավերագիր 11:

⁷⁴ Նույն տեղում, վավերագրեր 21, 35:

⁷⁵ Նույն տեղում, վավերագիր 28:

⁷⁶ Նույն տեղում, վավերագրեր 31, 37:

⁷⁷ **Գրիգոր Դարանաղցի**, 1915, 133, 211:

նագիր, որը շրջանառության մեջ է դնում շիա իրավագիտության ձևավորման ակունքներում կանգնած իմամ Ջա'ֆարի օրենքը⁷⁸։ Ըստ այդ օրենքի յուրաքանչյուր զիմմի, որ մահմեդականություն էր ընդունում, առաջնային իրավունք էր ստանում ժառանգելու իր մեռած այլադավան ազգականների ունեցվածքը։ Այս օրենքի կիրառությունը բացահայտ կերպով խրախուսում էր այլադավանների մահմեդականացումը, որը լայն թափ է ստանում Իրան տեղափոխված հայության շրջանում։ Ժամանակակից արևմտյան աղբյուրների վկայությամբ ԺԷ դարի կեսին Սպահանի արվարձաններում բնակվող շուրջ 50000 քրիստոնյաներ, հիմնականում վրացիներ ու հայեր, մահմեդականություն են ընդունում⁷⁹։ Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի կապակցությամբ բազմաթիվ բողոքագրեր ու փաստաթղթեր կան պահպանված⁸⁰, որոնց քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ օրենքի հիման վրա անգամ ազգակցական կապ չունեցող անձիք փորձել են տեր դառնալ մեռած քրիստոնյաների ունեցվածքին⁸¹ և Հայոց Եկեղեցու վակֆային կալվածքներին⁸²։

Մի այդպիսի դեպք է նկարագրում Հ. Տեր-Հովհանյանը, որ տեղի է ունեցել ԺԹ դարի կեսերին։ Ըստ նրա Նոր Ջուղայեցի պարոն Մնացականի մահից հետո վերջինիս ունեցվածքը ժառանգում է նրա հեռավոր ազգական ոմն Դուլաբի Խաթուն, որը մահմեդականացել էր, հակառակ այն հանգամանքին, որ տեղի մահմեդական հոգևոր առաջնորդին հայ հոգևորականների միջնորդությամբ ներկայացվել էր «զթուղթն՝ զորմէ ասեն ձեռագիր զոլ Մահմեդի, որոյ նիւթ է չնեղել զՀայս այլ ամենայնիւ պատուել զնոսա...»⁸³։

Ավելորդ է ասել, թե ինչպիսի չարիք էր Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի կիրառությունը հայության համար, նամանավանդ, որ, երբեմն, ինչպես վերը նկարագրված օրինակում, այդ օրենքն ավելի առաջնային էր դիտվում, քան վերը քննված դաշնագրերը, որոնցում հաստատվում էր քրիստոնյաների կյանքի ու գույքի անձեռնմխելիությունը։ Հայոց Եկեղեցու նվիրյալ առաջնորդները մշտապես ջանացել են դադարեցնել Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի կիրառությունը կամ մեղմել նրա կործանարար հետևանքները իրանահպատակ հայության

⁷⁸ Այս հրամանագրի հրապարակման մասին տեղեկություններ կան Կարմենյան տարեգրության մեջ (**Ghougassian V. S.**, 1995, 102, հղում՝ *Chronicle of the Carmelites*, vol. I, 288).

⁷⁹ **Ghougassian V. S.**, 1995, 102–3.

⁸⁰ **Փափազյան Հ.**, 1956, № 3, 87–88:

⁸¹ **Կոստիկյան Բ.**, պրակ III, 18:

⁸² Նույն տեղում, 51:

⁸³ **Տեր-Յովհաննես Զ.**, հ. Ա, 1880, 453:

կյանքում⁸⁴։ Եվ այդ հարցում առանձնակի կարևորություն էին ստանում վերը ներկայացված դաշնագրերը։

Այստեղից էլ գալիս է դաշնագրերի նկատմամբ դարեր շարունակ չթուլացող հետաքրքրությունը, որի մասին է փաստում այն իրողությունը, որ 1909 թ. (հիշրայի 1327 թ.) այդ փաստաթղթի արաբերեն տարբերակը՝ տողատակում պարսկերեն թարգմանությամբ վիմատիպ եղանակով հրատարակվել է Թեհրանում Միրզա Ալի Ասղարի տպարանում։ Ըստ տպագիր օրինակի վերջաբանի՝ այն տպագրվել է Իրանում սահմանադրական շարժման առաջնորդ և ներքին գործերի նախարար Սարդար Աս'ադ Ալի Ղուլի Բախթիարիի հրամանով, Քաշանի բժիշկ Ադա Միրզա Ալի Ռեզայի հոգածությամբ և Մուսթովֆի Մուհամմադ Նաջմաբադիի ձեռքով գրված օրինակից⁸⁵։ Կարծում ենք, որ այս հարցում պետք է, որ կարևոր դեր խաղացած լինի հայերի ակտիվ մասնակցությունը Իրանում սահմանադրական հեղափոխությանը և նրա հայազգի առաջնորդ Եփրեմ խանը, որը 1909 թ. նշանակվել էր Թեհրանի ոստիկանապետ։

Հիշյալ դաշնագրի տպագրությունը առավել տրամաբանական է թվում Իրանում 1905–1911 թթ. տեղի ունեցող Սահմանադրական շարժման և հեղափոխության համատեքստում, որին ակտիվորեն մասնակցում էին Իրանի կրոնական փոքրամասնությունները՝ ջանալով բարելավել իրենց դրությունը։ Սահմանադրական հեղափոխության արդյունքում կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքները ամրագրվում են նրա Սահմանադրության մեջ։ Եթե նախկինում Իրանում կրոնական փոքրամասնությունների դրությունը և նրանց նկատմամբ իշխանությունների վերաբերմունքը հիմնականում կախված էր տիրակալի անձնական վերաբերմունքից, նրա վարած քաղաքականությունից, արտաքին մի շարք գործոններից և կրոնական իշխանությունների ազդեցության աստիճանից, ապա Սահմանադրական հեղափոխությունից հետո այդ իրավունքները օրենքի ուժ են ստանում։

Իրանի առաջին սահմանադրությամբ կրոնական փոքրամասնությունները իրավունք են ստանում ունենալու իրենց ներկայացուցիչը Իրանի խորհրդարանում (մաջլես)։ Բոլոր իրանցիները, ներառյալ նաև կրոնական փոքրամասնությունները օրենքի առաջ հավասար են ճանաչվում, հարկային պարտավորությունների հարցում ևս որևէ արտոնություններ ու տարբերություններ չկային։

Պատմական աղբյուրների համաձայն դեռ 1881/2 թ. Ղաջար շահ Նասրադդինի հրամանով ջիզայի գանձումը զրադաշտականներից դադարեցվել

⁸⁴ Կոստիկյան Ք., պրակ IV, 2008, 14–15։

⁸⁵ عهدنامه محمد پیغمبر، ص. 19.

էր: Սահմանադրական հեղափոխությունից հետո ջիզյան այլևս չէր գանձվում նաև քրիստոնյաներից ու հրեաներից⁸⁶:

Իրանի կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունք ուներ նաև Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ Իմամ Խոմեյնին: Իրանում Իսլամական հեղափոխության հաղթանակից մի քանի ամիս առաջ լրագրողների հետ ունեցած հարցազրույցում կրոնական փոքրամասնությունների մասին խոսելիս նա նշում էր, որ իսլամական պետությունը իրական իմաստով դեմոկրատական պետություն է, որտեղ կրոնական փոքրամասնություններն ունեն լիակատար ազատություն իրենց կրոնական ու տնտեսական օրենքներին հետևելու հարցում, և իսլամական կառավարությունը պարտադիր է համարում նրանց իրավունքների ու ապահովության պաշտպանությունը: Հեղափոխության առաջնորդն իր խոստումներն այս հարցում պահեց հեղափոխությունից հետո⁸⁷: 1979 թ. Իրանում Իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո Իրանի սահմանադրության մեջ ճանաչվում են չորս կրոնական փոքրամասնություններ. զեյդի շիաներ, սուննիներ, զրադաշտականներ, քրիստոնյաներ ու հուդայականներ: Նրանք ազատ են համարվում իրենց կրոնական օրենքներին հետևելու և դրանց համապատասխան վարվելու հարցում⁸⁸: Կրոնական փոքրամասնություններից յուրաքանչյուրն, ինչպես և նախկինում, իրավունք ուներ ունենալու իր ներկայացուցիչը Իրանի պառլամենտում: Քաղաքացիական իրավունքի մի շարք կետերում կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքները հավասարվում են մահմեդականների իրավունքներին և հետևաբար էլ ավելի մեծացնում կրոնական փոքրամասնությունների իրավասություններն ու ազատությունները Իրանում⁸⁹:

Կարևորագույն փոփոխությունները քաղաքացիական օրենքներում Իսլամական հեղափոխությունից հետո վերաբերում էին ժառանգական խնդրին և վկայություններին. այսինքն արդյոք այլադավան լինելը արգելք էր հանդիսանում ժառանգության և վկայություն տալու հարցերում:

⁸⁶ حقوق اقلیتهای دینی در قوانین ایران (منابع دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائره المعارف اسلامی برگرفته از مقاله شماره 6348. «حقوق اقلیتهای دینی در قوانین ایران»، شماره 6348. <http://www.rwgn.net/index.aspx?siteid=1&pageid=287>)

⁸⁷ نظر امام خمینی در باره حقوق و جایگاه اقلیت های دینی از آغاز انقلاب اسلامی (<http://www.imam-khomeini.ir/fa/n25386/>):

⁸⁸ حقوق اقلیتهای دینی در قوانین ایران (منابع دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائره المعارف اسلامی برگرفته از مقاله شماره 6348. «حقوق اقلیتهای دینی در قوانین ایران»، شماره 6348. <http://www.rwgn.net/index.aspx?siteid=1&pageid=287>)

⁸⁹ Նույն տեղում:

Մահմեդական իրավագետների կարծիքով անհավատությունը խոչընդոտ էր ժառանգության հարցում, որը թույլ էր տալիս մահմեդական ժառանգի առկայության դեպքում անհավատ ազգականներին գրկել ժառանգությունից: Այս օրենքի հիմքում, ինչպես տեսնում ենք, Իմամ Ջա'ֆարի օրենքն էր: Այն հնարավորություն էր տալիս շահամոլ անձանց կեղծ մահմեդականություն ընդունել և դառնալ իրենց այլադավան ազգականների ունեցվածքի միակ ժառանգորդը: Իրանի արտգործնախարարության արխիվում կան որոշ փաստաթղթեր, որոնք ցույց են տալիս, որ 1901–1946 թթ. որոշ տեղական կառավարիչներ համաձայնության գալով հոգևորականների հետ միջամտել են այլադավանների խռովություններին և փորձել տեղի դառնալ նրանց ունեցվածքին⁹⁰: 1983 թ. փոփոխված օրենսդրության մեջ ավելացվում է հետևյալ կետը, ըստ որի մահմեդական ժառանգի առկայության դեպքում այլադավան մյուս ազգականները գրկվում էին ժառանգությունից: Այնուամենայնիվ 1994թ. այդ կետի գործադրումը կասեցվում է և դատարաններում պարտադրվում է մահացած այլադավանի ունեցվածքի բաժանումը կատարել արդարացի կերպով և ըստ համայնքի ներսում գործող օրենքների⁹¹: Սա նշանակում է, որ ներկայումս կասեցված է Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի սկզբունքներով առաջնորդվելը այլադավանների ժառանգության խնդիրներում:

Մեր ժամանակներում, երբ Իրանը թեոկրատիկ պետություն է և մահմեդական հոգևորականությունը իր ձեռքում է պահում երկրի իշխանության լծակները, հողվածում քննվող դաշնագրերը նորից վերստացել են իրենց քաղաքական նշանակությունը: Իրանում կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ վարվող ներքին քաղաքականության հիմքում շարունակում են մնալ հանդուրժողականության սկզբունքները՝ ձևավորված հիշյալ դաշնագրերի ու դրանց համապատասխան հեղափոխության առաջնորդ Իմամ Խոմեյնիի արտահայտած տեսակետի վրա: Դաշնագրերի իրավա-քաղաքական կարևորությունը շեշտել է նաև Իրանի իսլամի քարոզչության կենտրոնի տնօրեն, իսլամի իրավագիտության դոկտոր Մեհդի Մահդի Խամուշին, որը 2013 թ. մայիսին Երևանի Մատենադարան էր այցելել և անձամբ ծանոթացել նրանց բովանդակությանը:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ մահմեդական տիրապետության ներքո թե՛ հայ Առաքելական և թե՛ քրիստոնեական մյուս դավանանքների առաջնորդների ձեռքում եղած տարալեզու դաշնագրերը ունեն բովանդակային և ձևակերպումների ընդհանրություններ, որոնք խոսում են նրանց միևնույն երկու տարբեր արարերեն սկզբնաղբյուրներից ծագած լինելու մասին: Այդ

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Նույն տեղում:

դաշնագրերը ստեղծվել են Թ-ԺԹ դարերում պատմական հենքի վրա՝ որոշակի չափով պահպանելով իրենց սկզբնաղբյուրներում առկա պատմական իրողությունների հետքը և հարմարեցվելով ժամանակի ու միջավայրի պահանջներին: Այդ դաշնագրերը դարեր շարունակ եղել են այն հենարանը, որի վրա խարսխվել է ոչ մահմեդական ժողովուրդների կացությունը մահմեդականների տիրապետության պայմաններում: Հիշյալ փաստաթղթերն էլ ավելի կարևորվել են մահմեդականների կրոնական մոլեռանդության պոռթկումների և անհանդուրժողականության աճի շրջաններում: Հարմարեցվելով ժամանակի ու միջավայրի պահանջներին՝ հիշյալ փաստաթղթերը այսպիսի ժողովուրդների հոգևոր առաջնորդների կողմից օգտագործվել են համայնքի դրությունը բարելավելու և մահմեդականների հետ հարաբերություններում ծագած խնդիրները կարգավորելու նպատակով: Այդ փաստաթղթերը իրենց քաղաքական կարևորությունը չեն կորցրել նաև մեր օրերում և որոշակի դեր կարող են խաղալ նաև ներկայումս մահմեդական աշխարհում հանդես եկող կրոնական անհանդուրժողականության երևույթները մեղմելու համար:

Ստորև թարգմանաբար ներկայացնում ենք 1909 թ. Իրանում վիմատիպ եղանակով հրատարակված դաշնագրի արաբերեն բնագիրը հայերեն թարգմանությամբ.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هذا كتاب العهد المكتوب بدير خرقيـل ذي الكفل عليه السلام نحمد الله تعالى وعلى عبده ان ناسا من علماء النصارى واهل التقوة والمودة منهم وكان منهم العاقب و سيد عديـشوع وابن حجن و ابراهيم الراهيب عيسى الاسقف وكان منهم اربعين نفسا من اكابر النصارى ممن رغبوا في رعاية عهدي والمعرفة بحقي والحفظ لما فارقوني عليه والاعانة لمن كان من رسلنا في اطراف الثغور فاستوجبوا بذلك امانتي ومودتي ووفائي لما عاهدتم عليه واعطيتهم من نفسي على جميع اهل الاسلام من شرق الارض وغربها انهم في ذمتي ما دمت حيا بعد وفاتي اذا امانني الله ما ثبت دين الاسلام وما ظهرت دعوة الايمان لازم ذلك من عهدي و ميثاقي جميع ولالة السلاطين وغيرهم من المسلمين وما بل بحر صوفة وما جائت السماء بقطرة والارض بنبات وما اضاءت نجوم الليل تبين الصبح للسائرين ليس لاحد نقضه وتبديله ولا الزيادة فيه ولا الانتقاص منه لان الزيادة فيه تفسد عهدي والنقصان منه ينقض اياي لان تبديله يلزمني العذر على ما اعطيت على نفسي ومن خالفني من اهل ملتي فقد نكث عهد الله تقـدس اسمه واطل عن ميثاقه وصارت عليه حجة الله تعالى وكفى بالله شهيدا وان السيد والاسقف والمذكورين واكابر النصارى التمسوا كتابنا ليكون عهدا وميثاقا لجميع النصارى القاطنين تحت ظل الاسلام وفيه امانة وكفاية بينهم وبين المسلمين عهدا لهم ابدًا ووفاء مني بما عاهدتم عليه واعطيتهم من طيبة نفسي فاحببت بذلك ان اتم الصنـيعة في الذمة من كانت حاله حال استقامة فيما بيني وبينهم وكف الاذية عني وعن اهل مذهبي فان اجعل ذلك شرطا وعهدا مرعيا وامانا معروفا يمثل المسلمون ويأخذ به المؤمنون واحضرت ذلك رؤساء المسلمين وافضل اصحابي ووكـدت على نفسي العهد الذي طلبوا وارادوا وكتبت لهم شرطا يكون عند اعقابهم فاذا نكث احد العهد ليظهروه عند المسلمين من كان منهم سلطانا او غير سلطان وان على السلطان انفاذ ما امرت ليستكمل موافقة الوفاء والتحلي الى عهدي والجمات الذمة والشرط الذي اعطيت من نفسي لئلا تكون الحجة عليه مخالفة امري و على المسلمين واجب ان لا ياذنهم و ان يكملوا لهم العهد الذي جعلته لهم ليدخلوا في باب الوفاء ليكونوا لي عوانا على الخير الذي

كافأت به فمن استوجب ذلك عندي وكان عوناً على الدعوة وغيظاً لاهل التكيد والتشكيك لنلا يكون الحجة لاحد من اهل النصرانية على احد فمن ينتحل دين الاسلام مخالفاً ما وصفت في هذا الكتاب والوفاء لهم بما استوجبوا عندي واستحقوا وكان ذلك يدعو إلى استتمام المعروف ويحج الى مكارم الاخلاق ويا مرباححسن وينهي عن السوء وفيها اتباع الصدق و اتيان الحق ان شاء الله تعالى فبدأت فيه باعطاء العهد على نفسي والمواثيق التي سئلوا عني وعن جميع اهل شيعتي من المسلمين بان اعطيهم عهد الله وميثاقه ودمتي ودمه انبيائه واصفيائه واوليائه من المؤمنين والمسلمين في الاولين والآخرين وعهدي وميثاقي واشهد ما اخذ الله على نبي مرسل او ملك مقرب من حق الطاعة واتيان الفريضة والوفاء بعهد الله لانهم رعيتي واهل ذمتي وابادو البسطة عليهم وبذلك يجب علي رعايتهم وحفظهم من كل مكروه ولا يصل الاذى اليهم حتى يصل ذلك الي والى اصحابي الذابين عن بيضة الاسلام وان اعزل عنهم الاذى في المؤن الذي يحمل اهل العهد من الغاذية سوى اذكره في هذا الشرط وليس عليهم قهر ولا اكراه على شئ من ذلك ولا تغير اسقف عن اسقفته ولا راهب عن رهبانية ولا نصراني عن نصرانيه ولا زاهد عن صومعته ولا سائح عن سياحته ولا يهدم بيت من بيوت بيعهم وديارتهم ولا يدخل شئ من بيوتهم في بناء المساجد ولا منازل المسلمين ولا يعطل شئ من نواقيسهم ووافقت العاقب والسيد وعبدالله بن حنن و ابراهيم الراهب عيسى الاسقف ان يد الجزية عن كل نصراني كل عام مبلغ ثلاث وثلاثين درهما وثلاث فضة وجعلت ذلك عليهم مقاطعة وشرطاً لهم وعهداً مرعياً وسجلاً منشوراً وسنة محفوظة اوله من دعاها كان بالاسلام متمسكاً ولما فيه من الخير مستأهلاً ومن ضيع هذا الشرط الذي كتبتة وخالف الى غيره وتعدى فيه ما امرت كان لعهد الله ناكثاً ولميثاقه ناقضاً وبدينه مستهيناً وللعنة مستوجباً سلطان كان ام غيره من المؤمنين والمسلمين ولا يخير احد كان على ملة النصرانية كرها على السلام ولا يجادلون الا بالاحسن ويحفظونهم جناح الرحمة ويكف عنهم ايدي المكروه حيث وجدوا واين كانوا ولهم ان يحتاجوا في مؤنة بيعهم ومصلحة ديارتهم وصوامعهم او شئ في مصلحة دينهم الى رفق من المسلمين تقوية لهم على ذمة ان رفقوا على رم وان تعاونوا ولا يكون ذلك عليهم ديناً بل تقوية على مصلحتهم ودمتهم ووفاء لهم ووهبة موهوبة لهم ومنه الله ولرسوله عليهم ومن خالف هذا الشرط كان ظالماً ولرسول الله عاصياً ومن ذمته متخلفاً ولا يسعه الا الاتمام والوفاء لهم بهذه الشرائط التي شرطت لهم وعلى امير المؤمنين علي بن ابي طالب طالب الوفاء له لما جعل لهم على نفسه وعلى المسلمين رعاية ذلك وحفظهم والانتهاه اليه ابداً حتى تقوم الساعة ويقضي الله بنا وكتبته هشام بن عتبة بن الوقاص بحضرة امير المؤمنين علي بن ابي طالب ذلك في دير خرقيل ذي الكفل عليه السلام في صفر سنة اربعين للهجرة الحمد لله تعالى

Սույն գրությունը պայմանագիր է, որ գրվել է Խարկիվ վանքում [Մուհամմադ մարգարեի] երաշխավորությամբ, թող խաղաղություն լինի նրա հոգուն, Փառք Բարձրլային ու նրա ծառային:

Քրիստոնյա⁹² գիտնականների ու բարեպաշտ անձանց մի խումբ, որոնց մեջ էին Հակոբը (Ակոբ), Մեղի Աբդ ալ-Յաշու'ն, Իբն Հաջանան, Աբրահամ (Իբրահիմ) վանականը և Եսայի (Իսա) եպիսկոպոսը, թվով շուրջ 40 հոգի քրիստոնյա մեծամեծներից, որոնք ցանկություն հայտնեցին իմ ուխտի, հովանավորության ու իրավունքի իմացության [մեջ մնալ] և պահպանել այն, երբ հեռանան մեզանից՝ նեցուկ կանգնելով նրանց, ովքեր մեր պատգամաբերներից են և գտնվում են [խլամի հպատակության տակ]⁹³ տարբեր կողմերում, ուս-

⁹² Պարսկերեն տարբերակում՝ հայեր:

⁹³ Վերականգնված է ըստ տողատակում պարսկերեն թարգմանության:

տի նրանց այս կամքին համապատասխան էլ իմ բարեկամությունն է [նրանց հանդեպ] և հավատարմությունը այն ամենին, որ ուխտեցի նրանց հետ ու շնորհեցի նրանց անձամբ բոլոր մահմեդականների անունից և՛ արևելքում և՛ արևմուտքում: Այս պատճառով, որ նրանք իմ հովանու տակ են քանի դեռ ես կենդանի եմ և իմ մահից հետո, երբ Ալլահն իր ողորմածությանը կարժանացնի, այնքան ժամանակ քանի դեռ իսլամը կանգուն ու հայտնի կլինի, իսկ նրա [ընդունման] հրավերը՝ անհրաժեշտ, իմ ուխտը [պարտադիր է] բոլոր մահմեդական կառավարիչների համար, լինեն նրանք թագավոր կամ այլ: Քանի դեռ ծովի ջուրը կլթջի բուրդը, երկնքից անձրև կգա, հողից բույս կաճի, իսկ գիշերը կլուսավորեն աստղերը և կրացվի առավոտը ճամփորդների համար, ոչ ոք չի կարող այն խզել, փոխել, նրանում ավելացում կատարել կամ պակասեցնել նրանից որևէ բան, որովհետև նրա մեջ հավելումը կեղծիք է, իսկ պակասեցումը՝ խախտում է իմ [կողմից տրված ապահովությունը]⁹⁴: Եթե նրա փոփոխումը անհրաժեշտ է [համարում որևէ մեկը], ապա պարտավորեցնում է արդարացում գտնել նրա համար: Ով որ իմ համայնքից ինձ կհակառակվի, խախտած կլինի Աստծո ուխտն ու երդումը, թող սուրբ լինի նրա անունը և փոփոխած կլինի Բարձրյալ Աստծո փաստաթուղթը: Բավական է Աստծո անվան վկայակոչումը, որ վերոհիշյալ սեփդը, եպիսկոպոսը և մյուս անձիք ու քրիստոնյա⁹⁵ մեծամեծները խնդրեցին մեր գրությունը, որը ուխտ և դաշնագիր է բոլոր քրիստոնյաների համար, որոնք հանգիստ են գտել իսլամի ներքո, ապահովություն լինի ու երաշխավորի նրանց ու մահմեդականների միջև մշտնջենական համաձայնությունը: Իմ հավատարմությունը այն պայմաններին, որ կնքեցի նրանց հետ և շնորհեցի նրանց իմ կամքով և կցանկանայի, որ կատարյալ լինի նրանց հանդեպ բարերարությամբ, ովքեր հովանավորության տակ են, և այդ հարցում շիտակություն կա իմ ու նրանց միջև, [որը] հեռու կպահի ինձ և իմ հավատի մարդկանց վնասից:

Ես հաստատեցի այն որպես պարտադիր գործադրության ենթակա պայմանագիր և հանրահայտ ապահովագիր, որին պետք է հետևեն մահմեդականներն ու բարեպաշտները: Եվ ներկայացրեցի մահմեդական առաջնորդներին ու իմ իմաստուն հետևորդներին՝ պարտադրելով այն դաշնագիրը, որ խնդրել ու ցանկացել էին [քրիստոնյա մեծամեծները]: Եվ գրեցի նրանց համար դաշնագիրը, որը մշտապես կմնա նրանց հետևորդների մոտ: Եթե որևէ մեկն խախտի ուխտը, ապա թող այն ցույց տան մահմեդականներին, ով էլ որ նա լինի. թագավոր կամ ոչ թագավոր: Իսկապես, իշխողը պարտավոր է գործադրել այն, ինչ հրամայել եմ, որպեսզի նրանց համաձայնությամբ լիակա-

⁹⁴ Վերականգնված է ըստ տողատակում պարսկերեն թարգմանության:

⁹⁵ Պարսկերեն տարբերակում՝ հայեր:

տար լինի իմ պայմանագրին հավատարմությունը, և քաղցրությամբ պահպանեն այն, որը զիմմիների համար ապաստան դարձրեցի և շնորհեցի նրանց անձամբ, որպեսզի փաստարկ չլինի նրա համար, ով կհակառակվի իմ հրամանին: Մահմեդականները պարտավոր են նրանց [զիմմիներին] չնեղել և կատարյալ դարձնել իմ ուխտը, հավատարիմ լինեն նրան և աջակից բարի գործերում, որոնցով նրանց կպարգևատրեն: Եվ ով որ պարտադիր կհամարի հավատարմությունը, նա օգնած [կլինի իսլամի] քարոզչությանը, և անհաշտ կլինի խորամանկ ու նենգամիտ մարդկանց հանդեպ, որպեսզի քրիստոնյաներից ոչ ոք փաստարկ չունենա որևէ մահմեդականի դեմ, ով հակադրվում է այն ամենին, ինչ նկարագրեցի այս գրության մեջ: Նրանք պարտավոր են պահպանել այն հավատարմությունը, որին արժանի են [զիմմիները]: Այդ հավատարմությունն է հանգեցնում կատարելության և ազնիվ վարքի, պարտադրում բարի գործեր և ետ պահում չարիքից: Նրանում է ճշմարտությունը և իրավունքի պահպանումը, եթե Բարձրյալ Ալլահը կամենա:

Սկսեցի ուխտի և ինձանից ու իմ մահմեդական հետևորդներից խնդրված պայմանների շարադրանքը այն կապակցությամբ, որ շնորհեմ նրանց [զիմմիներին] Ալլահի ուխտն ու պայմանագիրը, իմ, մյուս մարգարեների, ընտրյալների, բարեպաշտների և մահմեդականների՝ առաջինից մինչև վերջինի, հովանավորությունը: Եվ վկայում եմ, որ իմ ուխտն ավելի ամուր է, քան այն, ինչ Աստված պահանջում է մարգարեից ու իր հրեշտակից որպես հպատակություն: Եվ քանի որ նրանք իմ հպատակներն են ու իմ հովանավորության տակ են գտնվում՝ բացած լինելով իրենց առաջ երջանկությունը, ուստի [ուխտին] հավատարմությունը ու նրա պայմանների գործադրումը պարտադիր է, և որ հովանավորեմ ու պաշտպանեմ ամեն չարիքից, որպեսզի նրանց վնաս չհասնի, որը նույնն է ինչ ինձ ու իմ ընկերներին հասցված վնասը և պաշտպանում է իսլամի մաքրությունը: Եվ ևս հեռու կպահեմ նրանց [մթերք] մատակարարելու նեղությունից, որ կրում է ուխտի ժողովուրդը իսլամի գորքի կողմից, բացի նրանից, որ նշեցի այս պայմանում:

Արգելվում է նշված որևէ հարցում բռնությունն ու զգվանքը [քրիստոնյաների նկատմամբ], [զրկելն ու փոփոխելը] եպիսկոպոսին իր եպիսկոպոսությունից, վանականին վանականությունից, քրիստոնյային քրիստոնեությունից և ճգնավորին իր մեկուսարանից, ճանապարհորդին ճանապարհորդությունից: Թող չավերեն նրանց տները, պաշտամունքի վայրերն ու վանքերը, չտանեն որևէ բան նրանց տներից մզկիթները և մահմեդականների կացարանները, թող որևէ հարց չհետաձգեն, նաև եկեղեցական զանգերը [չարգելեն]:

Համաձայնվեցին Հակոբը (Ակոբ), Սեիդը, Աբդ Յաշու'ն, իբն Հաջանան, Աբրահամ (Իբրահիմ) վանականը, Եսայի (Իսա) եպիսկոպոսը, որ ջիզյան յու-

րաքանչյուր քրիստոնյայից 33 դիրհեմ 1/3 դիրհեմ⁹⁶ արծաթի չափով հաստատվի նրանց վրա որպես մաղթա՝: Այս պայմանը, դաշնագիրն ու հրապարակված փաստաթուղթը ով որ ընդունի, նա իսլամին համապատասխան, ժողովրդի օգտին ու նրան արժանի վարված կլինի: Ով որ կոչնչացնի այս դաշնագիրը, որ ես գրեցի և կփոխի այն ուրիշ բանով, նրան հակառակ կվարվի, դրժած կլինի Աստծո ուխտն ու նրա պայմանագիրը, նվաստացրած կլինի նրա հավատը ու արժանի կլինի նրա անեծքին, լինի նա թագավոր կամ այլ ոք բարեպաշտներից ու մահմեդականներից: Թույլ չպետք է տան, որ քրիստոնյաներից որևէ մեկը իր կամքին հակառակ իսլամ ընդունի, չպետք է կռվեն նրանց դեմ, այլ լավ վարվեն նրանց հետ և ողորմաճաբար, որտեղ էլ, լինի:

Եթե նրանք դրամի կարիք զգան իրենց վանքերի ու մենաստանների նորոգման ու բարելավման համար, ապա թող մահմեդականների նվիրատվությամբ և նրանց օգնությամբ [կատարեն], և դա չպետք է համարվի պարտք նրանց վրա, այլ նեցուկ կանգնի նրանց, բարելավի նրանց վիճակը, ամրացնի նրանց ապահովությունն ու հավատարմությունը ուխտին, որպես անհատույց շնորհ՝ արված նրանց Աստծո և նրա մարգարեի կողմից: Ով որ փոխի այս պայմանը, անարդար և Աստծո մարգարեին դեմ դուրս եկած [կհամարվի]: Այս պայմաններով արդարադատների առաջնորդ Ալի իբն Աբի Տալիբի և նրանց հետ կնքված ուխտը ամբողջացնելուց և նրա հանդեպ հավատարիմ լինելուց բացի այլ ճանապարհ չկա: Նրանք պարտավոր են կատարել պայմանագրով նախատեսվածը, և մահմեդականները պարտավոր են հաշվի առնել, պահպանել այն ու լիովին գործադրել այն մշտապես, մինչև Ահեղ Դատաստանի օրը: Գրեց այս Հիշամ իբն Ութբա իբն Ուսկասը բարեպաշտների ամիր Ալի իբն Աբի Տալիբի ներկայությամբ: Սույն գրությունը գրվեց Օրինյալի հովանու ներքո Խարկիլ վանքում հիջրայի 40 թվականի սաֆար ամսին: Փառք Բարձրյալ Աստծուն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ghougassian V. S., – 1995, The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century, Columbia University, 1995.

Ghougassian V. S., – 1995, The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century, Columbia University, 1995, հղում՝ Chronicle of the Carmelites, vol. I, p. 288.

Histoire Nestorienne (Chronique de Seert), Patrologia Orientalis, vol. 13, Paris, 1918.

⁹⁶ Ամենայն հավանականությամբ նախ դիրհեմ բառն օգտագործված է դրամի իմաստով, ապա՝ կշռի:

Ludwig Paul, Persian language i. Early New Persian. Historical background. Encyclopaedia Iranica, online edition <http://www.iranicaonline.org/articles/persian-language-1-early-new-persian> (accessed on December 21, 2015).

Seta B. Dadoyan, – 2011, The Armenians in the Medieval Islamic World. Paradigms of Interaction seventh to Fourteenth Centuries, v. I, Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 2011, p. 57.

Առաքել Դավրիժեցի, – 1988, Պատմություն, Երևան, 1988:

Արաբ մատենագիրներ Թ–Ժ դարեր, Երևան, 2005:

Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ Մատենագիրներ Թ–Ժ դարեր, Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005:

Բարզեն Եսա. Կիլիսեան, Իսլամը հայ մատենագրության մեջ Վիեննա, 1930, էջ 122:

Գրիգոր Դարանաղի, – 1915, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915:

Կոստիկյան Բ., – 2005, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. Հրովարտակներ, պրակ III, Երևան, 2005, վավերագրեր 4, 7:

Կոստիկյան Բ., – 2008, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. Հրովարտակներ, պրակ IV, Երևան, 2008

Հիսուն իրավունք ըստ Ալի Էբն Հոսեյնի, Երևան, 2014:

Ղևոնդ, – 1982, Պատմություն, Երևան, 1982:

Մակարյան Վ., Ալի իբն Աբու Թալիբի՝ քրիստոնյաներին տրված երաշխավորագիրը, -Լևոն Խաչիկյան, 90, Նյութեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսուհամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի, 2010:

Մինասյան Լ.Գ., – Երկու հրովարտակ Մահամմադ մարգարեից և Ալի ամիրապետից, Սպահան 1363 (1985), էջ 1-2:

Մկրտումյան Գ., – 2007, Մուհամմադ մարգարեի կողմից Նաջրանի քրիստոնյա համայնքին տրված պայմանագիրը, Արաբագիտական ուսումնասիրություններ, Բ, Երևան, 2007:

Մկրտումյան Գ., – 2010, Երուսաղեմի նվաճումը Օմար իբն ալ-Խատաբ խալիֆայի օրոք և Երուսաղեմի հայկական համայնքին տրված արաբական արտոնագիրը, Արաբագիտական ուսումնասիրություններ, Գ. Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2010:

Մկրտումյան Գ., – 2013, «Ալի Մանշուրը» որպես քրիստոնյա համայնքների իրավունքներն ամրագրող պայմանագիր մուսուլմանական տիրապետության օրոք, -Արաբագիտական ուսումնասիրություններ, հ. 6, Երևան, 2013, էջ 97–103:

Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979:

Սամուել Անեցի, – 2011, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Երևան, «Նաիրի», 2011:

Սաւալանեանց Տ., – 1931, Պատմութիւն Երուսաղեմի, հ. Ա., Երուսաղեմ, տպ. Սրբոյ Յակոբեանց, 1931:

Տեր-Յովհաննեանց Յ., – 1880, Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, հ. Ա, Նոր Զուղա, 1880:

Փափազյան Հ., – 1956, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, հ. Ա, Երևան, 1956, վավ. 21:

Փափազյան Հ., – 1956, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան 1956, № 3, էջ 87–88:

تاریخ ایران: دوره صفویان، (پژوهش از دانشگاه کمبریج)، تهران، 1384
حقوق اقلیتهای دینی در قوانین ایران (منابع دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی برگرفته از مقاله
«حقوق اقلیتهای دینی در قوانین ایران»، شماره 6348.

(<http://www.rwgn.net/index.aspx?siteid=1&pageid=287>)

عهدنامه محمد پیغمبر، تهران، 1327
نامه ها و پیمانه های سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، تحقیق و گردآورده دکتر سید محمد حسینی، تهران، 1377
نظر امام خمینی در باره حقوق و جایگاه اقلیت های دینی از آغاز انقلاب اسلامی
(<http://www.imam-khomeini.ir/fa/n25386/>):

КРИСТИНЕ КОСТИКЯН

*Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ*

kkostikyan@yahoo.com

ГАЯНЕ МКРТУМЯН

Кафедра арабистики ЕГУ

ДОГОВОРЫ ЗАКЛЮЧЕННЫЕ ОТ ИМЕНИ ПРОРОКА МУХАММЕДА И ХАЛИФА АЛИ ИБН АБУ ТАЛИБА С АРМЯНАМИ КАК ИСТОРИЧЕСКИЕ ДОКУМЕНТЫ

РЕЗЮМЕ

На протяжении долгих веков договоры заключенные от имени пророка Мухаммеда и четырех правоверных Халифов с покоренными народами не принявшими ислам, в том числе и с армянским народом, играли важную роль в защите их прав. Они тщательно хранились, переписывались и передавались из поколения в поколение изменяясь в соответствии с новыми условиями и обстоятельствами. Эти договоры легли в основу исламского права отразившись в трудах основоположников исламской юриспруденции.

В данной статье проводится источниковедческий анализ этих документов, сохранившихся в поздних (XI–XIX вв.) копиях на арабском, персидском и армянском языках. В результате анализа выявлено, что все эти документы являются поздними обработками двух арабских компиляций имевших историческую основу и циркулировавших среди армян и других христиан живущих во власти мусульман. Примечательно, что вышеназванные обработки отличаются друг от друга в зависимости от места и времени их создания, так как были созданы для защиты прав христиан в определенной стране и при определенном политическом режиме. Так, копии созданные в Иране, кроме имени пророка Мухаммеда обязательно содержат подтверждение от имени главы шиитов Имама Али, или Имама Джафара, одного из основоположников исламского права шиитского толка. В копии созданной в период Сефевидской власти есть также запись о его утверждении Шейхом Сефи, основоположником правящей шахской династии.

В копиях циркулировавших среди армян указываются все основные (религиозно-политические и социально-экономические) права народа, живу-

щего во власти мусульман. Но кроме этих документов еще один фактор имел решающее значение в положении армян живущих под иранской властью. Закон имама Джа'фара введенный Шахом Аббасом Первым о первоочередном праве христиан, принявших ислам, наследовать все имущество свои умерших родственников (как близких, так и дальних), имел тяжелые и пагубные последствия для всего армянского народа живущего на территории иранского государства, ведя к обнищанию и способствуя их ассимиляции.

В таких условиях вышеназванные документы, в которых утверждались неприкосновенность зиммиев (христиан, платящих налог за веру – джизью) и их имущества, становились основным аргументом в борьбе против посягательств как алчных родственников, принявших мусульманство, так и других претендентов на имущество христиан.

Положения этих документов лежат в основе многих указов, выданных шахами на имя католиков и религиозных деятелей, в защиту их прав и по поводу разных проблем, возникающих в жизни армян, живущих под их властью.

Договоры заключенные от имени пророка Мухаммеда и Имама Али не потеряли свою актуальность и политическое значение и в нынешнее время. Хотя более ста лет как налог за веру (джизья) в Иране отменен, многие пункты этих документов лежат в основе правового состояния немусульманских меньшинств Ирана и терпимости со стороны религиозных властей этого государства.

KRISTINE KOSTIKYAN

PhD in History

Institute of Oriental Studies, NAS RA

kkostikyan@yahoo.com

GAYANE MKRTUMYAN

Chair of Arabic Studies of YSU

PACTS SIGNED WITH ARMENIANS ON BEHALF OF PROPHET MUHAMMAD AND THE CALIPH ALI IBN ABI TALIB AS THE HISTORICAL DOCUMENTS

SUMMARY

For long ages the treaties concluded on behalf of the Prophet Muhammad and the Four Faithful Caliphs with the subjugated people who did not adopt Islam (the Armenian people in this range) played an important role in the defence of the latters' rights. These documents were carefully kept, copied and handed from generation to generation, bearing changes according to the new conditions and circumstances. They were put in the basis of Islamic law and reflected in the works of the founders of Islamic jurisprudence.

A detailed analysis of the late (11th–19th Centuries') copies survived in Arabic, Persian and Armenian languages carried out in the article shows that all of them are variants of two Arabic documents, composed on historical basis and circulating among Armenian population as well as other Christian communities living under Muslim rule. These variants, depending on the place and the time of their composition differ from one another. Thus, the copies composed in Iran apart from the name of the Prophet Muhammad, contain also confirmations by Caliph Ali, the religious leader of Shiites, or Imam Ja'far, one of the founders of Shiite Islamic law. A copy composed in Safavid age contains also a record stating about its confirmation by Shaikh Safi, the founder of Safavid dynasty.

The copies circulating among Armenians contain all main issues due to their social-economic and religious-political rights under Muslim rule. But there was another factor having an influence upon the state of the Armenians under Iran's rule. According to the Imam Ja'far's law established during the rule of Shah Abbas I, a Zimmi who adopted Islam and became a Jadid al-Islam, had the right to inherit the whole property of his non-Muslim (close or distant) relatives. This law had

fatal consequences on the state of Armenians subject to Iran resulting in their mass conversion to Islam and impoverishment.

In such circumstances these documents stating about the personal immunity and the inviolability of the properties of the zimmi (Christians, Zoroastrians, etc. who were paying jizya, the poll-tax for faith) were the main arguments against the encroachments of the New Muslim relatives and other claimants to the properties of the Christians.

Many of the items of these documents are in the basis and contents of the royal decrees and resolutions (fatvas and misals) issued by the religious high instances like divan al-sadarat or the council of 'ulama and fuqaha on account of various problems referring to the rights of the Armenians in Safavid Iran.

The treaties ascribed to Prophet Muhammad and Imam Ali have not lost their political significance up to now. Although over a century ago the jizya was abrogated, the contents of these treaties is in the basis of the state of non-Muslim minorities in Iran and the tolerance of its religious leaders.

REPORTS

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԶԱԲԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴԻԲՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ*

Լոյս Ծորն (1863–1945), որ 1916–1922 Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետն էր, 1938-ին լոյս տեսած «Ճշմարտութիւնը Խաղաղութեան Դաշնագիրներուն մասին» իր գիրքին մէջ խոստովանած է.

Եթէ մեր չարաշուք միջամտութիւնը կատարուած չլլար, հայերու մեծամասնութիւնը 1878-ին Սան Ստեֆանոյի դաշինքով դրուած պիտի լլար Ռուսական դրօշին տակ... բրիտանական կառավարութեան արարքն էր, որ անխուսափելիօրէն առաջնորդեց 1895–1897-ի, 1909-ի սարսափելի ջարդերուն եւ յոռեգոյնը՝ 1915-ի ողբակիցումին¹:

Ի դէպ Լոյս Ծորնէն առաջ 10 սեպտեմբեր 1895-ին Նիւ Եորք Թայմզ ազդեցիկ թերթը ողբակիցում կոչած էր համիտեան ջարդերը²:

Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե կաթողիկոսը Մեծ Եղեռնի առաջին օրերուն, ապրիլ 24-ի ձերբակալութիւններէն քանի մը օր ետք, հեռագիրներ դրկեց համաձայնական պետութիւններուն, որոնց շարքին Մեծն Բրիտանիոյ Ծորն Ե թագաւորին, որ չէզոք պետութեանց միջոցաւ առաջը առնեն հայոց բնաջնջման³: Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարը Լոնտոնէն ուզեց, որ դաշնակից պետութիւնները յայտարարութիւն մը կատարեն հայկական ջարդերուն նկատմամբ⁴: Մինչ Մեծ Եղեռնը ահաւոր թափով ընթացք կ'առնէր, Ֆորէյն Օֆիսը պատեհ նկատեց

* Չեկուցվել է ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում, 2016 թ. ապրիլի 2:

¹ **Lloyd George D.**, 1938, 1256-57, տե՛ս նաեւ Ազապի Նասիպեան, 1994, 12:

² **Another Armenian Holocaust.** Five Villages Burned, Five Thousand Persons Made Homeless, and Anti-Christians Organized. The New York Times, September 10, 1895.

³ F.O. 371/2488/55449:

⁴ F.O. 371/2488/53073:

սպասել մինչև որ յայտնի ըլլար թե Իտալական եւ Ամերիկեան կառավարութիւնները ի՞նչ պիտի ընէին: 12 մայիսին Գեորգ Ե կաթողիկոսին հեռագրեցին, թէ «իրենց ուշադրութեան ենթակայ է հայկական կացութիւնը»: Սակայն մինչև որ 18 մայիսին Լոնտոնի մօտ Ռուսիոյ դեսպանը չանդեց, թէ կայսրութեան հայկական հանրային կարծիքը գոհացնելու համար Ռուսիոյ կայսրութիւնը անձկագին կը փափաքի ունենալ հրապարակային յայտարարութիւն մը՝ ոչինչ ըրին⁵: Ի վերջոյ Գեորգ Ե-ի հեռագրի Լոնտոն ստացումէն 18 օրեր եւ ռուս դեսպանին պահանջէն 4 օրեր ետք՝ 22 մայիսին, հրապարակուեցաւ դաշնակիցներու ծանօթ յայտարարութիւնը՝ հայկական ջարդերը դատապարտող իբր մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ ոճիրներ, եւ Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութեան անդամները անձնապէս պատասխանատու համարող: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմէն ետք նացի եւ ճաբոնցի պատերազմական ոճրագործները դատելու համար այս յայտարարութիւնը յաղթական դաշնակիցներու, ներառեալ Բրիտանիոյ կողմէ, իբր օրինական նախընթաց ծառայեց Նիւրնպերկի եւ Թոքիոյի յօդուած 6(Գ)-ի եւ 5(Գ)-ի, առաւել Լոզանի մէջ թաղուած Սեւի դաշնագրի 230-րդ յօդուածը, որ կը նշէր, թէ Թուրքիա ջարդերը իրագործողները յանձնելու էր դաշնակիցներու կազմելիք միջազգային դատական ատեանին: Այս նախընթացի պարագան նշուած էր 15 մայիս 1948-ին ՄԱԿ-ի մարդկային իրաւանց խորհուրդի 3-րդ նստաշրջանի երկար տեղեկագիրին «Information Concerning Human Rights Arising from Trials of War Criminals» մէջ, եւ էջ 7-էն 15 անդրադարձ եղած էր Հայոց ջարդերուն եւ նշածս նախընթացներուն: Այս տեղեկագիրը 1982ին յայտնաբերեցինք՝ կապ պահելով ՄԱԿ-ի⁶ հայ գրադարանապետին հետ, որ նշեց, թէ թիւը փոխուած՝ մինչ այդ գաղտնի պահուած էր⁷:

Վերադառնալով Բրիտանիոյ, ան մեր Մեծ Եղեռնը օգտագործեց որպէսզի իր կայսրութեան ժողովուրդներուն ցոյց տայ, թէ ինք կը կռուէր արդար պատերազմ մը եւ ոչ թէ պատերազմ՝ նոր հողային կցումներու նպատակով, նաեւ գործածեց որպէս միջոց ազդելու մինչև 1917 պատերազմի չմտած ԱՄՆ-ի հանրային կարծիքի վրայ, պատերազմական ճիգը խթանելու եւ վարկաբեկելու իր թշնամիները: 1916-ին Լորտ Պրայսի կողմէ հրապարակուեցաւ պատմաբան Արնոլտ Թոյնայի «The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915–1916» կամ այսպէս կոչուած «Կապոյտ Գիրքը»: Տարիներ ետք Թոյնայի գրեց, թէ ինք եւ Լորտ Պրայս չէին գիտեր, թէ սոյն գիրքը լոյս տեսած է որպէս հակա-

⁵ F.O. 371/2488/59097:

⁶ E/CN.4/W.20 United Nations, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Third Session, Information Concerning Human Rights Arising from Trials of War Criminals.

⁷ **Zaven Messerlian**, «A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide», Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, էջ 465–476:

դարձություն Գերմանիոյ եւ Հրեական շրջանակներու, Ռուսիոյ մէջ կատարուած փոկրոմներու դէմ յարուցած ազգերու աղմուկին հակազդելու համար⁸:

Մարք Սայքսը 1916-ին Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան համար շատ կարեւոր «Արաբական գաղտնի 27 սեպտեմբեր 1916-ի տեղեկագիր»-ը պատրաստեց, ուր գերավարուած արաբ սպաներ կ'ըսեն, թէ իրենք տեղեակ էին, թէ տեղահանութիւն կը նշանակէր սպանդ: Հայատեաց Մարք Սայքս ուզեց, որ հայկական ջարդերուն մասին իր գտած նոր յայտնութիւնները տարածուին, ընդունելով հանդերձ, որ ինք քիչ նախատրամատրութիւն ունէր հայերուն համակրելու, բայց քանի թշնամին կոչեր կ'ուղղէր «Աստուծոյ եւ Մարդկութեան» անունով, պէտք էր հակազդել⁹:

Հայաստանը՝ Օսմանական Թուրք լուծէն ազատելու իրենց խոստումները հանրային կարծիքին համար էին լոկ, երբ Մուտրոսի դաշնագիրը ստորագրեցին՝ Ասիական Թուրքիա չմտան, զինաթափ չըրին, գոհացան Կ. Պոլսով: Ձերբակալեցին 142 իթթիհատական եւ այլ թուրք ղեկավարներ, որոնք հայոց ցեղասպանութեան մասնակցած էին, սակայն 23 հոկտեմբեր 1921-ի համաձայնութեամբ 2 անգլիացի սպաներու, վեց մալթացի աշխատաւորներու եւ անոնց յոյն կիներուն եւ զաւակներուն դէմ փոխանակեցին եւ երեք հերթով ազատ ձգեցին Թուրք ցեղասպանները¹⁰:

Քեմալական Թուրքիան երբ սեպտեմբեր 1920-ին Արեւելեան Հայաստան ներխուժեց, իրենց արտաքին գործոց նախարար Ահմէտ Մուխթար 8 նոյեմբերին խիստ գաղտնի շրջաբերական կը դրկէր Քեմալիմ Գարապէքիրի պարզելով իրենց բուն նպատակը. «Հայաստանը զբաղեցնում է տանկական բաւական ընդարձակ մի տարածութիւն, այդ իսկ պատճառով, անհրաժեշտ է ոչնչացնել այն ինչպէս քաղաքականապէս, նոյնպէս եւ մարմնապէս»¹¹: Ռազմական այս հրահանգը կը ցոյացնէ նաեւ քեմալական ցեղասպանական նկրտումները: Արդէն այդ կը պարզեն Ալեքսանդրապոլի մարզի գրաւման շրջանին եւ Արեւելեան Հայաստան ներխուժումին իրենց գործած նախնիները՝ Հայաստանի տարածքին 60 հազար հայ սպաննուած, 38 հազար վիրաւոր, իսկ Թուրքիոյ խորերը բշուած 18 հազար մարդու պարագան, որոնցմէ միայն 2800-ը ողջ մնացած էին:

Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան այս օրհասական ու ճգնաժամային պահուն Ալ. Խատիսեան Թիֆլիսի մէջ 19 նոյեմբերին բրիտանական ներկայացուցիչ գնդ. Սթոքսի դիմելով Բրիտանիոյ օժանդակութիւնը կը խնդրէր. 10 օրեր ետք Լոնտոնէն պատասխանը կու գար. «պարզ է, որ մենք չենք կարող մասնակցել որեւէ համաձայնութեան քեմալակաների հետ, բայց մենք կարծում ենք, որ Հա-

⁸ Arnold Toynbee, 1967, 149–151:

⁹ F.O. 371/2781/264888:

¹⁰ Լեւոն Վարդան, 1975, 224:

¹¹ Ղարիբջանեան Գ. Բ., Սարգսեան Ե. Կ., 1984, 2:

յաստան ոչ մի ուրիշ ընտրությամբ չունի, քանի որ սովետական Ռուսաստանի հետ դաճնագիրը անկասկած կը լինի առելի վատ եղբ»¹²:

Տարօրինակ է, որ այդ օրերուն վարչապետ նշանակուած Սիմոն Վրացեան տարբեր բան կ'ըսէ. «Սթոքսը պատասխան տուեց Ֆորէյն Օֆիսի կողմից. Անգլիան ոչինչով չի կարող օգնել, Հայերին ոչինչ չի մնում անել, բայց եթէ իբրեւ երկու չարեաց փոքրագոյնը՝ հաշտուել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ»¹³:

Իսկ Սթոքս ի՞նչ կը մտածէր՝ ահա եւ այդ բրիտանական աղբիւրներէն. –

Թուրքերու կողմէ Հայաստանի յաջող ներխուժումը մասնակիօրէն փոխած է Միջին Արեւելքի կացութիւնը: Թուրքերը հակամէտ են Ազրպէյճանի հսկողութիւնը ունենալու, [իսկ] պոլշեիկները վճռած են Ազրպէյճանը Ռուսիոյ մէջ պահելու: Անհամաձայնութիւնը Թուրքիոյ եւ պոլշեիկներու ուստի անխուսափելի է: (Մենք) թշնամի ենք երկուքին ալ, բայց պիտի չկռուինք որեւէ մէկուն հետ:

Վայրկեանը պատեհ է երկուքէն մէկուն բարեկամութիւնը ապահովելու միւսին դէմ: Պոլշեիկներուն հետ բարեկամութիւնը կրնայ կեցնել իրենց ընթացիկ յառաջխաղացքը դէպի արեւելք եւ դէպի հարաւ, բայց իրենց քարոզչութիւնը պիտի շարունակուի: Այդ մեզի կրնայ նաեւ տալ հում նիւթեր, որոնց կարիքը շատ ունինք մեր ճարտարարտուեստին, եւ շուկաներ՝ մեր արտադրողներուն համար: Միւս կողմէ դժուար է հաւատալ մնայուն պոլշեիկեան վարչաձեռի: Թուրքերուն հետ բարեկամութիւնը մեզի պիտի արժէ թողլով մեր Թուրքիոյ մէջ յունական տարածումին թիկունք կանգնելու մեր քաղաքականութեան: Մեր կողմը պիտի բերէ ամբողջ իսլամութիւնը, եւ կենսական է մեր արեւելեան կայսրութեան շարունակման համար իսլամը մեր կողքին ունենալ: ... Վիհր Սիւնիներուն եւ Շիիներուն միջեւ լայն է եւ եթէ պէտք է, կարելի է լայնցնել: Ոչ մէկ մահմետական ազգ կայ, ուր մեր կշիռը առելի ծանր է, քան ուրիշ որեւէ օտար երկիր, եւ չկայ մէկը, որ մեր բարեկամութիւնը չուզէր: Պուխարայէն Բապուլ... Բապուլ մեր կողքին կրնանք ունենալ¹⁴:

Կը համարձակիմ վերոյիշեալը Ձերդ յորտութեան նկատաւման յանձնել: Եթէ եւ փափաքուի, Թիֆլիսէն Մուստաֆա Զեմալ փաշային հետ կապ կարելի է հաստատել¹⁵:

1946-ին, երբ Խ. Միութիւնը Կարս եւ Արտահանի համար պահանջ ներկայացուց, Ֆորէյն Օֆիսի հետախուզական բաժինը վարչապետին, վեց նախարարներու եւ թագաւորին համար պատրաստեց տեղեկագիր մը, որուն 47-րդ կէտը կ'ըսէր. –

¹² Ալեքսանտր Խատիսեան, 1968, 291:

¹³ Սիմոն Վրացեան, 1958, 485:

¹⁴ Documents on British Foreign Policy, vol. XII, 1963, 170.

¹⁵ Գնդապետ Սթոքս Թիֆլիսէն Լորտ Զրդոնին 6 նոյեմբեր 1920 թուակիր «անձնական» հեռագիր Լոնտոնի մէջ ստացուած 15 նոյեմբերին: Սոյն թիւ 480 «Գաղտնի/Ընդհանուր/363/19» բնութագրուած հեռագիրը:

Անհնատ պիտի ըլլար աննկատ թողուլ զօրոյթները հողային հատուցման պահանջի մը, որ հիմնուած պիտի ըլլար թուրքերուն կողմէ հայոց վրայ գործադրուած ջարդերուն վրայ: Այս ջարդերը այնքան բարբարոս էին, որ աշխարհի յիշողութեան վրայ տեսական հետք մը ձգած են, եւ եթէ խորհրդային կառավարութիւնը ուզէ քարոզական պայքարի մը ձեռնարկել այս բողոքը վերյիշելով, շատ հաւանականօրէն բաւական համակրանք պիտի ստեղծէ համայն աշխարհի մարդկայնական շրջանակներու մէջ եւ կրնայ Թուրքիան դնել շատ ձախաւեր դիրքի մը մէջ, իբր Սեւ ոչխար թիւ 1¹⁶:

Վերի միտքերը պարզողները հետեւեալը կ'ըսեն այսօր. Ֆորէյն Օֆիսը կ'ընդունի, որ ջարդեր տեղի ունեցած են, բայց զանոնք չ'որակեր իբրեւ ցեղասպանութիւն: Ստորեւ պատասխան մը, որ անձնապէս ինծի դրկուած է 26 յունուար 2001-ին Ֆորէյն Օֆիսի կողմէ.

Բրիտանական իրերայաջորդ կառավարութիւնները դատած են, թէ փաստորէն բաւականաչափ երկդիմի է համոզուելու համար, թէ այս սարսափելի [1915-ի] դէպքերը պէտք է դաստոյտուին որպէս ցեղասպանութիւն, այնպէս ինչպէս սահմանուած է ՄԱԿի ցեղասպանութեան 1948-ի համաձայնութեան մէջ: Հարցը կը մնայ որպէս վիճաբանութեան նիւթ պատմաբաններու միջեւ¹⁷:

Իսկ Ֆորէյն Օֆիսի նորագոյն «Հայաստանի Սփիւռքը – իր դերը եւ ազդեցութիւնը» ամփոփ տեղեկագրին մէջ առանց վերապահութեան հայ սփիւռքի գոյացումը ստորեւ նշուած ձեւով կը պարզեն.–

[Սփիւռքահայերու մեծամասնութիւնը], շատախղճ են Օսմանական կայսրութեան նախկին քաղաքացիներու որոնք փախսան արդի Թուրքիոյ հողամասէն 1915-ի միջհամայնքային բռնութիւններու ընթացքին եւ անկէ ետք¹⁸:

Այս արդէն թուրք ժխտողականներու տեսակէտն է:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Լեւոն Վարդան, – 1975, Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, Պէյրութ, 1975:

Խատիսեան Ալեքսանտր, – 1968, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968:

Ղարիբջանեան Գ. Բ., Սարգսեան Ե. Կ., 1919–1922 թթ, Թուրքիոյ ազգային ազատագրական պատերազմի բնոյթի վերաբերեալ, Արարատ օրաթերթ, Պէյրութ, 29 հոկտեմբեր 1984:

Նասիպեան Ազապի, Բրիտանիա եւ Հայկական Հարցը. 1915–1923, Պէյրութ, 1994:

¹⁶ F.O. 371/59247, F.O. Research Dept. Report of 4 April 1946, entitled «Armenian and Georgian claims of Turkish territory».

¹⁷ F.C.O., London, «Armenian Massacres and Holocaust Memorial Day», letter dated 26 January 2001 signed by Easter Dept.'s Paul Eason.

¹⁸ F.C.O. Armenian's Diaspora – Its Role & Influence – on the Internet.

- Վրացեան Սիմոն**, – 1958, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1958:
Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, vol. XII, London, 1963.
- Lloyd George D.** – 1938, The Truth About the Peace Treaties, London, 1938.
- Messerlian Zaven**, A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide, Հասկ հայագիտական տարեգիրք, Նոր շրջան Բ–Գ հատոր, Անթիլիաս:
- Toynbee Arnold**, – 1967, Acquaintances, London, 1967.

ՓԱՌԱՆՁԵՄ ՄԵՅԹԻՆԱՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Երևանի պետական համալսարան

ԱՍՏԾՈՒՆ ՏՐՎԱԾ ԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ՍՈՒՐԲ ԳՐՔՈՒՄ (ՈՐԴԻ ԱՍՏՎԱԾ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻ)

Հայ եկեղեցու դավանաբանությունը ընդունում է **Սուրբ Երրորդությունը՝ Հայր Աստված, Որդի Աստված և Սուրբ Հոգի**, որոնցից յուրաքանչյուրը Աստվածաշնչի տարբեր գրքերում հանդես է գալիս տարբեր անուններով ու անվանումներով¹: Հայերեն բնագրերում առկա հատուկ անունների և անվանումների համեմատությունը ռուսերեն թարգմանության հետ ի ցույց է դնում հետաքրքիր իրողություններ, մանավանդ երբ համեմատում ենք ռուսերեն երկու բնագրեր՝ НЗ-ն и ЖБ-ն²:

Անդրադառնանք Որդի Աստծուն և Սուրբ Հոգուն տրվող անունների ու անվանումներին³:

ՀԻՍՈՒՄ (հուն.՝ **Ιησους**, ռուս.՝ **Иисус**) // **Փրկիչ**, (հուն.՝ **σωτηρ**, ասոր.՝ **Փառուկա**, ռուս.՝ **Спаситель**): Արական եբրայական Հիսուս անունը հունական տառադարձությունն է եբրայական **Եշու/Եշուա** անվան, որ նշանակում է «փրկիչ կամ խնայող» (ԲՅԱ, 161)⁴, *Աստված է մեծանձն* (ՀԱԲ, հ Գ, 526)⁵: Իսկ սա նշանակում է, որ դեռևս Հին Կտակարանում *փրկիչ* նշանակությունն ունեցող **Հեսու** անունը կար. Հին Կտակարանում գործածվում է **Յեսու/Հեսու** կամ **Յեսուս** անունը, և այդ անունը կրում էին մի քանի անձինք (Ել. ԺԷ 9 (Ишоу), 10 (Ишоус), Թվ. ԺԱ 28, ԺԳ 17, ԺԴ 6, 38, 65, Բ Օր. Գ 21, Հս. Ա 1, 5, 6...Դ 1,15...), բայց ինչպես նշում է ԲՄԳ-ն «Ոչ *որքերք կրեց այս անունն այնպես յիրաւի և արժանի, և ոչ կատարեց լի և լի այն բառին նշանակութիւնն, ինչպէս Յիսուս Քրիստոս, որ կը փրկէ ի մեղաց և ի դժոխաց, և ստացաւ վասն մեր գերկինս իւրով արեամբ*»: Ապա անմիջապես հավելում է, որ ուրեմն

¹ Հայր Աստծու անունները տրված են առանձին հոդվածով:

² *Новая Женедевская учебная Библия* (Синодальный перевод), 1998 г. (НЖБ):

³ Համեմատությունը կատարվել է *Новый завет на греческом и русском языках* (НЗ), 2002:

⁴ Տե՛ս *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, 1769:

⁵ Ըստ БС-ի՝ **Иисус** նշանակում է *Иегова спасает/Եհովան փրկում է/*, ինչն արդեն բոլորովին այլ ընկալում է տալիս անվանը: Տե՛ս *Библейский словарь*, 1995:

այդ անունը տրվեց Հիսուսին աստվածային հրամանով՝ «...*իբրև յատուկ անուն ի վաղուց ցանկալի Փրկչի, և զոր քիւրք քիւրուց փրկելոց յերկինս յաւիտեան պիտի պաշտեն իբրև իրենց մի միայն և ամենափառաւոր Ազատիչը*»⁶: Փաստորեն անվան բուն իմաստի և այդ անունը կրող անձի միջև ուղղակի կապ կա, և այդ կապը հաստատվում է Աստծու նախախնամությամբ և հաստատվում Նոր Կտակարանում:

Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «... *Յիսուս, այն, որ փրկէ, ապրեցուցիչ, կեցուցիչ, ազատիչ, կենարար*» (հ.Բ, 964): Ահա թե ինչու Մատթեոսի Ավետարանում ուղղակիորեն, ինչպես հինկտակարանյան հեղուների անունների մեկնությունն է տրվում, կարդում ենք. «*Նա մի որդի պիտի ծնի, և նրա անունը Յիսուս պիտի դնես, քանի որ նա պիտի փրկի իր ժողովրդին՝ իր մեղքերից*» (Ա 21):

Ռուսերենում *Հեսու/Հիսուս* տարբերակումը չկա. թե՛ հինկտակարանյան մի քանի անձինք (նույնիսկ՝ մեկ տեղանուն)՝ թե՛ *Հեսու*-ն, թե՛ *Հիսուս* անվանվում են *Нусыс*, սակայն հայերենում դրանք տարբերակված են: Հին Կտակարանի մի ամբողջ գիրք անվանված է *Հեսու* անվամբ՝ *Յեսու Նաւեայ*: Իսկ Նոր Կտակարանում միայն *Հիսուս* անունն է, որը նկատի ունի Քրիստոսին: Մեկ այլ հետաքրքիր տարբերակում ևս կա. ավետարաններում գործածվում է *Հիսուս*, իսկ *Թողթերում...*՝ *Քրիստոս*, քանի որ ավետարանները նրա կյանքն ու գործունեությունն են ներկայացնում, իսկ *Թողթերը...*՝ աստվածային էությունն ու կենարար գործը:

Հին Կտակարանը մեզ ծանուցում է, որ կգա Աստծու ընտրյալը, որը կլինի **Մարգարե**, ինչպես Մովսեսը. «*Քո Եհովայ Աստուածը քո միջիցը քո եղբայրներիցը ինձ պէս մի մարգարէ վեր կկացնէ քեզ համար, նորան լսեցէք*» (Բ Օր. ԺԸ 15): Կլինի **Քահանա** և **Քահանայապետ**, ինչպես Մեղքիսեդեկը. «*Այսպէս էլ Քրիստոսը ոչ թէ ինքն իր անձը փառաւորեց, որ Քահանայապետ լինի, այլ նա, որ ասեց նորան, թէ՛ Իմ Որդին ես դու, ես այսօր ծնեցի քեզ... Դու քահանայ ես յաւիտեան Մեղքիսեդեկի կարգի պէս*» (Եբր. Ե 5-6): Կլինի **Թագավոր**, ինչպես Դավիթը: Ուրեմն **Աստված** և **Աստծու որդի**, որը, մարգարե, քահանա, թագավոր լինելով հանդերձ, «*Քրիստոսն է ամենը և ամենի մէջ*»⁷ (Առ Կող. Գ 11):

Թեև *Աստվածաշնչի* համաբարբառի (ԹԱԱՀ)⁸ տվյալներով *Հիսուս Քրիստոս* անվան գործածությունները 672-ն են, բայց իրականում դրանք Նոր Կտակարանում ավելի շատ են: Այսպես՝ Համաբարբառում ներկայաց-

⁶ Տե՛ս *Բառարան Սուրբ Գրոց...*, 1881(1992), 376:

⁷ Թերևս այս խոսքերի ազդեցությամբ է պայմանավորված Գր. Նարեկացու *Մատյանի* հետևյալ տողը՝ «*Ես եմ ամենքը, և ամենքինն է պարփակված իմ մէջ*»:

⁸ Տե՛ս *Համաբարբառ Հին և Նոր Կտակարանաց*, 1895, Դ:

ված 101 անվան փոխարեն իրականում միայն Մատթեոսի *Ավետարանում* Հիսուս Քրիստոս անունը գործածված է 170 անգամ, Մարկոսի *Ավետարանում* ներկայացված 32-ի փոխարեն 93 անգամ, Ղուկասի մոտ՝ 38-ի փոխարեն 94 անգամ և այլն:

Ինչպես նշեցինք վերևում **Յեսու** կամ **Յիսուս** անունը հունարեն ձևն է եբրայերեն **Եշուս** անվան, որ թարգմանվում է **փրկիչ**: Այս անունը տրվեց Քրիստոսին Աստծու հրամանով Գաբրիել հրեշտակապետի կողմից, որը Հովսեփին և Մարիամին հայտնեց Աստծու կամքը՝ Մարիամին Սուրբ Հոգու շնորհով որդի պարգևելու. «Յովսեփ, որդի Դաւթի, մի՛ երկրնչիր առնուլ առ քեզ զՄարիամ կին քո. քանզի որ ի նմայն ծնեալ է՝ ի Հոգւոյն Սրբոյ է: Ծնցի որդի, և կոչեացես զանուն նորա Յիսուս, զի նա փրկեացէ զժողովուրդ իւր ի մեղաց իւրեանց» (Մտթ. Ա 20- 21): Մատթեոսի *Ավետարանում* նա անվանվում է նաև **Էմմանուել**, Ղուկասի *Ավետարանում*՝ **Որդի Աստուծոյ**. «Բարձրելոյն հովանի լիցի ի վերայ քո. քանզի և որ ծնանելոցն է ի քէն՝ սուրբ է, և **Որդի Աստուծոյ կոչեացի**» (Ղկ. Ա 35):

Հիսուսը Տիրոջ սովորական անունն է, մարդկային, երկրային անունը, որն անշուշտ չպետք է գործածվի *Աստված* բառի հետ, մինչդեռ՝ «...Նրանցից է նաև Քրիստոս՝ ըստ մարմնի. և նա է բոլորի վրայ յաւիտեանս օրհնեալ Աստուած» (Ա-3, Հոմ. Թ 5):

Ըստ *Աստվածաշնչի*՝ փոքր է Ադամից չորս հազար տարով: Ծնվել է Բեթղեհեմ քաղաքում մեր թվականության մոտ չորրորդ տարում (սակայն համարվում է մեր թվականության սկիզբը) և ստացել է իր երկրային անունը՝ **Հիսուս Նազովրեցի**:

Իր գործունեությունը սկսել է 30 տարեկանում, որը տևել է երեքուկես տարի: Հիսուսի վարքը պատմվում է չորս Ավետարանների մեջ: Նա ինքն Աստվածն է՝ Սուրբ Երրորդության երկրորդ անձը՝ **Աստծու Միածին Որդին**, որն էլ դարձավ մարդկության **Փրկիչը**: Հիսուսն է միջնորդը Աստծու և մարդու միջև, որովհետև նա և՛ Աստված է, և՛ մարդ (Եբր. Թ 15): Այս գրքում հիշեցվում է, որ «*Որդին հրեշտակներից մեծ է, ...Փրկութիւն Քրիստոսով և ոչ թէ հրեշտակներով, ... Քրիստոս գերազանց՝ քան Մովսէսը*»:

Փրկիչը, լինելով Հիսուս անվան բառացի իմաստը, դառնում է նաև անուն և հաճախ կիրառվում է թե՛ առանձին՝ նկատի ունենալով Հիսուսին՝ «-Մի՛ վախենաք, որովհետև ահա մեծ ուրախութիւն եմ աւետում ձեզ, որ բոլոր ժողովրդին պիտի լինի. Թէ այսաւր ձեզ **Փրկիչ** ծնուեցաւ Դաւիթի քաղաքումը, որ է Քրիստոս Տէրը» (Ղկ. Բ 10-12) և թե՛ հենց Հիսուս անվան հետ՝ դառնալով մականուն. «*Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Տեստն մերոյ փառք...*» (Հդ. Ա 25): Գրաբար այս հատվածը արևելահայերեն տեքստում

թարգմանված է. «...նրան՝ միակ Աստծուն և մեր Փրկչին՝ Յիսուս Քրիստոսին՝ մեր Տիրոջը, փառք...» (Ա-3):

Սակայն ասենք, որ Փրկիչ անվանումը տրվում է նաև Հայր Աստծուն Հին Կտակարանի մի քանի գրքերում՝ Բ Օրինաց. «Ապստամբեաց յԱստուծոյ փրկչէ իւրմէ», «...ապստամբեաց Աստծու՝ իր **Փրկչի** դէմ» (ԼԲ 16), Դատավորներին. «...յարոյց Տէր **Փրկիչ** Բարայելի» (օ **θεου σωτηρος**, ասոր.՝ **Փառոկա**) (Գ 9), Բ Թագավորությունների. «Տէրն իմ վէմն է, ամրութիւնն ու **փրկիչը**» (ԻԲ 2), Սաղմոսների գրքում՝ մի քանի անգամ. «Տէր հաստատիչ իմ, ապաւէն իմ եւ **փրկիչ իմ**» (սօտերիա **μου**) (ԻԴ 5) և այլն: Չմոռանանք, որ Աստված ինքը իրեն համարում է Բարայելի փրկիչը. «...քանզի ես եմ քո Տէր Աստուածը՝ Բարայելի Սուրբը, որ պիտի փրկեմ քեզ» (Ես. ԽԳ 3, 11): Հին Կտակարանում Հերոդովամ արքան ևս համարվում է փրկիչ (Դ Թգ. ԻԲ 2), Դատավորների գրքում՝ որոշ դատավորներ (Դտ. Գ 9, 15): Բայց հետո միայն գալու էր այն միակ Փրկիչը, որին Աստված համարեց իր միակ ու անփոխարինելի Որդին:

Քրիստոս, Օծյալ, Մեսիա (հուն.՝ **Χριστος/Μεσσιας**, ռուս.՝ **Христос**, ասոր.՝ **Մշիխա**): **Քրիստոս**-ը եբրայական *Մեսիա* անվան հունարեն համարժեքն է (հուն.՝ *xrio- oδeι*, *xristos- oδuված*), որ նշանակում է *Օծյալ*: Ըստ ԲՄԳ-ի՝ «**Քրիստոս** անունը Փրկչին պաշտօնին տիրողուն է, և չէ պարտ նկատուիլ իբրև լոկ անուն, որոշելու համար մեր Տէրն Յիսուս կոչուած ուրիշ անձերէ»⁹:

Հր. Աճառյանը նշում է, որ **Մեսիա**-ն անպատշաճ է տալ սովորական մահկանացուներին (ՀԱԲ, ԽԳ, 318), ուստի այս անունը գործածության մեջ մնում է եզակի՝ իբրև Հիսուս Քրիստոսի մականուն. «Գտաք **զՄեսիայն** (որ թարգմանի Քրիստոս)» (Հվի. Ա 41, Դ 25):

Հին Կտակարանի Մեսիան Նոր Կտակարանում դառնում է Քրիստոս. «Հերովդէս...հարցանէր ի նոցանէ, թէ ուր ծնանիցի **Քրիստոսն**» (Մտթ. Բ 5), «Դու ես **Քրիստոսն**, Որդի Աստուծոյ կենդանոյ» (ԺՁ 16):

Եսայի մարգարեն գուշակեց Մեսիայի գալուստը և **Էմմանուէլ/Մանուէլ** (հուն.՝ **Εμμανουηλ**, ռուս.՝ **Еммануил**), անվանեց նրան¹⁰: Սա եբրայական անուն է, որը կազմությամբ բարդ բառ է և նշանակում է **Աստված մեզ հետ է** (Ես. Է 14, Ը 8, Մտթ. Ա 23). «Ահա կոյս յասցի եւ ծնցի որդի, եւ կոչեցեն զանունն նորա **Էմմանուէլ** (Ես. Է 14), որ թարգմանի՝ Ընդ մեզ Աստուած» (Մտթ. Ա 23): Ռուսերեն աղբյուրները նույնպես անվան իմաստը մեկնում են *աստված մեզ հետ է*¹¹:

⁹ Տե՛ս Բառարան Սուրբ Գրոց, 581:

¹⁰ Եսայու մարգարեության մեջ Էմմանուէլ-Քրիստոս և Աստված էությունների մասին տե՛ս **Գրիգորյան Ֆ.**, հ 1, 2013:

¹¹ Տե՛ս Библейский словарь, с. 192.

Էմմանուել անվան կրճատված ձևն է **Մանուելը**, ինչպես Եղիազարից՝ Ղազար: Անվան այս տարբերակը գործածված է հայ հին բանաստեղծության մեջ: Հայ բանաստեղծության մեջ անվան իմաստն է ակնարկում Ֆրիկը. «-Կոյսն է ծրնող Մանուէի, Որ մեզ **աստուած** թարգմանի նա...» (Բ, 123): Բացի ուղղակի իմաստից, դառնում է շրջասության եզր՝ ակնարկելով Մարիամ Աստվածածնին. «Բանն, որ ի հորէ էր լոյս, Ի քէն ծագեցաւ մեզ յոյս, Յարգանդէ կոչեաց Յիսուս, **Մայր Մանուէի** սուրբ կոյս» (Հ. Երզ. ԲԶ, 36, 97-102), «Չքնաղ, ահեղ, զարմանալի, **Մայր անարատ Մանուէի**...» (Ն.Մոկ., Բ, 137)¹²:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ հայ բանաստեղծության մեջ անվան **Մանուել** տարբերակը շատ հաճախական է, ինչպես՝ «Յեսայի գոչէ՛ Միայ կոյս յղացի Նոր զարմանալի ծնցի **Մանուիէլ**» (Խ.Կեչ., Բ, 167), «Երգեաց Գաբրիէլ, **Չանեղն Մանուէլ**, Էացաւ ի քէն տիրամայր, Ընկալաւ մարմին» (Գ.Աղթ., Բ, 164), «Նազարէթ աջ եկեալ պետն Գաբրիէլ, Աւետեաց սրբուհոյն **գտէրն իմ Մանուէլ**, Ծնեալն ի քէն անմահ տիրէ զԻսրայէլ, Հոգով, մարմնով Յիսուս երկու մայր, որ մեր է» (Հ.Կաֆ., ՈՒՄԲ, հ2, 178), «Չի ի քէն ծնանի **Մանուէլ արքայն**» (Ս. Կաֆ., ՈՒՄԲ, հ2, 203):

Աստծու Որդի, Աստվածորդի, Որդի (հուն.՝ υιος θεου, ասոր.՝ **Բռա դ Ա-լահա**, ռուս.՝ **Сын Божий**): Սրանք Հիսուսին տրված անվանումներ են, որ նշանակում են, թե նա **Հայր Աստծու որդին** է:

Մարկոսի Ավետարանում նա **Որդի** է անվանվում. «Երկնքից մի ձայն եկաւ, որն ասում էր. «Դո՛ւ ես իմ սիրելի **Որդին**, որ ունես իմ ամբողջ բարեհաճութիւնը»» (Մրկ. Ա 11): Հովհանի Ավետարանում (Ա 49) Հիսուսը և՛ **Ռաբբին** է, և՛ **Աստծու որդին**, և՛ **Իսրայելի թագավորը**. «**Ռաբբի՛, դու ես Աստծու Որդին, դո՛ւ ես Իսրայելի թագաւորը**»:

Մարդու Որդի/Որդի Մարդոյ (հուն.՝ υιος του ανθρωπου, ասոր.՝ **Բռա դ Նաշա**, ռուս.՝ **Сын Человеческий**): Հովհանի Ավետարանի Ե գլխում Հիսուս ամբողջովին բացահայտում է Հոր և Որդու էությունները, մասնավորապես՝ **Մարդու Որդու**. «...Հայրն ինքն իր մէջ կեանք ունի եւ կեանք է տալիս, նոյնպէս եւ Որդուն տուեց ինքն իր մէջ կեանք ունենալ եւ տալ: Եւ նրան իշխանութիւն տուեց դատաստան անելու, քանի որ **մարդու Որդի** է» (Ե 26-27), նաև Մատթեոսի Ավետարանում՝ «Որպէս **Որդի մարդոյ** ոչ եկն պաշտօն առնուլ, այլ՝ պաշտել...» (Ի 28):

Մարդու որդու մարդկային էությունը ավելի է հաստատվում **Դավթի որդի** անվանմամբ (հուն.՝ υιος Δαυιδ, ռուս.՝ **Сын Давидов**). «Ողորմեաց մեզ, Յիսուս, **Որդի՛ Դավթի**» (Մտթ. Ի 30-32): Հետաքրքիրն այն է, որ ռուսերենում տրվում է ոչ թե *Сын Человека*, այլ՝ *Сын Человеческий*:

¹² Օրինակները տրվում են ըստ Փ. Գ. Մեյթիխանյան, 2001:

ՄԻԱԾԻՆ (ասոր.՝ **Իիսիդայա**) - Հիսուս Քրիստոսին տրված մականունը:

ՆԱԶՈՎՐԵՑԻ/ՆԱԶՈՎՐԱՑԻ (հուն.՝ **Ναζωραεος**, ասոր.՝ **Նասռայա**, ռուս.՝ **Назореум**) անվանումը դառնում է Հիսուս Քրիստոսի մականունը՝ Նազարեթ (հուն.՝ **Ναζαρετ**) քաղաքի անունից՝ «Եւ եկեալ բնակեցաւ ի քաղաքին, որ կոչէր Նազարեթ, զի լցցի բան մարգարէիցն թէ **Նազովրեցի** կոչեցի» (Մտթ. Բ 23, Մարկ. Ա 24, Ժ 47, ԺԶ 6, Ղկ. Դ 34, Հվի. ԺԸ 5, Գրծ. Բ 22, Դ 10): **Նազովրեցի** մականվան առաջացման մասին հետաքրքիր մեկնաբանություն է տալիս ԱԱՄ-ն. «Կան շատեր, որք **նէզէր** նշանակութեամբ, որ է **բաժնէկ**, կր մեկնեն, թէ Յիսուս Նազովրեցի ըսուեցաւ զատուած, նուիրուած մէկն ըլլալուն համար, կան ուրիշներ, որք **նէզէր** բառին նշանակութեամբ, որ է **ոստ, շառաւիղ**, կր մեկնեն, թէ Յիսուս Նազովրեցի կոչուեցաւ, որպէս Եսայի գուշակած էր. «Եւ բղիսեցէ զաւագան յարմատոյն Յեանայա եւ ելցէ ծաղիկ յարմատոյ անտի» (ԺԱ 1, ԾԴ 2, Եր. ԻԳ 5, Չք. Գ, Չ 8, 12): Կայ մէկ ուրիշ մէկ մեկնությունն աւելի եւս յաւանական. Գալիլեա Հրէաստանի ամէնէն անարգ ու նուաստ հոշակուած երկիրն էր, եւ Նազարեթ ա՛լ աւելի վատանում, մինչ զի Նաթանայէլ անգամ, որպէս Ծնորիսի եւս կր յիշատակէ, կր դրժուարէր հաւատալ, թէ Նազարեթէն բարի բան մը կրնայ ելլել (Հվի. Ա 46). հեթանոսներով խառնուած այդ երկրի Հրեայներուն լեզուն անգամ տարբեր էր Հրէաստանի միւս Հրեայներուն լեզուէն, ապա ուրէմն **Նազովրեցի** էր **պարսաւանուն**, նախատանաց անուն, որպէս այս մտօք գործածեցին Քրիստոսի աշակերտներուն համար ալ (Գրծ. ԻԴ 5): Քրիստոս **Նազովրեցի** կոչուէր, որպէս զի լիով կատարուէր մարգարէութեանց սա խօսք, թէ Մեսեայն պիտի ըլլար անարգ, արհամարհուած ու նուաստացած» (Ես. ԾԳ) (ԱԱՄ, 13)¹³:

Գառ, Աստծու գառ (հուն.՝ **αμνος του θεου**, ասոր.՝ **Փեռա դ Ալահա**, ռուս.՝ **Агнец Божий**): Սրանք այն ոճանուններն են, որ բնութագրում են Որդի Աստծուն՝ Հիսուսին: Չմոռանանք, որ հենց ինքը՝ Հիսուսը իրեն նմանեցնում է զատկական զոհաբերվող գառանը «...ибо и Пасха наша, Христос» (Ա Կորնթ. Ե 7): Մարդկային մեղքի համար զոհ դարձած Քրիստոսը դառնում է **Գառն Աստուծոյ** (Հվի. Ա 29):

Ռաբբի, Ռաբբունի, Բաբունի, Վարդապետ (հուն.՝ **Ραββι, Ραββουνι**, ասոր.՝ **Ռաբի**, ռուս.՝ **Равви, Раввуни**): Մարկոսի Ավետարանում Պետրոսը Հիսուսին կոչում է **Ռաբբի**. «**Ռաբբի՛**, ահաւասիկ թգեմին, որին անիծեցիր, չորացել է» (ԺԱ 21): **Ռաբ** արմատը հին եբրայերէնում նշանակել է **գլուխ** և սուրբգրային տեքստերի բաղադրյալ անվանումներում թարգմանվել է **դահնապետ** (եբր.՝ **Բապ-Թապպախիմ**) (Գ Թգ. ԻԵ 8), **ներքինապետ** նշանակություններով. «Եւ ասէ թագաւորն ցԱսիանէզ՝ **ներքինապետ** իւր..» (Դն. Ա 3, Ե

¹³ Տե՛ս Աշխարհաբար Աւետարան և մեկնություն., 1894:

11): Հետագայում բառը ձեռք է բերում և սկսում է գործածվել հրեաների մեջ իբրև պատվանուն՝ **տեր** կամ **վարդապետ** նշանակությամբ: Եվ հետաքրքիրն այն է, որ այնքան **Ռաբ** տիտղոսը չէր պատվավոր, որքան **Ռաբբի**-ն, որ նշանակում էր **Տեր իմ** կամ **վարդապետ իմ**: ԵՇ-ն այս անվան նշանակությունը *בעלזקני זוכנודון* է տալիս, ինչը, կարծում ենք, անդրադարձն է ավելի ուշ շրջանի ընկալման¹⁴: Այս անվան տարբերակ են նաև **ռաբբան** կամ **ռաբբուն**, որից էլ գալիս է **ռաբբունի**-ն: Մատթեոսի *Ավետարանում* ոչ միայն տրվում է այդ անվան բացատրությունը, այլև մեկնաբանվում. «Միրում են ընթրիքների ժամանակ պատուոյ տեղերը, ժողովարաններում՝ նախապատիւ աթոռները եւ հրապարակներում ողջոյններ առնել ու մարդկանցից կոչուել **ռաբբի**, որ նշանակում է **ուսուցիչ**: Բայց դուք որեւէ մէկին ուսուցիչ մի՛ կոչէք, որովհետեւ ձեր ուսուցիչը մէկ է, եւ դուք բոլորդ եղբայրներ էք... Եւ ուսուցիչներ չկոչուէք, որովհետեւ **Քրիստոս է ձեր ուսուցիչը**» (ԻԳ 7, 8, 9): Հովհաննի *Ավետարանում* պատվանունն ուղղակի տրվում է Հիսուսին. «Ասէ ցնա Յիսուս, Մարիամ: Եւ նա դարձաւ եւ ասէ ցնա Եբրայեցերէն, **Րաբբունի**, որ թարգմանի վարդապետ» (Ա-3), «Յիսուս նրան ասաց՝ Մարիամ: Եւ նա դարձաւ ու եբրայերէն նրան ասաց՝ **Ռաբբունի**՝ (որ թարգմանում է՝ վարդապետ)» (Հվի. Ի 16, Ա-1):

Մարկոսի *Ավետարանում* Հիսուսին մեծահարուստ մեկը անվանում է **Վարդապետ** և ոչ մեկ անգամ. «Բարի՛ **Վարդապետ**, ի՞նչ պէտք է անեմ, որ յախտենական կեանքը ժառանգեմ» (Ժ 17): Հետաքրքիր է Հիսուսի պատասխանը. «Ինչո՞ւ ես ինձ բարի կոչում. բարի չէ ոչ ոք, այլ միայն՝ Աստուած»:

Ոչ մեկ անգամ Նոր Կտակարանում **Ռաբբի** և **Վարդապետ** պատվանուններով ժողովուրդը և առաքյալները դիմում են Հիսուսին. «Պետրոս Յիսուսին ասաց. «**Ռաբբի**՝, լաւ է, որ մենք այստեղ լինենք...» (Մարկ. Թ 4), «Կոյրը նրան ասաց. «**Վարդապետ**, աչքերս թող բացուեն»» (Ժ 51), **Ռաբբի**՝ ԺԱ 21, Հվի. Ա 38, 49, Դ 31:

Իշխան, Առաջնորդ (հուն.՝ *ηγούμενος*, ռուս.՝ *Вождь*) Գրաբար և արևմտահայերեն և արևելահայերեն բնագրերում Մատթեոսի *Ավետարանում* տրվում է **իշխան**՝ փոքրատառ գրությամբ. «...ի քէն ելցէ ինձ **իշխան**, որ հովուենացէ զժողովուրդ...» (Բ 6), որը ռուսերեն համարժեքում ներկայացված է որպէս *Вождь – Առաջնորդ*:

Ալֆա և Օմեգա: Հունական այբուբենի առաջին ու վերջին տառերն են, որոնք խորհրդանշում են Հիսուսի սկիզբն ու վախճանը. «Ես եմ **Ալֆան և Օմեգան**» (Հայտն. Ա 8):

Սուրբ Հոգի (ռուս.՝ *Святой Дух, Дух Божия, Дух Господень*, ասոր.՝ *Ռուխա դ Կուդշա*) Աստվածաշնչում **Հոգի** բառի կիրառությունները ան-

¹⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 369:

ցնում են մի քանի հարյուրից (460), և այդ բոլոր գործածություններում պետք է տարբերակել **հոգի, Հոգի, Աստծու Հոգի, Հոր Հոգի, Տիրոջ Հոգի, Սուրբ Հոգի, Ճշմարտության Հոգի** անվանումները¹⁵:

Հոգի բառի տարբեր իմաստային դրսևորումներ կան. Սուրբ Գրքում բառն ունի ամենատարբեր իմաստային կիրառություններ՝ շունչ, մարդկային հոգի: Բայց մինչ **Սուրբ Հոգին**, Հին Կտակարանի տարբեր գրքերում, սկսած *Ծննդոցից*, նախ և առաջ **Հայր Աստծու Հոգին** է, որ ամենասկզբում տարածվում է ջրերի վրա. «Երկիրն անձև ու անկազմ էր, խաւար էր տիրում անհունի վրայ, և **Աստծու հոգին** շրջում էր ջրերի վրայ» (Ծն. Ա 2/Ա-3), Թվոց ԻԳ 7-ում՝ **Հոգի աստուծոյ**. «Եւ եղև **Հոգի Աստուծոյ** ի վերայ նորա...»: Այն մեկ այլ դեպքում կկոչվի **աստվածեղեն Հոգի**. Ելից ԼԱ 3-ում տրվում է **Հոգին**. «Եւ լցուցի զնա աստուածեղեն **Հոգւով** իմաստութեան և հանճարոյ և գիտութեան ամենայն գործոյ...» (Բեսելիէլի մասին), Թվ. ԺԱ 25, 26, Թվ. ԻԷ 18-ում. «Առ դու քեզ զՅեսու որդի Նաւեայ, զայր յորում գոյ **Հոգի**, և դիցես զձեռք քո ի վերայ նորա», և ապա՝ **Տիրոջ հոգին**. «Եւ **Հոգի Տեսնն** զօրացոյց զԳեղէն» (Դտ. ԺԱ 29): Այդ Հոգին՝ որպես Հայր Աստված հաղորդակցվում է. «**Հոգի Տեսնն** խօսեցաւ յիս, և բան նորա ի լեզուի իմում» (Բ Թգ. ԻԳ 2): Ապա նաև՝ «Զանի որ ոչ թէ դուք էք, որ պիտի խօսեք, այլ ձեր **Հօր Հոգին**, որ պիտի խօսի ձեր միջոցով» (Մտթ. Ժ 20):

Հայերենում **Հոգի Աստուծոյ** և **Հոգի Տեսնն** կապակցություններին համարժեքներ են ռուսերեն տեքստերում **Дух Божия** և **Дух Господень**: Սրանք **Սուրբ Հոգի** անվանմանը նույնարժեք չեն:

Ինչպե՞ս աստվածային Հոգին ներհյուսվեց Սուրբ Երրորդության երրորդ անձին՝ Սուրբ Հոգուն:

Այնուհետև այդ **Հոգին** Աստված դրեց այն մարդկանց մեջ, ովքեր պետք է ծառայեին Վկայության խորանում. «Բարայէլացի ծերերի միջից ինձ համար հալաքի՛ր եօթանասուն տղամարդ, որոնց ճանաչում ես իբրեւ ժողովրդի մէջ ամենածեր մարդիկ: Նրանց կը բերես վկայութեան խորան, և նրանք այնտեղ կը կանգնեն քեզ հետ: Ես (Աստված) կ'իջնեմ այնտեղ, կը խօսեմ քեզ հետ և քեզ տուածս ոգուց (ի Հոգւոյդ, Ա-1)¹⁶ կ'առնեմ ու կը դնեմ նրանց մէջ...» (Ա-3. Թվ. ԺԱ 16, 17, 25): Այդ հոգին չունի միս ու արյուն, այն Աստծու անբաժանելի մասն է, եթե ոչ էությունը. «Բայց կը գայ ժամանակը, և արդեն իսկ եկել է, երբ ճշմարիտ երկրպագուները կ'երկրպագեն Հօրը հոգով և ճշմարտութեամբ, քանի

¹⁵ Ի դեպ, ՏԵ-ն **Дух** ընդհանուր բառացանկից առանձնացված ներկայացնում է **Дух Божия**, **Дух Господень**, **Святой Дух** կապակցությունները, էջ 338:

¹⁶ Համամիտ չենք, որ արևելահայերենում **հոգին ոգի** է թարգմանված, մանավանդ որ հենց Սուրբ Գրքում խոսվում է դրանց տարբերակման մասին (Ա Թես. Ե 23, Եբր. Գ 12):

որ հայրն էլ իրեն այդպիսի երկրպագուներ է ուզում: Հոգի է Աստուած, եւ նրա երկրպագուները պետք է հոգով եւ ճշմարտութեամբ երկրպագեն» (Հվի. Դ 23,24): Հոգին այնուհետեւ պետք է անցնի Հիսուսին. «Քանի որ նա, ում Աստուած ուղարկեց, Աստծու խօսքերն է խօսում. որովհետեւ Աստուած Հոգին տալիս է առանց չափի: Հայրը սիրում է Որդուն եւ ամէն ինչ տուել է նրա ձեռքը: Ով հաւատում է Որդուն, ընդունում է յախտենական կեանքը, իսկ ով չի հնազանդւում Որդուն, կեանք չի տեսնի, այլ նրա վրայ կը մնայ Աստծու բարկությունը» (Ա-3, Հվի. Գ 34, 35): Հորից և Որդուց Սուրբ Հոգին անցնում է առաքյալներին. «Իսկ **Մխիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին**, որին Հայրը կ'ուղարկի իմ անունով, նա ձեզ ամէն բան կ'ուսուցանի եւ ձեզ կը յիշեցնի այն ամէնը, ինչ ես ասացի ձեզ» (Հվի.ԺԴ 26): Ինչպէս տեսնում ենք, բերված օրինակում Սուրբ Հոգին բացահայտվում է իբրեւ **Մխիթարիչ**, որը դառնում է ոճանուն Սուրբ Երրորդության երրորդ էության համար: Ընդ որում, ոչ միայն այդ օրինակում. «Եւ ես աղաչեցից զՀայր, եւ այլ **Մխիթարիչ տացէ ձեզ**» (Հվի. ԺԴ 16): Անուղակիորեն Հիսուս իրեն ևս համարում է **Մխիթարիչ**¹⁷: Համեմատությունը ռուսերենի **Утешитель**, ասորոքերենի **Փառակլետա** և հունարենի **παράκλητος** համարժեքների հետ ցույց է տալիս, որ թարգմանական որևէ հակասություն չկա:

Աստվածաշնչի տարբեր գրքերում *Սուրբ Հոգին* գործածվում է նաև առանց *Սուրբ* բաղադրիչի: Դրա փոխարեն հաճախ **Սուրբ Հոգին** ներկայանում է **Ճշմարտության Հոգի** (Дух Истины, πνευμα της αληθείας) տարբերակով. «Երբ որ գայ նա՝ **Ճշմարտութեան Հոգին**, ամենայն ճշմարտութեամբ կ'առաջնորդի ձեզ» (Հվի. ԺԶ 13):

Եսայու մարգարեության մեջ հոգին դառնում է իմաստության և հանճարի հոգի՝ ներհյուսվելով Աստծու էությանը. «Նրա վրայ պիտի իջնի Աստծու հոգին, իմաստության և հանճարի հոգին, խորհրդի և գործության հոգին, գիտության և աստվածապաշտության հոգին. Աստծու երկիւղի հոգին պիտի լցնի այն» (Ես. ԺԱ 2):

Եսայու մարգարեության մեջ նաև՝ **Դատաստանի և այրման հոգի**. «Տերը Սիոնի և Երուսաղեմի տղաների ու աղջիկների աղտեղությունը պիտի լուանայ, **դատաստանի հոգով և այրման հոգով** արիւնը նրանց միջից պիտի արքի» (Ես. Դ 4), իսկ Հռովմեացիների Ը 2-ում արդեն՝ **կյանք տվող հոգի**. «Որովհետեւ Քրիստոս Յիսուսով կեանք տուող հոգու օրէնքը ինձ փրկեց մեղքի եւ մահուան օրէնքից»: Եվ ի վերջո՝ **Հավիտենական Հոգի**. «Եթե ցուլերի ու նոխազների տարիներ և երիկների շաղ տրված մոխիրը մաքրում են պղծուածներին մարմնի մաքրության համար, որչա՛փ առավել արիւնը Քրիստոսի, որ **յախտենական Հոգու** միջոցով ինքն իրեն պատարագ մատուցեց Աստծուն...» (Եբր. Թ 14):

¹⁷ Տե՛ս Греческо-русский словарь Нового Завета, 1997, 158:

Նոր Կտակարանը գրվել է հունարենով, և հայ թարգմանիչները, ի տարբերություն Հին Կտակարանի, կատարել են անմիջական թարգմանություն, ուստի հատուկ անունների և անվանումների անվանաբանությունը այսպիսով խարսխվում է հունարեն բնագրի վրա:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Библейский словарь, Нюстрем Эрик, перевод со шведского, под редакцией И. С. Свенсона, (БС), Санкт-Петербург, 1995:

Греческо-русский словарь Нового Завета, Перевод Баркли М. Ньюмана, М. 1997.

Новая Женевская учебная Библия (Синодальный перевод), 1998 г. (НЖБ):

Новый завет на греческом и русском языках (НЗ), ред. А.А. Алексеев, сост. Д.И. Захарова, Российское библейское общество, М., 2002:

Աշխարհաբար Աւետարան և մեկնութիւն. ըստ վարդապետութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Վահան վարդ. Տէր-Մինասեան, Կ.Պոլիս, 1894:

Բառարան Սուրբ Գրոց..., Կոստանդնուպոլիս, 1881(1992):

Բառգիրք հայկազնան լեզուի, հատոր երկրորդ, ի Վենետիկ, 1769:

Գրիգորյան Ֆ., *Աստվածաշնչի հանրագիտարան*, հ 1, Եր. 2013:

Համաբարբառ Հին և Նոր Կտակարանաց, աշխ.՝ Թադէոս վարդապետի Աստուածատուրեան, Յերուսաղէմ, 1895:

Մեյթիխանյան Փ. Գ., *Աստվածաշնչի և հայոց սուրբ անվանք բառարան*, Եր., 2001:

ПАРАНДЗЕМ МЕЙТИХАНЯН

*Кандидат филологических наук
Ереванский Государственный Университет*

ДАННЫЕ БОГУ ИМЕНА И НАЗВАНИЯ В СВЯЩЕННОМ ПИСАНИИ (БОГ СЫН И СВЯТОЙ ДУХ)

РЕЗЮМЕ

Армянская догма признает Святую Троицу: Бог Отец, Бог Сын и Святой Дух, каждый из которых в разных книгах Библии имеет разные имена и названия. Иисус Христос фигурирует именами, данными только ему: **Աստվածորդի** (Божий Сын), **Աստծու որդի** (Сын Бога), **Դավթի որդի** (Сын Давида), **Մարդու որդի** (Сын Человека), **Որդի** (Сын), **Միածին** (Единородный), **Աստծու Գառ** (Агнец Божий), **Ռաբբի** (Равви), **Վարդապետ** (Учитель), **Քահանա** (Пастырь), **Քահանայապետ** (Главный Пастырь), **Փրկիչ** (Спаситель), а также именами и названиями, данными и ему, и Богу Отцу: **Տեր** (Господь), **Աստված** (Бог), **Թագավոր** (Царь), **Դատավոր** (Судья), **Իշխան** (Князь) и т.д.

Новый Завет был написан на греческом, и так как армянские переводчики делали прямой перевод, при переводе собственных имен конкретных противоречий почти нет. Собственные имена мы сравнили как в армянских текстах - древнеармянском, западноармянском и восточноармянском, так и с аналогами греческих, ассирийских и русских первоисточников.

PARANDZEM MEYTIKHANYAN

*PHD in Philology
Yerevan State University*

THE NAMES AND TITLES GIVEN TO GOD IN THE HOLY BOOK (GOD THE SON, HOLY SPIRIT)

SUMMARY

The Armenian dogma accepts the Holy Trinity: God the Father, God the Son and the Holy Spirit, each of them in different books of the Bible has different names and titles. Jesus Christ has the names given only to him: **Աստվածորդի** (Son of God), **Աստծու որդի** (Son of God), **Դավթի որդի** (Son of David), **Մարդու Որդի** (Son of Man), **Որդի** (Son), **Միածին** (Begotten), **Աստծու զառ** (God's Lamb), **Ռաբբի** (Rabbi), **Վարդապետ** (Teacher), **Քահանա** (Shepherd), **Քահանայապետ** (Chief Shepherd), **Փրկիչ** (Savior), also names and titles given to him and to God the Father: **Տեր** (Lord), **Աստված** (God) **Թագավոր** (King), **Դատավոր** (Judge), **Իշխան** (Prince) etc.

New Testament was written in Greek, and as in this case the Armenian translators made a direct translation, there are almost no specific contradictions while translating the proper names and titles. The Armenian proper names are compared with the Old Armenian, Western Armenian and Eastern Armenian versions of the text, as well as with Greek, Assyrian and Russian sources.

JILBERT MESHKANBARIANS

*Applicant of the Chair of the history of neighboring
countries of Armenia of YSU*

jilb_mesh@yahoo.com

EASTERN ARMENIA WITHIN THE ADMINISTRATIVE SYSTEM OF THE SEFEVID IRAN ACCORDING TO THE PERSIAN SOURCES

At the end of the Perso-Turkish wars and following the peace of 1639, some part of Armenian provinces were annexed by Persia forming Khanates on this territory – autonomous administrative units. Of those Khanates, the Khanate of Yerevan was one of the most advanced political and strategic unit compared with other khanates. It was responsible for the defense of the Iranian western frontier against the Ottoman attacks.

The Yerevan (Chokhursaad) and the Kharabakh princedoms by virtue of their geographic position in the administrative system of the Sefavid Iran were located in the center of the Sefavid strategic and political interests. Despite being part of the Persian state and the usage of the Persian name Chokhursaad at the Persian court and in the official circles, the Armenian territories retained their name as Armenistan.

A notable historiographer of the Safavid period Iskandar bek Torkaman Monshi many times mentioned the Armenian territories in his work and the names of those territories, including “Lesser Armenia”. The first mention of Lesser Armenia is encountered in the first volume of the work. At the time of Sefavid Muhammed (1577 – 1587), writing about the war, the author notes the events of handing over the Chokhursaad to the Ottomans: “....*The successful region of Chokhursaad which is a big part of Lesser Armenia came over into the hands of the enemy*¹. Iskandar Monshi had a precise idea about Armenia and mentioned it at the time, and later, at the time of the Ottomans’ seisure of the Kars Province: “*After those cases the fortress of Kars came over to the management by the subjects of our Kingdom. The Vilaet of Kars is in the territory of Lesser Armenia*² located

² Iskandar Monshi uses the name of “Lesser Armenia for the spot of land located on the territory of Greater Armenia probably following the logic of the Arab geographic divisions.

between Yerevan and Erzurum”³: Iskandar Moshi also gives important information about the Armenian population. In the second volume of the book, in the following sub-chapter of the twenty-third book on the rule of Shah Abbas I: “In remembrance of those events, that took place after the seizure of Lori, Tiflis and Tumanosi (Dmanis) fortresses and Ganja fortress and Karabag mulk”, the author, on the occasion of the seizure of Tiflis mentions the Christian Armenians: “...Those urban residents were mostly Christian Armenians, Georgians and small numbers of Muslims, while at different places of the city one could notice Christial places of worship and churches”⁴. After the war against the notable Sultan of the Ottoman state, Suleyman (1520 – 1566) troop commanders Esmail Mirza and Abdala Khan after the expedition against the Ottoman army proceeded to Karabakh via the road to Yerevan. This event is described by the author as follows: “...in this battle about twenty thousand Ottomans ceded to the assault of our mighty army, which subsequently took the return road, turning from the Arzanjan road and headed to Karabag”⁵.

In the work by Monshi we find many materials relating to Yerevan, the fortress of Yerevan, Chokhursaad and Kharabakh, thus explaining the great significance of those two principedoms in the system of the Sefavid administrative system.

In the chapter “Karabakh” of another source “The country that was divided into several regions and villages, is the place of residence for the most respected persons who had under their order large numbers of warriors. The historians reminded that this country was located between Shirvan and Azarbaijan and was one of the countries subordinated to Barda”⁶:

“In the fragment of the book “Mokhtasarmofid related to Chokhursaad we read: “It is clear to all that Darolmolke Chokhursaad is the same Yerevan, located on the bank of the River Zangu. However, in certain geographic divisions there is an idea that this vilayet is a region subordinated to Barda, but some people regarded Barda as part of Aran, In actual fact, it is true that Barda is located within Aran, while Chokhursaad is a separate spot, embracing five regions, three cities and a vilayet and six fortresses”⁷. Of special importance is a communication about Yerevan by the author of “Mokhtasarmofid” that “A vilayet subordinating

³ اسکندر بیگ ترکمان، عالم آرای عباسی، ibidem, p. 740.

⁴ اسکندر بیگ ترکمان، عالم آرای عباسی، ibidem, p. 718.

⁵ اسکندر بیگ ترکمان، عالم آرای عباسی، ibidem, p. 73.

⁶ ایرج افشار با همکاری محمد رضا ابوالی مهریزی، مختصر مفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی)، تهران، 1390، ibidem, p. 168.

⁷ مختصر مفید، ibidem, p. 180.

many regions, it is surrounded by unimaginably beautiful and heavenly gardens. *The subject dwellers are mostly Christian*”⁸.

We also encounter memoirs associated with the Armenians and the Armenian realities in an important source related to the administrative history Dastur al-mulukum. In the second chapter of the book the author refers to the names of the administrative divisions and places noting “the fifth Chokhursaad, the sixth – Kharabag”⁹. In the eighth sub-chapter of the fourth chapter of the book there is a mention of the geographic location in connection with different payments for the needs of the government: “... From the Fortress of Yerevan – nine tumans”¹⁰. Actually, Dastur al-mulayuk, too, as a source related to the activities of the Sefavid administration, made a mention of the two Armenian locations only with regard to the administrative business only. According to Dastur al-muluki, the royal palace of Persia not only made use of the name of Armenia, but Armenia probably had its separate mustofin. Thus, when enumerating and presenting the mustofins, it was said: “the fifth mustofin of the outskirts or mustofin of the Armenian outskirts”¹¹.

In different chapters of Tazkirat al-muluk one can also encounter expressions related to the Armenians. In the third chapter, second sub-chapter (gabeteum) there is an explanation of the work by a jabadarbashi (store manager of munitions). Here is what is said about Yerevan: “...In this ¹³ Yerevan Jabakhanyum and other regions and vilayets, in which there are royal storehouoses for which jabadarbashi appoints taghvidar (responsible manager) who presides over the Hakims of the vilayet...”: In the first part of the book’s conclusion there is a note on the amount of money paid to Amir Shekar Bashi: “The annual payment of Jugha’s Armenians is fifty tumans...”¹².

In the second part of Tazkirat al-muluk conclusion, in the chapter on the revenue of population centers and their dependent regions there was a separate sub-chapter on their revenues mentioning “Chokhursaaq and the subordinate regions and their outstanding amount of twenty-five thousand nine thousand and ten tumans as well as six thousand three hundred and twenty six dinars”¹³ with regard to a separate sub-chapter on the regions’ revenues է հասկացվել՝ mentioning

⁸ مختصر مفید, ibidem, p. 180.

⁹ میرزا رفیعا، دستور الملوك، به كوشش و تصحيح محمد اسماعيل مارچينكوفسكى، ترجمه على كردآبادى، با مقدمه منصور صفت گل، به سفارش مركز اسناد و تاريخ ديپلماسى، تهران، وزارت امور خارجه، مركز چاپ و انتشارات، 1385، 186.

¹⁰ میرزا رفیعا، دستور الملوك، ibidem, p. 238.

¹¹ Չոքհւրսյան Պալէկ, 2006, 33.

¹² میرزا رفیعا، دستور الملوك، ibidem, p. 55.

¹³ میرزا رفیعا، دستور الملوك، ibidem, pp. 75,76.

“From Chokhursaag principedom twenty-five thousand nine hundred ten tumans and six thousand three hundred and twenty-six dinars¹⁴, after which mention is made of more regions subordinated to Chokhursaad In the same second chapter after Chokhursaad it is noted: “The Karabakh land and the regions around it must pay twenty-four thousand and seven hundred twenty-six tuman and nine hundred seventy-eight dinar”, is further noted in the revenue part of the records on Karabakh and the subordinated regions.

In the part “Chokhursaad and subordinate regions” of the third chapter of the Conclusion the following units were noted: Tuman Nakhijevan, Maku, Chrugbil, Sedarak, Bayaget, Scadilu (residential territory of the Kurds, a base on the Mountain Ararat Akrade Dembeli (a Kurdish tribe, disseminated on the territories of Iran and Ottoman borderline lands)¹⁵ The communications on the Tazkirat al-muluk book are important because they show a new process of forming the new names in Armenia. In the row of traditional place names, the lands temporarily occupied by the nomadic tribes receive officially recognized names. According to Tazkirat al-muluk, the geography of Karabakh and its subordinated regions included Dzakam, Barda, Ahnabad, Javanshir, Bargushat, Volkaie Arasbarr and the lands of Baiagedli tribe, Volkaye Somavi and Tarkor (Targyavas)¹⁶:

This fact of the administrative division resulted in a speculation on the part of the Azerbaijani, who wanted to create an impression that Chokhursaad was part of Azerbaijan, however, according to Tazkirat al-muluk, Chokhursaad really was an autonomous territory. In the preface to the third Chapter of Tazkirat al-Muluk¹⁷ the author enumerates the thirteen municipalities of the country, noting Azerbaijan as the fourth name, while the fifth name is Chokhursaat (Yerevan), without joining it to Azerbaijan or any other name. In this connection, in the division of the book dealing with revenues, Chokhursaad and its dependent territories are presented separately, which proves that at that period of time the principedom of Chokhursaat was under independent administration.

In this connection the following remark by Hakob Papazian acquires great significance: Referring to Tazkirat al-muluk as the main source, he describes Chokhursaad: “...The North-West four vilaets are included into the tax-and-finance subdivision being autonomous politico-financial institutions.

¹⁴ میرزا رفیعا، دستورالملوک، ibidem, p. 75,76.

¹⁵ 1368 میرزا سمیعا، تذکرہ الملوک، تہران، انتشارات امیرکبیر، p. 75–76.

¹⁶ میرزا سمیعا تذکرہ الملوک، ibidem, p. 76–78.

¹⁷ میرزا سمیعا، تذکرہ الملوک، ibidem, p. 5.

*Interestingly, because of that the country of Ararat or the province of Yerevan subordinated also by the Nakhijevan's olkan was called Chukhur-Sa'di principedom, Gandzak – by the world of Artsakh, Gandzak or Gharabag principedom, Shamakh and Aghvan world's big part – Shirvan principedom, and only Tebriz province or Atrpatakan proper – Azerbaijan principedom. However, all that from the point of taxes and finances had one common leadership*¹⁸.

While confirming Papazyan's opinion that actually several principedoms were economically subordinated to one main principedom, it is possible to affirm that at the time of creating Tazkirat al-muluk, each principedom was presented as an independent economic unit that was subordinated to the central principedom.

The abovementioned facts of administrative divisions indicated by the units Chokhursaad and Garabag, per se point out to the phenomenon that the two Armenian principedoms occupied an important place in the sefavid system of governance.

BIBLIOGRAPHY

- میرزا سمیعاً، تذکرہ الملوک، تهران، انتشارات امیرکبیر، 1368
میرزا رفیعاً، دستور الملوک، به کوشش و تصحیحی محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردآبادی، به سفارش مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، تهران، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، 1385
اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، جلد اول و دوم، چاپ پنجم، تهران، انتشارات امیر کبیر، 1392
ایرج افشار با همکاری محمد رضا ابونئی مهریزی، مختصر مفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی)، تهران، مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی، موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، 1390
Փափազյան Հ.Դ., «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը (կալվածագրերը). պրակ առաջին (ԺԴ-ԺԶ դդ.)», Երևան, 1968
Զորանյան Պավել, Հայ-Ռուս-Վրացական փոխ հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Ս. Էջմիածին, 2006:

¹⁸ Պապազեան Հ. Դ., 1968, 145:

ԺԻԼԲԵՐԹ ՄԵՇԲԱՆԲԱՐՅԱՆՍ

ԵՊՀ Հայաստանին հարակից երկրների պատմության ամբիոնի հայցորդ

jilb_mesh@yahoo.com

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵՓՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ԸՍՏ ՊԱՐՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Արեւելյան Հայաստանը սեփյանների կողմից գրավելուց հետո, ստեղծվեցին խանություններ՝ վարչական միավորներ: Պարսկական աղբյուրներում կան կարեւոր տվյալներ Երեւանի խանության եւ Ղարաբաղի վարչական եւ էթնիկ պատմության վերաբերյալ: Շնորհիվ իրենց աշխարհագրական դիրքի դրանք կարեւոր նահանգներ էին՝ սեփյան Իրանի վարչական համակարգում, եւ գտնվում էին կառավարության եւ պարսիկ պատմիչների ուշադրության կենտրոնում: Մասնավորապես, նշվում է, որ Երեւանը գտնվում էր «Փոքր Արմենիստանում» եւ բնակեցված էր առավելապես քրիստոնյաներով (հայերով):

ЖИЛЬБЕРТ МЕШКАНБАРЯНС

Соискатель кафедры истории сопредельных Армении стран ЕГУ

jilb_mesh@yahoo.com

ВОСТОЧНАЯ АРМЕНИЯ В АДМИНИСТРАТИВНОЙ СИСТЕМЕ СЕФЕВИДСКОГО ИРАНА ПО ПЕРСИДСКИМ ИСТОЧНИКАМ

После завоевания сефевидами, в Восточной Армении были организованы ханства – административные единицы. В персидских источниках, в частности, в *Tadkirat al-muluk* содержатся важные сведения по административной и этнической истории Ереванского ханства и Карабаха, которые были важными провинциями, входившими в состав административной системы сефевидского Ирана и по причине своего географического положения являлись предметом постоянного внимания со стороны правительства и персидских историков. В частности, указывается, что Ереван находится в «Малой Армении» и населён преимущественно христианами.

DISCUSSIONS

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

VAHRAM TER-MATEVOSYAN

*Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
ermatevosyan@aua.am*

TURKISH-GEORGIAN STRATEGIC PARTNERSHIP AND ARMENIA (KARS-AKHALKALAKI RAILWAY PROJECT)

Introduction

Turkish-Georgian relations are widely interpreted as rather successful case of regional cooperation. After Mikheil Saakashvili's departure, however, some circles in the Georgian society started to be more vocal and voiced concerns about, what is widely referred to, as 'the Turkish economic and cultural infiltration into Georgia'. Armenia also viewed the Turkish increasing presence in Georgia with some suspicion considering it as a potential avenue for further marginalization from regional projects. Based on the case study of the Kars-Akhalkalaki railway project, the paper examines not only geopolitical and economic implications of the Turkish engagement with Georgia, but also indicates possible avenues for cooperation through that particular project. The paper discusses these questions based on the findings of semi-structured in-depth interviews conducted by the author in the spring of 2014 in Tbilisi.

Political priorities of Turkey in Georgia

The research on post-Soviet Turkish foreign policy in the South Caucasus ¹ can be divided into several groups. According to some experts, Turkey has

¹ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001; Bülent Aras and Pinar Akpınar, *The Relations between Turkey and the*

elaborated and does run a clear-cut and comprehensive regional policy in the South Caucasus, thanks to which it has managed to become a regional actor, thereby bypassing even Russia in many instances. Another group of researchers claim that Turkey pursues different interests vis-à-vis each entity of the South Caucasian region. Hence, there is no unified and integrated foreign policy of Turkey in the South Caucasus. Three UN member states, two partially recognized states and one non-recognized de-facto state have different rankings in the list of policy priorities for Turkey. Next group of analysts posits that Turkey still lacks a long-term policy towards the states in the South Caucasus and only local processes define Turkish political objectives. Some even argue that the major obstacle for Turkey's all-embracing policy in the region is the absence of diplomatic relations with Armenia, the establishment of which will lead to Turkey's full and complete political presence in the region.

In particular, Michael Cecire argues that Turkey «is visibly ascendant as a Caucasus power» and «Turkey's Caucasus system» already functions in the Caucasus, where Turkey is perceived as a «merchant hegemon». Moreover, in his opinion, Turkey-Azerbaijan-Georgia trilateral cooperation has been a challenge to the common perception of the region being under the Russian dominance². As Mitat Çelikpala, AsbedKotchikian and BayramBalci ascertain, Georgia, first and foremost, provides the most direct and stable land route from Turkey to Azerbaijan and Central Asia, therefore, its role is indispensable and profound. Moreover, Georgia's engagement in Caspian energy projects as a transit country and Turkey's investments in Georgian economy have made the two countries irreversibly

Caucasus, *Perceptions*, 2011, v. 16, n. 3, pp. 53-68; Bülent Aras, Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options, *Turkish Studies*, 2000, v. 1, n. 1, pp. 36-58; Ahmet Davutoğlu, Turkey's New Foreign Policy Vision, *Insight Turkey*, 2008, v. 10, n. 1, pp. 77-96; Kemal Kirişçi, The Transformations of Turkish Foreign Policy: The rise of the trading state, *New Perspectives on Turkey*, 2009, vol. 40, no. 36, pp. 29-57; HakanYavuz, The Turkish Identity and foreign policy in flux: The rise of Neo-Ottomanism, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 1998, v. 7, n. 12; Mitat Çelikpala, Turkey as a Regional Power and the Caucasus, *Insight Turkey*, 2007, vol. 9, no. 2, pp. 25-30; BayramBalci, Strengths and Constraints of Turkish Policy in the South Caucasus, *Insight Turkey*, v. 16, n. 2, 2014, pp. 43-52; AsbedKotchikian, The Perceived Roles of Russia and Turkey in Georgian Foreign Policy, *Insight Turkey*, v. 6, n. 2, pp. 33-44

²MickaelHikariCecire, The Merchant Hegemon: Georgia's Role in Turkey's Caucasus System in Georgian Foreign Policy: The quest for Sustainable Security, eds. K. Kakachia and M. Cecire, Tbilisi, Konrad Adenauer Stiftung.V, 2013, p. 111

interdependent³. In addition to the energy security factor, Bülent Aras and Pınar Akpınar, in discussing Turkey's policy in Georgia, pinpoint also significant implications for regional stability and border security⁴. Thus, most analysts are of the common opinion that the Turkish policy in Georgia is dominated by the key role the latter plays in exporting Caspian and Central Asian energy resources to Europe. In other words, the successful implementation of Turkey's and Azerbaijan's geopolitical projects is directly proportional to Georgia being a foreseeable and stable state.

In discussing Turkish interests pursued in Georgia, one can also see accentuation on economic aspects. Therefore, Turkey's policy in Georgia should be determined by the latter's open and comprehensive economic policy. That logic claims that Russia's adversarial policy towards Georgia has left it without alternatives, but to build even closer relations with Turkey, which was seen as the nearest and most suitable bridge to Europe. Reiterating Georgia's former president Mikheil Saakashvili's statement⁵, Balci argues that for Georgia Turkey is a window toward Europe, thanks to which Tbilisi's aspirations to go beyond its Caucasus enclave may become possible⁶. Cecire is not mistaken in mentioning that in order to grasp the essence of Turkish-Georgian relations, one should consider them within the context of Turkey-Georgia-Azerbaijan trilateral format, which will enable to acknowledge that the Turkish-Georgian relations have stemmed for the most part from those of the Turkish-Azerbaijani relations.⁷ In any case, it is important to note, that many experts, in analyzing Turkish policy in Georgia, do not pay much attention to the social and cultural implications, which in fact, influence the relations between Turkey and Georgia to a significant degree. Those factors are discussed in the next sections of this article.

A number of complex and systemic factors determine the perceptions that the Georgian political elite has developed towards Turkey. In elaborating policy approaches towards Turkey both former and present Georgian leaderships' attitudes seem determined by a number of geopolitical, economic, infrastructural and simply pragmatic factors. For instance, the former Georgian President Mikheil Saakashvili

³Çelikpala, *Turkey as a Regional Power...*, pp. 27-28; Bayrarm Balci, *Strengths and Constraints*, p. 49; Kotchikian, *The Perceived Roles...*, p. 43.

⁴Bülent Aras and Pınar Akpınar, *The Relations between Turkey and the Caucasus, Perceptions*, 2011, v. 16, n. 3, p. 63

⁵«Saakaşvili Gürcistan'ın Yeni Elçilik Binasını Açtı», Chveneburi, at <http://www.chveneburi.net/tr/default.asp?bpgpid=1370&pg=1>

⁶Balci, *Strengths and Constraints*, p. 50

⁷Cecire, *The Merchant Hegemon*, pp. 119, 123

has referred to the Turkish-Georgian relations during his presidential term as a «golden age»⁸. His administration, indeed, was an outspoken supporter and a protagonist of even deeper Turkish presence both in the Georgian economy and in the whole region. During his presidency, Saakashvili authored a few statements glorifying Turkey and its culture and political system⁹. He also famously named Mustafa Kemal, the founder of modern Turkey, as one of his main political models¹⁰. He was also known for opening the doors of the Georgian economy to the Turkish investors who brought capital and opportunities to Georgia. When speaking of Turkey's interests in Georgia and in the region, he notes: «for Turkey specifically it is important to create a zone of stability with peaceful and friendly nations around it. Georgia was, maybe, the best case of the famous policy of «zero problems with neighbors»¹¹. More than once this thought was voiced during his term and, perhaps, in this regard reiterated similar remarks by the Turkish political elite. For instance, on January 2, 2008, Ahmet Davutoğlu, advisor to the Prime-Minister at the time, in his interview to CNN Türk noted: «Turkey's «zero problem policy towards its neighbors» has been successfully implemented for the past four years. The most striking examples of Turkey's success in the region are its relations with Georgia (the other being Syria - VTM)¹². Nigyar Göksel also holds the opinion that «Turkey and Georgia appear to present a model of integration in Europe's East»¹³. Cecire enhances his arguments of the Georgian direction being successful by noting that, unlike many countries where Davutoğlu's much-quoted «Strategic Depth» doctrine was judged exceedingly negative or unequivocally, the Caucasus became the top beneficiary of that policy and was the only success story¹⁴.

Both Turkey and the Turkish-Georgian cooperation were given a key importance in the National Security Concept of Georgia of 2005, and in its revised

⁸ Interview with Mikheil Saakashvili: Georgia's Westward March, *Turkish Policy Quarterly*, 2013, v. 12. no. 1. , p. 21

⁹ Saakashvili Speaks of Importance of Close Ties with Turkey, *Civil Georgia*, 14 March 2006, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=12061>

¹⁰ «Géorgie: l'homme du renouveau», interview de Mikhaïl Saakashvili conduite par Galia Ackerman, *Politique internationale*, no. 104, summer 2004

¹¹ Interview with Saakashvili, *Turkish Policy Quarterly*, p. 19

¹² This argument was made by Davutoglu as an advisor to PM. The script of the interview was published as an article; see Turkey's Foreign Policy Vision: An assessment of 2007, *Insight Turkey*, 2008, v. 10, n. 1, p. 80

¹³ Diba Nigar Göksel, Turkey and Georgia: Zero-Problems?, On Wider Europe, Black Sea Trust for Regional Cooperation, GMF, June 2013, p. 2

¹⁴ Cecire, *The Merchant Hegemon*, pp. 113-115

version of 2011 (both documents were adopted during Saakashvili's presidency). In the meantime, a few differences were observed. For instance, in the 2005 version of the document Turkey was distinguished as a «strategic partner», «a leading regional partner», «an important trade partner» and «a valuable strategic partner»¹⁵. Meanwhile, in the revised version of 2011, Turkey is characterized as «Georgia's leading partner in the region», «Georgia's largest and economic partner», «a regional leader» and «an important military partner»¹⁶. Thus, in the revised version, «a strategic partner» formulation is gone, in turn the government at the time did not elaborate on the changes.

It seemed as if after the change of power in 2012-2013 Georgia's new leadership, the «Georgian Dream» coalition, would give in to the concerns in some public circles and would review the political orientation towards Turkey most vividly defended by the previous administration. And indeed, in the period preceding the 2012 parliamentary elections, in the pre-election campaign, as well as in the first months of PM Ivanishvili's administration some statements were made, which caused certain anxiety both to the former administration and inside the Turkish-Azerbaijani alliance. The statements made after the elections questioned the financial and economic expediency of some of the regional projects; most vividly the ongoing Kars-Akhalkalaki railway project, which was initiated in 2007 to connect Turkey and Azerbaijan through Georgia. Turkish entrepreneurs followed the suit and voiced their fears about different bureaucratic obstacles that they started to face in Georgia. However, after visiting Baku, then Ankara, the new Prime Minister of Georgia Bidzina Ivanishvili made a few remarks, which eased the tensed atmosphere.

During the interviews conducted by the author, a question was asked whether the present Georgian leadership's policy towards Turkey differed from that of the former ones. In the answers, a tendency seemed to dominate, that even though there was some continuity, nevertheless, the new leadership showed more circumspection and less enthusiasm towards some Turkish projects. Former Deputy Minister of Foreign Affairs, professor at the Caucasus University, Sergi Kapanadze notes that after the change of power anti-Turkish moods began to increasingly evolve in Ajaria, a semi-autonomous region where a large portion of population profess Islam, and some other territories of the state¹⁷. Especially in the 2012

¹⁵ National Security Concept of Georgia, 2005,

http://www.parliament.ge/files/292_880_927746_concept_en.pdf

¹⁶ National Security Concept of Georgia, 2011,

http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=12

¹⁷ Interview with Sergi Kpanadze, 7 May, 2014, Tbilisi

Parliamentary elections, a candidate in Ajaria from the «Georgian Dream» coalition (then in the opposition) built his political campaign on anti-Turkish sentiments and slogans, which played a decisive role in the election results.

Later processes revealed that in spite of the election promises to challenge the Turkish penetration in Georgia, the new administration kept on running a policy towards Turkey which didn't differ much from that of the previous administration. The following statement by the former Georgian Minister of Defense Irakli Alasania reflects Tbilisi's current position towards Turkey: «*At the meeting point of powerful countries and resource-rich regions, an adaptive and reality-oriented Georgian foreign policy is not only desirable but a strategic necessity. We embrace and cherish our European identity, but neither can we ignore the realities of geography and geopolitics*»¹⁸. In the same vein, Alasania marks Georgia's relations with Turkey as «*exemplary and accelerating as our interests increasingly intertwine*»¹⁹.

Kars-Akhalkalaki railway project

On November 21, 2007, the presidents of Turkey, Georgia and Azerbaijan, gathered in Marabda, Georgia, to inaugurate the construction of the Kars-Akhalkalaki railway. The new railway project was aimed to be a game-changer in the region and beyond it. It aimed to connect the East with the West and serve as an alternative to the Russian railroads. During the groundbreaking ceremony, the presidents spared no words to underline the importance of the project. For instance, the Georgian president named the project as a «geo-political revolution», «a transport window to Europe» and three of them coined it as «historically important» project²⁰. Understandably, Azerbaijan, Georgia and Turkey were the primary stakeholders in this ambitious project. After several postponements (between 2011 and 2013) the Kars-Akhalkalaki railway will most probably become operational (perhaps, partially at the initial stage) by the end of the 2015, hence, what are the geopolitical and economic implications of this project for the region and particularly for Armenia? What will be the economic implications of keeping the Turkish-Armenian border closed if Armenia gets access to the Kars-

¹⁸Irakli Alasania, Forward in *Georgian Foreign Policy: The quest for Sustainable Security*, eds. K. Kakachia and M. Cecire, Tbilisi, Konrad Adenauer Stiftung, V, 2013, p. 7

¹⁹ Ibid.

²⁰Azeri, Georgian, Turkish Leaders Speak of 'Historic' Rail Link, 21 Nov. 2007, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=16386>

Akhalkalaki railway? In the same vein, what will be policy implications if Armenia is excluded from using that railway?

The overall project has several components, hence, the finishing the construction works of one segment of the railway will not be sufficient to claim the entire project is complete. There are at least four of them: a) 29-km segment of the railway aims to connect Akhalkalaki city of Georgia with the Turkish-Georgian border; b) 76-km segment of the railway starts from that border and reaches Kars and thereby the Turkish railway network; c) building a terminal in Akhalkalaki which will allow to transit the trains from Georgian wider track gauges to the narrow Turkish ones; d) reconstruction of the 160-km segment of the Akhalkalaki-Tbilisi railway.

When this project was initially discussed and later brought to the implementation phase, Armenia vehemently opposed it. It was understandable approach, as the railroad was largely seen as yet another leverage in isolating Armenia from regional projects. Some even foresaw another challenge for Armenia as the project was not only bypassing it, but was also undermining its «ethno-political leverages» in Georgia²¹. In 2007, the pipelines exporting Caspian energy resources to Turkey became operational and Armenia's resistance to this project became more rigid. Armenia was also arguing that having the Kars-Gyumri-Tbilisi railway ready to be used there was no logic in construction of a new railway. Supporting Armenia's stance, both the EU and USA refrained from financing the construction of the railway. For instance, in June 2006, the Financial Services Committee of the House of Representatives unanimously approved H.R. resolution no. 5068, the Section 18th of which made clear that no credits would be extended through the Export-Import Bank to promote «any rail connections or railway-related connections that do not traverse or connect with Armenia»²². However, neither Azerbaijan nor Turkey were discouraged by that decision and moved on with the implementation of the project.

With the passage of the time, it became obvious that sooner or later the construction of this 100 km long railway is going to be finished. Especially during the Turkish-Armenian rapprochement process between 2008 and 2010, Armenian government was hopeful that Turkey will lose interest in that project and will backtrack. However, that project slowly moved on and now it could be stated that even if the Kars-Gyumri railway reopens it can no way be competitive with the

²¹ **Samuel Lussac**, The Baku-Tbilisi-Kars Railroad and its Geopolitical Implications for the South Caucasus, *Caucasian Review of International Affairs*, 2008, v. 2/4, p. 34

²² H.R.5068 - Export-Import Bank Reauthorization Act of 2006, <https://www.congress.gov/bill/109th-congress/house-bill/5068>

Kars-Akhalkalaki railway unless large investments are made to modernize the former. The Kars-Akhalkalaki railway is constructed using the advanced technological solutions whereas the Kars-Gyumri line is worn-out and outdated, like the rest of the railway network in Armenia.

Thus, what are the policy choices for Armenia having in the view that the Turkish-Armenian border remains sealed and the Kars-Gyumri railway will not operate at any time soon. Firstly, the Armenian government should seek opportunity rather than challenge in this project. The big question that stands in front of the Armenian government is how to take advantage of this project, how to benefit from something that it resisted for many years. Therefore, a few factors and perspectives need to be considered.

The Akhalkalaki terminal, which will serve as a major hub in the region and for the transportation of goods and passengers through the Akhalkalaki-Kars railway, is only 30 km far from the Armenia's border. It is also 90 km away from Armenia's second largest city, Gyumri, and around 210 km from Yerevan. Two years ago, the Armenian government has started the construction of the advanced North-South highway project, which will connect southernmost city of Armenia, Meghri, with the northernmost city of Bavra. With that highway it will take around 2 hours to get to Akhalkalaki from Yerevan. If Armenia gets access to the Akhalkalaki terminal, Armenia's economy will largely benefit as the road to two major ports of Georgia, Batumi (650 km from Yerevan) and Poti (610 km from Yerevan), will significantly decrease.

If Armenia manages to get access to the Akhalkalaki terminal, the negative economic implications of the closed Turkish-Armenian border will decrease also. The 25-years old Turkish blockade of Armenia has seriously damaged Armenian economy and, according to different calculations, Armenia's GDP could have been at least doubled if the Turkish-Armenia border was never closed. For Armenia getting access to the new railway is important because one of the primary motivations for the Armenian government to normalize the relations with Turkey was economic. Of course, for the Armenian economy, the Kars-Akhalkalaki cannot replace the Kars-Gyumri railway but it can significantly reduce the burden of the transportation costs.

Leaving aside all positive estimations that the railway will bring to the Armenian economy now it is pertinent to approach the question from the perspectives of Azerbaijan, Turkey and Georgia. Azerbaijan stands out in this list as it could be the outmost opponent of Armenia's possible participation in that project. Azerbaijan's possible arguments would be the unresolved Nagorno-Karabagh conflict and the fact that Azerbaijan provided low-interest loans to Georgia for the

construction of the railway in the Akhalkalaki-Turkish border part. Therefore, following that logic, Azerbaijan's government will, in all likelihood, take decisive measures to prevent Armenia's participation. However, two counterarguments can be brought into the discussion. It could be safely stated that Azerbaijan was interested in this project not because it primarily wanted to isolate Armenia, rather, it is built to serve as an additional and shorter transportation route to boost Azerbaijan's economy. Secondly, Georgia's position is going to be critical.

Undoubtedly, Georgia is set to benefit from this project too as it was the case of other pipeline projects. Georgian economy significantly benefits from transit fees. Now, the Kars-Akhalkalaki railway and Armenia's participation in that project can be yet another possible chance to increase Georgian revenues from transit fees. As regards the political dimension, there is no doubt, that the Georgian government will be put under pressure mainly from Azerbaijan not to concede to the Armenian demands. There could also be instances of political and diplomatic demarches hoping to distance the Georgian government from any concessions to Armenia. However, the majority of the Georgian government and the analytical community is confident that, there is nothing, that can prevent Armenia's participation in that project²³. Furthermore, they underline that Georgia is a sovereign country and is in a position to decide whom to allow to use its transportation infrastructure. The 70-75 percent of Armenia's foreign trade goes via Georgia and transit fees that Armenia pays are quite high. Armenia's participation in that project could be yet another opportunity for Georgia to secure tangible income. Moreover, using that revenues Georgia can pay back the 775 million USD loan that it received from Azerbaijan for the construction of the railway. Georgian government is also aware that Akhalkalaki terminal is built in the region which is mostly populated by ethnic Armenians. Therefore, Armenians in the Javakhk region can also benefit from this project, in turn, this project will increase Tbilisi's leverages there. There are other drivers too which indicate that Georgia needs to be interested in Armenia's participation in the Kars-Akhalkalaki railway.

The other country in this equilibrium is Turkey. Turkish government's position towards Armenia's participation is also going to be an important one. Simply because if Armenia gets access to the Kars-Akhalkalaki railway then the whole logic of the blockade will transform. In April 1993, the Turkish government enforced the blockade on Armenia to push the latter to seek easy solutions in the Karabagh conflict, however, so far, that policy has not produced any tangible

²³ Interview with Giorgi Kandelaki, Member of Georgian parliament, 10.05.2014, Tbilisi.

results. Armenia still has a vibrant economy accustomed to the fact that it is one of the rare countries in the world with 80 % of borders sealed. The Kars-Akhalkalaki railway is also a chance for Turkey to be aware of the fact that Armenia will be less motivated to be flexible in future endeavors of rapprochement. Having that in mind, opening the Turkish-Armenian border gets an additional momentum.

On the other hand, having in the view Turkish and Azerbaijani visible presence in the Georgian economy and their possession of influential weight in Georgian social and cultural spheres, it would be interesting to observe how the Georgian government will be able to create conditions for Armenia's participation. Understandably, there could be other counterarguments claiming at least three points. Firstly, it could be argued that Armenia was initially against this project, because of that the EU and USA were also against this project, having that in mind, how can Armenia be part of this project? Secondly, it can be stated, that in the initial stage the technical and physical constraints of the railway would not allow Armenia's partial or full-fledged participation, but it can be considered in the future, when the opportunities would allow. Thirdly, the transit fees for Armenia could possibly be set higher than for others, which would make businessmen to refrain from using that route. These and other issues and predicaments could be discussed and negotiated between the governments, having in the view, that the WTO regulations prohibit member countries to impose restrictions on travel of goods and services.

ՎԱՀՐԱՄ ՏԵՐ-ՄԱԹԵԻՈՍՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
ermatevosyan@aua.am*

ԹՈՒՐԹ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (ԿԱՐՍ-ԱԽԱԼՔԱԼԱԿ ԵՐԿԱԹՈՒՂՈՒ ՆԱԽԱԳԻԾԸ)

Հարավային Կովկասում Թուրքիայի հետապնդած քաղաքական ու տնտեսական շահերի իրագործման համար Վրաստանին հատկացված է առանցքային դերակատարում: Վրաստանի աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումը և աշխարհագրական դիրքը էլ ավելի կարևորվեց Ադրբեջանի հետ Թուրքիայի իրականացրած մի շարք ծրագրերի գործարկումից հետո: Հատկապես Վարդերի հեղափոխությունից հետո Թուրքիան Վրաստանում նկատելի հետևողականությամբ սկսեց իրագործել մի շարք ծրագրեր, որոնք նպատակ ունեին օգտագործել Վրաստանի նոր իշխանությունների ընդգծված արևմտամետությունը և տնտեսական զարգացման պահանջարկը: Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծել թուրք-վրացական հարաբերությունների առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը Հայաստանի վրա: Հոդվածում հատկապես քննարկում են այդ գործընթացի վերաբերյալ հասարակական-քաղաքական ընկալումները 2012-2013 թթ. իշխանափոխությունից հետո: Հոդվածում քննարկվում է Կարս-Ախալքալակ երկաթգծի կարևորությունը Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության ծրագրերում և այդ հարցում Հայաստանի դիրքորոշման փոփոխության կարևորությունը:

Երկաթգծի կառուցման գաղափարը սկսեց քննարկվել 1990-ական թվականներին: Սակայն այդ տարիներին ծրագրի մասնակից երեք երկրներն էլ՝ Թուրքիան, Վրաստանը եւ Ադրբեջանը, քաղաքական անկայունության փուլում էին գտնվում: Սակայն Կասպյան ավազանի հետ կապված եւ էներգետիկ նախագծերի գործարկման հետ մեկտեղ անհրաժեշտություն առաջացավ եւս մեկ տրանսպորտային հաղորդակցության ուղի սալահովել Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի միջեւ: Երկաթգծի կառուցման եւ շինարարական աշխատանքների մեկնարկն արագ տրվեց, սակայն նախագծի ավարտի վերջնաժամկետը մի քանի անգամ հետաձգվեց, ինչը վկայում է այն մասին, որ դեռ առկա են խոչընդոտող խնդիրներ: Դատելով ընթացող քննարկումներից

եւ տեղեկատվական արտահոսքերից՝ առկա խնդիրներն ունեն թե՛ տեխնիկական, թե՛ քաղաքական պատճառներ:

Նախագծի իրականացման հիմնական նպատակն է ապահովել Արեւելք-Արեւմուտք տրանսպորտային այլընտրանքային կապը, ինչպես նաեւ թուլացնել այս հարցում Ռուսաստանի դերակատարությունը: Սակայն ծրագիրն ավելի ուշադիր ուսումնասիրելիս հասկանում ենք, որ թե՛ Թուրքիան, թե՛ Ադրբեջանը եւ թե՛ Վրաստանը առանձին-առանձին իրենց շահերն են հետապնդում: Թուրքիայի համար Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթգծի շահագործումն ունի աշխարհաքաղաքական նշանակություն: Այն առավել կընդգծի Թուրքիայի տարածաշրջանային դերը եւ կամրապնդի այդ երկրի՝ որպես էներգետիկ հանգույց դառնալու հիմքերը: Վրաստանի համար ավելի շոշափելի կդառնան տարածաշրջանում տարանցիկ, տրանզիտային երկրի լինելու առավելությունները: Ադրբեջանի համար երկաթգիծը կարելու է այն առումով, որ այն հավելյալ տրանսպորտային ուղի է դեպի Թուրքիա եւ Եվրոպա:

Հայաստանն ի սկզբանե դեմ է արտահայտվել այս ծրագրին եւ առաջարկել է շահագործել արդեն իսկ գոյություն ունեցող Կարս-Գյումրի երկաթգիծը: Հայաստանի հորդորով, ԱՄՆ եւ Եվրամիությունն անգամ գերծ մնացին աջակցել Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթգծի կառուցմանը: Այն ժամանակ Հայաստանը նախագիծը դիտարկում էր որպես Հայաստանի մեկուսացումը եւս մեկ անգամ ընդգծող նախաձեռնություն: Սակայն այն ժամանակ իրավիճակն այլ էր՝ Հայաստանը այս նախագիծը չէր ընկալում որպես հնարավորություն տնտեսության զարգացման ու շրջափակման հաղթահարման համար: Ավելին, Կասպյան էներգակիրների արտահանման երկու մեծ նախագծերը նոր էին սկսել ամբողջական ծավալով գործել եւ երկաթգծի պատճառով մեկուսացման խորացման հնարավոր հեռանկարը թվում էր անխուսափելի: Հետագա մի քանի տարիների ընթացքում եւս Հայաստանը յուրաքանչյուր պատեհ առիթն օգտագործում էր այս նախագիծը քննադատելու համար:

Բայց իրական քաղաքականությունն այսօր այլ բան է հուշում: Սա մարտահրավեր է, որի մեջ Հայաստանը պետք է հնարավորություններ փնտրի: Դժվար է պնդել, որ Հայաստանի մեկուսացումը եղել այս նախագծի առաջնային նպատակը: Ծրագրի գլխավոր նպատակն է նախ եւ առաջ ամրապնդել Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի միջեւ տնտեսական կապերը, նպաստել առեւտրաշրջանառության եւ ուղեւորափոխադրումների ծավալի աճին, իսկ հետագայում ծառայել որպես հավելյալ հնարավորություն Միջին Ասիայի եւ Կասպյան ավազանի պաշարների դեպի եվրոպական շուկաներ արտահանման համար: Հասկանալի է, որ ժամանակին Հայաստանի դիրքորոշումն այս հարցում բացասական է եղել, բայց ժամանակները փոխվել են, եւ Հայաստանի մոտեցումները կարիք ունեն վերանայման:

ВАГРАМ ТЕР-МАТЕВОСЯН

*Кандидат исторических наук
Институт Востоковедения НАН РА
ermatevosyan@aua.am*

ТУРЕЦКО-ГРУЗИНСКОЕ СТРАТЕГИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И АРМЕНИЯ (ПРОЕКТ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ КАРС–АХАЛКАЛАКИ)

Грузия, Азербайджан и Турция планируют завершить в 2017 году проект железной дороги Баку-Тбилиси-Карс, строительство которой началось в 2007 году. В рамках проекта строятся железнодорожные пути из Ахалкалаки до Карса. Кроме того, предусмотрена перестройка линии Ахалкалаки-Тбилиси. Финансирование разделили поровну Азербайджан, выделивший кредит Грузии, и Турция.

Реализация проекта и строительные работы начались очень оперативно, однако срок завершения проекта откладывался несколько раз, что свидетельствует о наличии мешающих факторов. Судя по текущим обсуждениям и информационным утечкам, существующие проблемы обусловлены как техническими, так и политическими причинами.

Основная цель реализации проекта – обеспечить альтернативное транспортное сообщение между Западом и Востоком, а также ослабить роль России в данном вопросе. Однако при лучшем изучении проекта становится ясно, что Турция, Азербайджан и Грузия преследуют и свои собственные цели. Для Турции эксплуатация железной дороги Баку-Тбилиси-Карс имеет геополитическое значение. Она еще раз подчеркнет роль Турции в регионе и усилит ее претензии на роль энергетического узла. Для Грузии станут более ощутимыми преимущества транзитной страны. Для Азербайджана железная дорога важна в том плане, что она станет дополнительным транспортным путем в Турцию и далее в Европу.

Армения изначально выступала против проекта и предлагала использовать уже существующий железнодорожный путь Карс-Гюмри. Из-за призывов Армении США и Евросоюз воздержались от содействия строительству дороги Баку-Тбилиси-Карс. Тогда Армения рассматривала проект как очередной шаг по усилению своей изоляции. Тогда ситуация была иной: Армения не воспринимала этот проект как возможность для развития

экономики и преодоления изоляции. Более того, два крупных проекта по экспорту энергоносителей из Каспийского бассейна только начинали осуществляться в полном объеме, вследствие чего перспектива усиления изоляции казалась неминуемой. Однако сегодня реальная политика подсказывает нам необходимость другого поведения. Это вызов, в котором Армения должна искать для себя возможности.

Можно сомневаться, что изоляция Армении была единственной целью этого проекта. Основная его цель – укрепить экономические связи между Азербайджаном и Турцией, повысить объемы товарооборота и пассажирских перевозок, а в дальнейшем создать дополнительные возможности для экспорта на европейские рынки энергетических ресурсов Средней Азии и Каспийского бассейна. Следует различать цели, средства и последствия. Армения должна сама решать, в каком ключе рассматривать данный проект: как попытку изоляции или как новую возможность.

В свое время позиция Армении по данному вопросу была негативной, но времена изменились, и подходы Армении также подлежат пересмотру.

AGAINST FALSIFICATION ԸՆԴԴԵՄ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

ПАВЕЛ ЧОБАНЯН

Доктор исторических наук

pavelchobanyan@gmail.com

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПЕРЕМЕЩЕНИЯ И ТОПОНИМИЯ ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА *

В Азербайджане территориальные претензии к НКР и РА «обосновываются» тем, будто в «Эриванском» и Нахичеванском ханствах армянское население до присоединения к России всегда составляло меньшинство и увеличилось только в 1828–1830 гг. в результате переселения армян из Персии и Османской империи. Президент Азербайджана, спекулируя тем фактом, что на картах, составленных российскими властями, в Восточной Армении (на территории Армянской Области и Арцаха) много тюркских топонимов, объявляет Армению частью вымышленного «Западного Азербайджана»¹. Азербайджан развернул в этом направлении широкую агрессивную пропаганду².

В действительности, до 1804-го года, т. е. до Русско-персидской войны 1804–1813 гг., армянское население составляло большинство и в Ереванском ханстве, и в Арцахе³.

* Статья на армянском языке см. в приложении к журналу «Հայկական րիմիակ» «Աշխարհային տնտրեր», 2014, 3–4 (31–32).

¹ См.: «Ильхам Алиев выступил на сессии Парламентской Ассамблеи Совета Европы», 24.06.2014 (<http://ru.president.az/articles/12149/images#.U611A2nRrUU>. google); «Выступление президента Азербайджана И. Алиева во время летней сессии ПАСЕ», 24 июня 2014 г. (<https://www.youtube.com/watch?v=ywWAgqq5i7g>).

² См.: Захаров В. А., 2012, 32, 44.

³ Уменьшение армянского населения Араратской долины началось после похода Грузинского царя Ираклия II-го в Ереванское ханство в 1779 г., когда с целью ослабле-

По данным османской переписи от 1728 г., согласно спискам жителей население провинции Кайкули⁴ (Ашоцк) Армении было исключительно армянским. Между тем названия населённых пунктов зачастую зафиксированы в османской форме. То же самое очевидно и в Арцахе (Карабаг) именно по османским описаниям и переписи. В турецком издании хотя списки жителей не опубликованы, однако в опубликованных документах упоминаются также армянские топонимы – Бахшик, Мурут, Авакшах, Азад, Ованнес, Кешишкенди, Мосас/ныне Мовсес, Матос, Аккилисе, Чинар, Кирзан, Арам, Акваник, Бедрос, Ченберек, Синиккилисе, Джагир, Гоккилисе, Ованкенди и т.д.⁵

В период подготовки присоединения Грузии к России находящийся в Грузии царский министр П. Коваленский, специально изучив социально-политическое положение в ханствах Закавказья, в 1800 г. описывал ситуацию следующим образом: *«Из окрестных владельцев (Грузии) начиная от Турецких границ, суть Эриванский владелец Мегмед хан, человек средних лет, кроткого, постоянного и умеренного свойства, правосуден и любим подданными своими, а особливо Армянами, коих он предпочтительно пред единоплеменными ласкает и кои большею частию составляли гарнизон его крепости во время последней ея осады от персов. Область его, лежащая вдоль реки Аракса, хотя в тесных пределах, но в изобильнейшем месте, населена вся почти из Армян, коих трудолюбие в земледелии, особливо разведением хлопчатой бумаги, в ремеслах и торговле доставляет сему владельцу нарочитый доход. Крепость Эриван славится в здешних краях за наилучшую как от природы, так и от искусства»*⁶.

В неприступности Ереванской крепости наглядно убедились русские власти уже во время первого Ереванского похода русской армии в 1804 г.

Подобная ситуация в Ереванском ханстве не устраивала ни Персию, ни Российское командование. Они стремились распределить население согласно

ния ханства часть армянского населения была насильственно переселена из Армении в Грузию. Более обстоятельно см. **Чобанян П. А.**, 2006, 198–202.

⁴ 1728 წლის თბილისის ვილაეთის დიდი დავთარი, წიგნი 1, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბილისი, 2009. გვ. 524–563.

⁵ Gencenin 1732 yılı tahriri, - См. «Osmanli belgelerinde Karabag», Istanbul. 2009, 297–352.

⁶ «Записка с.с. Коваленского», – см. «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» («АКАК»), т. 1, 1866, 118.

своим военно-политическим планам и с этой целью осуществляли массовые переселения.⁷

Во время первого ереванского похода русской армии в 1804 г. с целью ослабления Ереванского ханства с территории Араратской долины русскими было вывезено 11.100 домов армянского населения вместе с армянской администрацией (меликом и сотником Еревана)⁸. Таким образом, резко сократилась численность армянского населения на территории Ереванского ханства, в то время, как было сказано, до этого оно было более многочисленным, чем мусульманское*.

После нашествия Ага Мухаммед шаха в 1797 г., вследствие свирепствующей эпидемии и массовой эмиграции населения в соседние регионы, резко снизилась и численность армянского населения Арцаха⁹. В

⁷ [По сообщению М. Д. Скибинецкого (1799 г. мая 15) – «Поелику Баба хан получил известие от Ибреим хана Шушинского, что Российские войски идут в Грузию с тем, дабы завладеть и Эриваном, а притом бы карабагских армян перевести в Грузию и в Моздок, то по сей притчине приказал Баба хан Сулейман хану отрядить часть войска в Эриван вместо гарнизона, и в крепости онаго города быть одному велможе из каджаров, у коего и гарнизон сей был бы в команде, а Ибрагим хану писал, чтоб удерживать армян ласкою».- Рапорт в Государственную иностранных дел коллегию от исправляющего в Персии должность консула коллежского Ассесора Скибинецкого от 15 мая 1799 г., Энзели, – См. АВПР, ф. СРП, оп. 77/6, д. 490, л. 16–17. (Получено в Коллегии 3-го июля 1799 г.)

⁸ См.: «Всепопданнейший рапорт кн. Цицианова, от 28-го февраля 1805 года, N17». («АКАК»), т. II, 1868, 276. (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9487/#page/1/mode/1up>). Еще во время составления И.Шопеном «Описания Армянской области» в 39 селах Апарана оставалось всего 11 армянских семей, выселенное население продолжало оставаться в пределах Грузии, и опустошенные армянские поселения в Армении были вновь заселены переселенцами только в 1829 г. (см.: Шопен И., 1852, 587–592).

* По сообщению армянского архиепископа Ованнеса, организовавшего переселение населения Ереванского ханства, армянское население 60 домов села Енгиджа близ Еревана отказывалось покидать свои дома, поэтому он обращается к П. Цицианову с просьбой «строжайше» приказать им. По мнению архиепископа Ованнеса: «будучи глупыми, они не хотят прийти (в Грузию), как гласит древняя пословица, мудрые просят покоя, а глупые – родину» (см.: Присоединение Восточной Армении к России. т. I. 1972, 325).

⁹ 30-го декабря 1804 г. Цицианов сообщил русскому императору «Сей старец 80-летний, т.е. Ибрагим-хан, имел до той эпохи [1795 г.] до 60 т. домов одних Карабагских армян, управляемых пятью знатнейшими меликами, из коих иные, как думаю, по глупости ведут свои начала от царей древней Армении; теперь же не более 4 т. домов, прочие у Шемахинского и Шекинского ханов, также и в Грузии. Из первых двух

подобных условиях русские власти создавали благоприятные условия для притока кочевого населения¹⁰ на территорию Карабахского ханства считая это проявлением положительного отношения мусульманского населения региона к русским властям¹¹. Карабахскому Ибрагим хану, который до этого стал тестем персидского Фатали шаха, по инициативе ген. П. Цицианова, Императором России Александром Первым был присвоен чин генерал-лейтенанта с обширными привилегиями и полномочиями. По свидетельству наследника Мелика Шахназара, в период независимости Арцаха **«хан менее имел власти, чем в подданстве России, ибо тогда был он не тверд в ханствовании своем...»**¹². В результате в Арцахе происходило интенсивное перераспределение земельной собственности, что влияло также на топонимическую систему, способствуя появлению многочисленных новых названий.

Топонимы Армении и их первоисточники

Для изучения топонимов Армении существует богатая источниковедческая база: большое количество документальных первоисточников как на армянском, так и на языках соседних народов¹³. Топонимы являются важными первоисточниками для изучения истории любой страны, поскольку, как правило, могут сохраняться на протяжении веков и даже тысячелетий. Однако, они также могут и меняться до неузнаваемости*.

владений с обеспечением Карабага Российскими войсками все без сомнения в короткое время возвратятся и Карабаг процветет по прежнему». (АКАК, т. II, 1868, 623).

¹⁰ В 1807 г. Гудович уверял Мехти Кули хана. *«Брата вашего Мамед-Касума, находящегося в Карадаге, не только позволяю вызвать в Карабаг вместе с переселившимися прежде Карабагскими жителями и теперь собравшимися к нему, но и уверить его, что по возвращении в Карабаг, когда он, давши присягу на вечную верность Е. И. В., будет сохранять оную ненарушимо и состоять в вашем повиновении»* (АКАК, т. III, 1869, 342). Под видом «переселившихся прежде из Карабага» в Карабах переселились также жители соседних территорий. 13 февраля 1809 г. Гудович писал хану. *«По уведомлению меня правителем Грузии, что Айрумцы и другие жители Елизаветпольской округи, желая единственно уклониться от платежа в казну податей и отправления общественных повинностей, уходят с семействами и имуществом в Карабагское владение и тамо принимаются на жительство...»* (АКАК, т. III, 1869, 347).

¹¹ См.: «АКАК», т. VII, 1878, 421–424 (http://www.runivers.ru/bookreader/book_9493/#page/470/mode/1up).

¹² Матенадаран им. Месропа Маштоца, Архив разных дел, папка 240⁹, док. 161, с. 383–384.

¹³ См.: Еремян С. Т., Е., 1963.

* Явление характерно для всех языков и регионов. Грузинский топоним Ахалцихе, например, у турок звучит как «Ахиска».

Тысячелетиями находясь в тесном общении с иранским и эллинистическим культурными мирами, армянский язык еще в древний период заимствовал и из иранских языков целый ряд слов. Соответственно некоторые топонимы Армении, в частности, в регионе Арцах-Утик, этимологизируются через иранские языки. Таковым является, в частности, армянский топоним Джеваншир¹⁴, а переселенное туда в XVIII в мусульманское население стало называться джеванширлу* воспринимаясь как отдельное племя.

В то же время в Азербайджане при изучении топонимов вынуждены признать, что для них «Трудность заключается еще и в том, что в отличие от топонимики Армении и Грузии, имеющих возможность получить материал из древних письменных памятников на армянском и грузинском языках, для топонимики Азербайджана подобного материала, позволяющего проследить этнический состав населения на отдельных этапах этого периода, нет».¹⁵ И что «в Азербайджане наряду с тюркским выделяются три топонимических региона: талышский, армянский и аваро-лезгинский»¹⁶. Причем, азербайджанские авторы отмечают, что «в Нагорном Карабахе, где подавляющее большинство населения составляют армяне, армянские топонимы этимологизируются легче и имеют много параллелей с топонимами Армении, что позволяет при их анализе пользоваться сравнительным методом. В Нагорном Карабахе часто встречаются топонимические термины: дзор, зор, зур, сар, ванк, шен, керт, берд и прочее»¹⁷ («дзор» – ущелье, «сар» – гора, «шен» – село, «берд» – крепость и т.д.). Несмотря на подобные признания, в Азербайджане активно используются попытки отнести процесс формирования «азербайджанского» народа к более раннему периоду посредством ложной «этимологизации» топонимов Армении, в том числе Арцаха и Утика, взятых из армянских источников¹⁸.

¹⁴ См.: **Бурнашев Степан**, Историческое сведение о начале и происхождении армянских пяти меликов и каким образом подошли оне в зависимость Ибраим хана. Российский государственный архив древних актов, ф. 23, дело 13, ч. 11, л. 231–232. «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» («АКАК»), т. IV, 1870, 560, 723 (http://www.runivers.ru/bookreader/book_9489/#page/1/ mode/1up); «АКАК», V, Тифлис, 1873, 131, 581 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9490/#page/2/mode/1up>).

* От топонимов происходят многие названия, воспринимаемые как названия племен и родов Муганлу, Ширванлу, Шамлу, Румлу, Айрумлу, Карадаглу, Хойлу, Тавризлу и другие.

¹⁵ См.: **Гейбуллаев Г. А.**, 1986, 4.

¹⁶ См.: **Юзбашев Р. М.**, 1969, 163.

¹⁷ См. там же, с. 164.

¹⁸ См.: **Гейбуллаев Г. А.**, Топонимия Азербайджана ...; **Гейбуллаев Г. А.**, 1991.

Изучение первоначального слоя топонимов региона и его изменений, связи между топонимами и этническим составом позволяет на основе исторических первоисточников и документов осветить причины топонимических изменений, произошедших в период господства России, в то же время выявить азербайджанские фальсификации истории края и устранить основу для историко-политических спекуляций.

Топонимы Армении представлены в средневековых эпиграфических надписях, в колофонах рукописей, трудах историков и множестве документов. Наибольшую ценность представляют документы, сохранившиеся в оригинале, или их последующие копии. В указе 13 века князей Допянов перечислены населенные пункты и поместья (в количестве 23-х), взимаемая с которых подать предоставлялась армянским монастырям. Названия части населенных пунктов этого документа сохранялись также, и во второй половине 18 века и зафиксированы в различных первоисточниках, в частности, в труде «Джамбр» католикоса Симеона Ереванци.

С точки зрения количества упоминаемых топонимов Арцах большую ценность представляют коллективные заявления 1691 и 1763 гг., подтвержденные печатями духовных и светских представителей различных армянских населенных пунктов Арцаха и окрестных территорий.

Важным источником является карта, составленная Еремией Челепи Кемурчяном в 1691 г., где отмечены топонимы Армении, в том числе Арцах – Утика в том виде, в каком их использовало коренное армянское население.

Армянские топонимы как результат непрерывности армянской светской и духовной власти

Армянские и иноязычные первоисточники и документы отражают все основные сферы военно-политических, внешних и внутренних отношений армянских духовных и светских государственных структур Восточной Армении, в том числе в провинциях Арцах – Утик, а также во всем регионе, начиная с древнейших времен вплоть до 19 века. Долговечность использования армянских топонимов в Восточной Армении обусловлена долговечностью армянских княжеств, в то же время тысячелетние топонимы, в свою очередь, являются доказательством непрерывного существования местных армянских княжеств. В частности, долговечность княжеств в Арцахе сопровождалась вековой борьбой с внешними силами (в том числе арабскими, сельджукскими, монгольскими и персидско-турецкими), которая велась с переменным успехом, свидетельства о чем сохранились как в армянских, так и в арабских, персидских и тюркских источниках. Известно, что неудача арабского нашествия 850-х гг. под предводительством арабского полководца Буги в большой

степени была обусловлена его неудачами в Арцахе, а во время монгольских нашествий Арцах – Утик (Армянский Агванк (Агуен-Алоен) в отличие от «Собственно Агванка») наряду с Абхазией считался той единственной страной Востока, которая смогла противостоять монголам и стала оплотом христианства¹⁹.

По свидетельству арабского летописца, в период нашествия Джелал ад-Дина в 1225 г., арцахский князь, основатель знаменитого Гандзасарского монастыря Гасан-Джалал Дола, посредством единовременной уплаты дани и освобождения пленных предотвратил угрозы со стороны Шарафа ал-Мулка²⁰. Гасан-Джалал имел свой монетный двор. Монетные дворы были и в других армянских княжествах.

Немец Шильтбергер, побывавший в долгом плену во время нашествий Тамерлана, в своих путевых заметках говорит об армянской сущности Карабаха²¹ и армянских селах: «Я также провел много времени в Армении. По

¹⁹ «Затем[монголы] захватили и другие города и поселения, и всю великую Азию, кроме царства Абхазского, что в Грузии, и кроме провинций царства армянского, которое народ называет Алойен. Эти две провинции оказали сопротивление сарацинам и не захотели им подчиняться: и там нашли прибежище все христиане, подвергавшиеся гонениям сарацин, которые принуждали их подчиниться законам Мухаммеда» (см.: «Гетум Патмич. История монголов», 1842, 24). «*Predicti quidem Sarraceni civitates ceperunt et villas, et totam terram Asye Majoris eorum dominio subdiderunt, preter regnum Abcas, quod est in Georgia et preter quamdam aliam regionem regni Armenie que Aloen vulgariter appellatur. Iste due regiones tenuerunt se contra Sarracenos prefatos, nec unquam voluerunt eis modo aliquo obedire, et sic fuerunt refugium et tutamen omnibus Cristianis quos Sarraceni persequabantur, ubique compellentes illos obedire Mahometi falsissimis documentis*» (см. «Recueil des Historiens des Croisades». Tome Second. Documents Latins et Francais relatifs à l'Arménie, Paris, MDCCCXVI. P. 276). «*Les avant dits Sarazins pristrent seignorie de tote la terre d'Aise la Major, for que le roiaume de Abcas, qui est en Jorgie, e une contrée du regne d'Ermenie qui est apellée Aloen. Cestes ii contrées se tindrent contre les Sarazins; ne onques n'en orent la seignorie; e là s'enfuirent touz les Crestiens, por doutance des enemis*» (см. там же, с. 139).

²⁰ «(Шараф аль-Мулк) остановился у крепости Хачен, где находился Джалал ад-Дин... и начал угрожать, пока не пришли к согласию с условием, что заплатят десять тысяч динаров и освободят бывших и недавних семьсот мусульманских пленн. Среди них были и такие, кто был пленен еще в детстве и были освобождены из плена уже в старости» (см.: Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, 1973, 212–213).

²¹ После захвата столицы Багаберда и падения Сюника, или царства Багац (Баг-к) (1170 г.), в восточных провинциях Армении постепенно стало использоваться название Карабаг/Карабах, получившее новый смысл. Примечательно, что Гасан-Джалал тоже воспринимается и представляется как внук царя Багга (см.: «Свод армянских надписей», вып. V, 1982, 29).

смерти Тамерлана (1405 г.) попал я к сыну его, владевшему двумя королевствами в Армении. Этот сын, по имени *Шах-Рох*, имел обыкновение зимовать на большой равнине, именуемой *Карабах* и отличающейся хорошими пастбищами... Хотя эта равнина лежит в Армении, тем не менее она принадлежит язычникам [т.е. Тамерлану и Шах-Роху-П.Ч.], которым армянские селения принуждены платить дань. Армяне всегда обходились со мной хорошо, ... Они обучали меня своему языку...»²².

В 16–18 вв. княжеские дома Арцаха представлял и часто выступал от их имени католикос Гандзасара. Согласно грузинскому летописцу Парсадану Горгиджанидзе, во время походов грузинского царя Теймураза Первого в Гандзак и Арцах к нему прибыл католикос Гандзасара, предложив прекратить разрушение армянских сел, и вместо этого предпринять поход на Персию и восстановить независимое христианское царство, пообещав предоставить 40-тысячную армянскую армию²³.

В 17–18 вв. Гандзасарские католикосы Петрос Хандзкеци, Есаи Хасан-Джалалян и Ованес Хасан-Джалалян вели дипломатическую переписку об освобождении Армении.

В 1733 г. русский генерал П.П. Шафиров предлагал русскому двору с помощью армян Схнаха [т.е. Арцаха – П.Ч.] захватить г. Шамахи, чтобы затем захватить Малую Армению, которая была населена храбрыми армянами²⁴.

В 1734–1735 гг. Тахмасп-Гули хан (Надир-шах), отделив в административном плане пять Арцахских меликств (Хамса) от Гандзакского беклярбекства, превратил их в самостоятельное и подчиняющееся только шаху княжество во главе с меликом Еганом²⁵.

В 1769 г. Ираклий Второй, описывая Арцах, пишет, что Хамса населена исключительно армянами, и там находится Армянский Патриарх (т. е. Гандзасарский католикос)²⁶.

²² См.: **Мурадян П.**, 1990, 126.

²³ См.: **Горгиджанидзе П.**, 1990, 85.

²⁴ «...через армян сыгнацких сей город (*Шемаху*) не упуская времени, взять, то б мочно всею Малою Армениею, или ныне называемыми армянскими *Сыгнаками* завладеть, которые земли все армянскими храбрыми христианами населены, и оные сами собою несколько лет как от турок, так и от персиян оборонялись...» (см.: «Армяно-русские отношения» (Сборник документов), т. III, 1978, 35).

²⁵ См.: **Папазян А.**, 1985, 5, 75–78.

²⁶ «Хамс составляет владение и во оных сем воеводских правленей, народ весь армянского закона, в том владении находится армянской патриарх; Армяне имеют большую крепость, места гористые, лесные, а притом поля плодovитые; жаванишр-скаго народу выступить на воину две тысячи пять сот человек, а армян четыре

В 16–18 вв. арцахские мелики выступали как представители царских династий Армении Багратидов и Аршакидов²⁷.

В армянской церкви Гандзака, на надгробном камне Барсумского мелика Арустама, написано:

***«В могиле этой покоится тело Мелик-Арстама,
Незабвенного знаменитого храбреца отважного
Из рода Багратуни народа Армянского,
Владельца Барсума провинции Гандзак,
Родившегося в 1722-м, скончавшегося в 1794-м»²⁸***

Арцахские мелики Адам и Беглар в письме Екатерине Второй от 2-го сентября 1781 г. отмечают: *«Мы, наследники благородных воинов из армянского рода Аршакидов и царского трона Агванка и вся наша страна со всеми ее князьями...»²⁹*.

В письме императору Павлу Первому от 22 сентября 1799 г. Мелик Варанды Джимшид просит, чтобы находящиеся в Астрахани его родственники именовались князьями Аршакунянскими, а не русифицированными Ивановыми и чтобы им было позволено носить свой фамильный герб. Мелик Джимшид подписывается: *«Малой Армении Шушинской и протчих провинций владелец мелик Чемшиг Шахназаров, князь Аршакунянский»³⁰*.

На протяжении всего средневековья Арцах, противостоял чужеземным силам и смог сохранить признаки государственности и феодальную социально-экономическую систему.

Предводители сельджукских, монгольских и туркменских племен региона в промежутках своего господства были вынуждены мириться с фактом существования армянских светских и духовных властей в Арцахе и признавать их полномочия³¹. Об этом свидетельствует множество эпиграфических надписей, документальных и нарративных армянских первоисточников, а также повествовательные труды на арабском языке и указы на пер-

тысячи пять сот...» (см. «Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии», т. I, СПб, 1891, 435–436).

²⁷ В памятных записях 1532 г. зафиксировано: *«... и власть нашего народа, которая еще есть по милости божьей, и до Арцаха, и эта власть из рода Багратидов»* (см.: Улубабян Б., 1975, 350–351).

²⁸ См.: Епископ Мака́р Бархударя́нц, 2009, 1999, 260. Мелики представлялись как наследники царей Кюрикян.

²⁹ См. «Армяно-русские отношения» (Сборник документов), т. IV, 1990, 181).

³⁰ См. там же, с. 511.

³¹ См.: Улубабян Б., Указ. соч.

сидком языке властителей Ак-Коюнлу и сефевидских правителей, адресованные армянским властителям. Жизнеспособность зафиксированных в документах армянских топонимов и то, что они дошли до наших дней, является реальным свидетельством непрерывного существования армянских княжеств и духовных структур на протяжении многих веков вплоть до начала 19 века.

Включение в 16 в. Восточной Армении в состав Сефевидского государства хотя и отразилось в определенной степени на топонимической системе, однако, новые топонимы использовались, в основном, в официальном делопроизводстве: и это не отменило использование армянских топонимов.

В заявлении, составленном и подписанном в 1763 г. представителями армянских духовных и светских властей, в котором они подтверждают свою позицию в отношении кандидатов на пост католикоса, зафиксировано множество армянских топонимов (Цор, Аветараноц, Ннги, Дрнаварз, Мушкапат, Тог, Хндзрстан, Ахберкан, Агаг, Джркус, Амарас, Гандзасар, Хачен, Хандзк, Арачадзор, Колатак, Кичан, Аци и др.), которые на картах 19 века представлены в тюркских переводах.

Свидетельством долговечности и непрерывности государственных структур Арцаха является тот факт, что зафиксированные еще в 5–10 вв. армянские топонимы Амарас, Гис/Гиш, Партав, Хачен, Бердадзор и другие сохранились до наших дней. Упомянутое в 1204 г. село Матахис упоминается также в договоре 1817 г.³²

Хотя использование понятных персидским властям тюркских или искаженных армянских топонимов имело место и в 18 в., однако то, что во второй половине 19 века российскими властями тюркским топонимам в массовом порядке придавался официальный статус, стало проблемой для армянского населения, возникла необходимость в составлении специального списка для идентификации нововведенных иноязычных топонимов, и в документах после армянских топонимов следовало отмечать также их официальное название.

Приток мусульман в Армению и отражение этого в топонимах (XIX в.)

Хотя Армения еще с середины XVI в. была захвачена и разделена между Османской и Сефевидской империями и управлялась посредством инородной административной системы (элайет, беклярбекство и ханство), однако, основное население оставалось армянским. В сохранившихся налоговых книгах однозначно зафиксировано, что подавляющее большинство населения составляли коренные армяне. Перемещения кочевых племенных групп на Армянском нагорье лишь частично повлияли на этническую картину Армении.

³² См.: «Свод армянских надписей» (на арм. яз.), вып. V, 121–122.

Постоянное оседлое население было армянским, вплоть до Геноцида армян 1915 г.. Иностранная администрация использовала армянские топонимы или в переводе, или переосмысливая и искажая. Армянское население, в основном, продолжало использовать армянские варианты названий. Фактически, параллельно с армянской топонимической системой возникли искаженные названия тех же населенных пунктов. В XVII–XVIII вв. в Арцахе и Ереванском ханстве кроме системы исконно армянских топонимов, используемой армянским населением, постепенно возникал второй слой: названия, образованные от армянских топонимов, которые в переводе или в измененном виде мусульманские власти приспособляли к тюркскому произношению³³.

В первой четверти XIX в. в регионе Южного Кавказа, в частности, в Арцахе и Ереванском ханстве, оказавшихся в эпицентре русско-персидского конфликта, для русского военного состава первостепенное значение получал вопрос проведения переписи населения, регистрации топонимической системы и составления карт местности³⁴. При этом в качестве населенных пунктов представлялись также летние поселения на пастбищах и временные жилища.

Посредством первых переписей и описаний, проведенных русскими властями на основе предоставленных мусульманской верхушкой данных, в широкий обиход были введены новые топонимы. Топонимы, вошедшие в официальное русское делопроизводство с отдельными изменениями использовались и в дальнейшем.

Этим была обусловлена необходимость в армянском обществе составления списков³⁵, в которых параллельно были представлены как армянские названия населенных пунктов, так и придуманные в XIX в. Из списка становится очевидным, что названия армянских населенных пунктов в тюркском пред-

³³ По сообщению Гакстгаузена «По всей дороге из Тифлиса в Эриван каждая деревня имеет два названия - татарское и армянское». (См. «Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями». Путевые впечатления и воспоминания Августа Фон-Гакстгаузена, Часть 1, СПб, 1857, с. 154, прим.).

³⁴ См.: **Шопен И.**, Исторический памятник состояния Армянской Области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852; «Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м». Тифлис, 1866.

³⁵ См.: Матенадаран им. Месропа Маштоца, Архив Католикосата, папка 241, док. 204.

ставлены либо в переводе, либо в соответствии с тюркским восприятием (Аветараноц – Чанахчи и т. д.).

Топонимы Армении и описание 1823 г.

Поход Ага-Мухаммед хана 1795 г. стал большим ударом особенно для армянского потенциала Арцаха. Армянские мелики, спасшиеся после массовых расправ Ага-Мухаммед хана над армянскими меликскими домами³⁶, по приглашению царя Ираклия переехали в Грузию³⁷. Большая часть населения Арцаха в результате голода и эпидемий рассеялась по территории соседних ханств (Шаки, Ширван) и Грузии³⁸. После смерти Мелика Шахназара карабахский Ибрагим-хан предпринял действия по полному захвату власти. В 1793 г. выпустил медные монеты, а в 1794 г. – серебряные, в качестве места выпуска указав вымышленный «топоним» Панахабад*. Этот факт свидетельствует о претензиях хана³⁹ и изменении его отношений с армянскими меликами, в частности, с правопреемником мелика Шахназара, меликом Джимшидом. Ибрагим-хан, вернувшийся в Арцах после убийства Ага-Мухаммед хана, предпринял попытки присвоить наследственную собственность находящихся в Грузии и России армянских меликов, собрав с этой

³⁶ «... [в 1797 г.] кровожадный зверь [то есть Ага Мохаммед шах - П.Ч.] приказал построить прямую стену с пятьюдесятью двумя отверстиями, как ясли в конюшне, настолько узкими, что через них могла пройти лишь голова человека: просунул в них головы пятидесяти двух армянских меликов, которых захватил в провинциях Арцахских, связал их в тюрьме, после бегства Ибрагим-хана тех (подчеркнуто нами –П. Ч.), кого посчитал соучастниками бегства Ибрагим-хана, связал за шею тройной крепкой веревкой, надел эти узлы на мула, пока не оторвется их голова... » (см.: Архив армянской истории (на арм. яз.), книга IV, 1899, 741–742. (<http://serials.flib.sci.am/openreader/divanhayospatm4/book/index.html#page/411/mode/1up>)).

³⁷ См. письмо Мелика Абова Минасу Лазаряну: «Кавказская старина», ежемесячный журнал. Под редакцией А. Д. Ерицова. Тифлис, 1872, с. 43. Только в меликствах Варанда и Гюлистан до этого было 11 тысяч домов армянского населения.

³⁸ «Людность онаго владения в настоящем положении дел весьма различна с прежнею, ибо до нашествия Ага Мамед хана, яко эпохи подения Карабагскаго владения одних армян находилось до 40 тысяч домов. Я же имея обязанность в привлечении протчих ханов сего новаго верноподданнаго В. И. В. деятельным образом покровительствовать, намерен у Мустафы хана Ширванскаго сей осени взять всех Карабагских жителей от прихода Ага Мамед хана туда бежавших, коих число простирается до 8000 домов» (см. «Всепоподданнейший рапорт князя Цицианова Его Императорскому Величеству от 22 мая 1805 года за № 19». «АКАК», т. II. Тифлис, 1868, с. 703 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9487/#page/1/mode/1up>)).

* Выпуск ханом монет продолжался и в условиях русского господства до 1822 г..

³⁹ См.: Чобанян П., 2013, N 1–2.

целью подписи «свидетелей», которые будто «подтверждали» его права помещика⁴⁰.

После убийства Ибрагим-хана в 1806 г. Мехти Гули-хан, назначенный русскими властями на должность карабахского хана и унаследовавший полномочия отца, воспользовавшись положением, создавшимся в результате Русско-персидской войны, продолжал присваивать владения армянских меликов и заселять Арцах и приграничные территории различными мусульманскими племенами. Так, если в 1805 г. в Карабахском ханстве было 10000 домов, а до конца войны, в 1812 г., осталось 3080, то благодаря притоку мусульман число населения увеличилось, достигнув 7872 домов. Проникшие на территорию Арцаха курдские племена колани брали в Матахисе в аренду принадлежащие Гандзасарскому монастырю земли и пытались обосноваться на них⁴¹. Русские власти отнеслись к этим переселениям терпимо, рассматривая их как показатель повышения авторитета России в регионе и средство увеличения численности населения, облагаемого налогами⁴². Приток мусульман на территорию Арцаха⁴³ привел не только к искажению армянских топонимов, но и к возникновению новых, что наиболее наглядно отразилось в «Описании», составленном русскими властями в 1823 г.

С целью сокрытия фактов присвоения армянских приходских земель и владений меликов, Мехти Гули-хан вплоть до своего бегства в 1822 г., пресекал попытки Армянской церкви и русских властей провести в Арцахе инвентаризацию и перепись⁴⁴.

«Описание», поспешно составленное в 1823 г., после бегства Мехти Гули-хана, представляло первую расширенную регистрацию арцахских населенных пунктов⁴⁵ и стало основой для дальнейших работ по составлению

⁴⁰ См.: Шукурова Р. М., 1988, N 3.

⁴¹ Оригиналы договоров см. в Приложении.

⁴² Договор, заключенный с курдами племени колани в 1833 г., был утвержден русскими властями при условии, что государству и монастырю будут платить налоги (бахра) в равном количестве (см.: Матенадаран им. М. Маштоца, Архив Католикосата, папка 240, док. 92).

⁴³ См.: «Описание Карабагской провинции, ...», сс. 84–89. Зафиксированы мусульманские населенные пункты, переселенные 2 и более года назад.

⁴⁴ См.: «Присоединение Восточной Армении к России», т. 1. 1972, 105–106.

⁴⁵ Свидетельства о предыдущих переписях (1805, 1812 гг.) см.: «АКАК», т. VI, ч. I, 1874, 836 (http://www.runivers.ru/bookreader/book_9491/#page/2/mode/1up). Работы по составлению «Описания» велись после бегства Мехти Гули-хана на территорию Персии (ноябрь 1822 г.), и длились до начала апреля 1823 г., то есть проводились в

карт. «Описание» отразило положение, возникшее в 1804–1822 гг., т.е. интенсивное распределение Мехти Гули-ханом земель арцахских меликов между мусульманским бекам.

Изучение «Описания» выявило целый ряд существенных обстоятельств:

1. «Описание» было составлено не путем посещения населенных пунктов и составления списков на местах, а на основе данных, предоставленных ханскими чиновниками, беками и сельскими старостами. Об этом говорится в самом «Описании»: во вступительном слове, адресованном городскому суду Шуши: *«в наших списках маафы (освобожденные от податей, П. Ч.) отмечены только на основании сведений магальных беков, и кендхудов, сельских старост, не все из которых могут считаться достоверными (подчеркнуто нами – П. Ч.)»*⁴⁶.
2. Армянские населенные пункты за десять лет до этого еще принадлежавшие армянским меликам и монастырским учреждениям, представлены в основном в «Описании» как поместья мусульманских беков⁴⁷.
3. Вошедшие в «Описание» тюркские переводы армянских топонимов создает ложное впечатление об этническом составе Арцах/Карабага. Так, например, армянский Бердадзор, упоминаемый еще в армянском «Ашхарацуйц»-е 7 века, в переводе представлен как Каладараси.

Как сказано в предисловии к «Описанию», составители не имели возможности посетить многие населенные пункты, и «Описание» было составлено по принципу не административного деления, а по принципу учета собственности мусульманских беков, получивших земельные владения в Арцахе. Количество и названия этих населенных пунктов были зафиксированы на основании данных, предоставленных теми беками, между которыми Мехти Гули-хан распределил земли арцахских меликов.

основном в зимние месяцы, за очень короткий период, что имело принципиальные последствия.

⁴⁶ См.: «Описание Карабагской провинции, ... », с. 3.

⁴⁷ Знаменитое село Ангехакот – центр освободительной борьбы в Армении, где в 1698 г. состоялась встреча армянских меликов с целью обсуждения планов освобождения Армении, по причине того, что там было всего 12 домов мусульман, представлено со следующим объяснением: Татарская деревня – «Сия деревня назад тому 2 года выведена из Эривани Аджи – Агалар-беком» (см.: «Описание Карабагской провинции, ...», с. 88).

Таким образом, топонимическая система Восточной Армении (в том числе Арцаха) в первый раз в целостном, но искаженном виде была представлена на основе составленного русскими властями «Описания» 1823 г., которое в дальнейшем стало также первоисточником для картографических работ и дальнейших исследователей.

Перепись 1832–1833 гг. и ее историко-политическое значение

В 1827 г., когда русские войска были заняты последними приготовлениями перед взятием Ереванской крепости, и исход войны был предрешен, Мехти Гули-хан обращается к русским властям с просьбой разрешить ему вернуться в Арцах. Получив согласие русских властей, он возвратился в Шуши, привезя с собой около 3000 мусульманских семей. Они в качестве новых поселенцев на шесть лет освобождались от уплаты налогов в казну и основали на территории Карабаха свои населенные пункты⁴⁸.

В отличие от «Описания» 1823 г., в 1832–1833 гг. перепись населения, проводилась на основе более четко составленных анкет, путем посещения населенных пунктов проводился учет всех членов семьи: фиксировалась национальность, вероисповедание, возраст и пол. Перепись велась по административно-политическому делению, с учетом также налоговой повинности (налоги в казну или помещикам). Материалы этой переписи крайне важны для изучения истории и особенно демографической картины Арцаха. Изучение данных переписи выявляет следующие факты:

1. Мусульманское население было распределено в равнинной части Карабахской губернии, в кочевьях. В горных частях Арцаха, то есть на территории армянских меликств, абсолютное большинство населения, обязанного платить налоги в казну, составляли армяне (90–95%).
2. Во множестве армянских населенных пунктов, упоминаемых в тюркском варианте, жили только армяне, и не было ни одного мусульманина, это например, Ханкенд, Мамад Азар, Гзлгшлах, Гасанкая, Дашбулах, Караяхан, Аджикенд, Алигуликенд и др.
3. Согласно переписи 1832–1833 гг., численность населения, платившего налоги в казну, в провинции Талиш составляла 657 армян-мужчин, и не было зарегистрировано ни одного мусульманина. В провинции Джраберд было зафиксировано 572 армянина и всего 5 мусульман⁴⁹. Численность населения, платившего государственные налоги, в провинции Хачен сос-

⁴⁸ См.: «АКАК», т. VII, 1878, 453–454 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9493/#page/470/mode/1up>).

⁴⁹ См.: Национальный архив РА, ф. 93, оп. 1, д. 50, лл. 454–455.

тавляла 1095 армян-мужчин и 42 мусульманина. В провинции Варанда, (одной из самых больших), соотношение жителей плативших налоги в казну было следующим: 5351 армянин и 543 мусульманина. Очевидно, что в провинции Варанда увеличение количества мусульман произошло в период с 1823–1833 гг.

4. Абсолютное большинство армян было также зафиксировано и среди тех, кто платил налоги помещикам. Например, в провинции Талиш не зафиксировано ни одного мусульманина, платившего налоги помещикам⁵⁰. В провинции Хачен было зафиксировано 540 армян-мужчин и 71 мусульманин, а в провинции Варанда – 870 и 68 соответственно.
5. Изучение данных переписи показывает, что в 1823–1832 гг. произошли существенные демографические изменения. В Карабахской губернии, включавшей значительную часть Куро-Араксского междуречья (кроме Гандзак и находящихся на запад от него территорий), увеличилось число новых тюркских жителей за счет более 50 временных кочевий, которые на 6 лет были освобождены от государственных налогов и были населены переселенцами, подчинявшимися семье Мехти Гули-хана, который и привел их на эти территории. Они разместились в основном на территории Партав-Евлаха и Зангезура.
6. В материалах переписи 1832–1833 гг. зафиксирован также год перемещения населения на данную территорию, поэтому из этих материалов становится очевидно время переселения мусульман.

Арцах в русском административно-политическом делении 19-го в.

Русские власти еще до подписания Туркменчайского договора и после этого поощряли приток как мусульманского, так и христианского населения на территорию, находящуюся под российским господством, принимая даже тех, кто ранее покинул эту территорию восстав против русского господства. Законом от 22 октября 1819 г., утвержденным императором, было установлено, что переселенцы, обосновавшиеся на государственных и частных территориях, будут освобождены от государственных налогов на 6 лет, а от общинных – на 3⁵¹. Тот же порядок распространялся и на мусульман, уехавших в 1826 г., и вообще на всех мусульман-переселенцев. Более того, была разработана и осуществлена программа перехода мусульманского кочевого населения к оседлой жизни, до сих пор не получившая соответствующей оценки в исторической науке. Реализация этой программы во многом

⁵⁰ См. там же, д. 51.

⁵¹ См.: «АКАК», т. VI, ч. I, 1874, 466 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9491/#page/2/mode/1up>).

повлияла на возникновение новых топонимов. 6 июня 1828 г. Паскевич дает указание соответствующей комиссии при составлении проекта управления мусульманскими губерниями не оставлять без внимания *«средства превращения кочевых племен в оседлое население, насколько позволяет климат и географическое положение страны, и приучить их к сельским работам»*⁵².

Таким образом, еще до подписания в 1828 г. Туркменчайского договора, по которому армянское население получило право переселиться на территорию, находящуюся под российским господством, в 1812–1827 гг. большое число мусульман переместилось в Карабахскую губернию и получило все те привилегии, которые только позднее распространились и на армянское население, переселившееся по условиям Туркменчайского договора. Более того, если армянское население расселилось в основном в Армянской Области, в армянских селах, опустошенных еще в результате депортации 1804–1805 гг., почему в пределах Армянской Области количество армянских топонимов не увеличивалось, то для мусульман или создавались новые поселения, в результате чего увеличивалось количество тюркских названий, или они размещались в брошенных армянских селах, в результате чего армянские названия искажались. Новые тюркские и искаженные армянские топонимы регистрировались во время переписей и таким образом создавалось ложное впечатление, что тюркско-татарское население уже очень давно превосходило армянское в численности.

Административное деление Карабахского ханства в начале 19 в. было следующим: город Шуши, Дизак, Варанда, Хачен, Гюлистан, Джраберд (Чараберд, Чельябурт), Зангезур, Отузики, Игирмидорт, Джебраил и Джеваншир. После ликвидации Карабахского ханства в «Описании» 1823 г. эта территория представлена как Карабахская губерния с тем же порядком перечисления. Это административное деление сохранилось и во время переписи 1832–1833 гг.

В 1867–1868 гг. в ходе очередного административного деления Южного Кавказа, (когда уже формировалась новая Елизаветпольская губерния), Карабах был включен в новую губернию, при этом были расширены и переименованы его бывшие внутренние провинции⁵³. В топонимической системе окончательно исчезли армянские названия прежних провинций, пожалуй, кроме Шуши. Вся территория Арцаха была представлена в составе провинций Джеваншир, Шуши и Джебраил, которые ошибочно воспри-

⁵² См.: «АКАК», т. VII, 1878, 423–424 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9493/#page/470/mode/1up>).

⁵³ См.: Аракелян Г., 2003, 10.

нимались как тюркоязычные⁵⁴. Если ранее топоним Джеваншир распространялся только на территорию к северо-востоку от Дизака, где из 32-х населенных пунктов, зафиксированных в «Описании» 1823 года, только 3 были селами, а 29 – временными кочевьями, то расширившись, он включил все северные провинции Арцаха. Шуши включала в основном провинции Варанда и Хачен, а Джебраил – южную часть Арцаха.

Выводы

1. В позднее средневековье возникшая вследствие персидского и османского господства тюркоязычная топонимическая система не отражала этнический состав населения Армении, и вплоть до 19 века в Восточной Армении проживало в основном коренное армянское население, которое сохранило свою собственную национальную топонимическую систему.
2. Причиной тысячелетней жизнестойкости армянских топонимов была долговечность светской и духовной власти Восточной Армении и армянское многовековое богатое культурно-историческое наследие.
3. Широкое использование тюркоязычных топонимов в официальной русской документации было вызвано военным положением, а также было результатом описаний, составленных русскими чиновниками на основании данных представителей кочевых племен, с игнорированием армянского слоя, поэтому приписывание этих топонимов предыдущим историческим периодам и попытки их этимологизировать антинаучны и неприемлемы.

БИБЛИОГРАФИЯ

- «Osmanli belgelerinde Karabag», Istanbul, 2009.
- «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» («АКАК»), т. 1, Тифлис, 1866.
- «Армяно-русские отношения» (Сборник документов), т. III. Под ред. В. Восканяна. Е., 1978.
- «Армяно-русские отношения» (Сборник документов), т. IV. Под ред. М. Нерсисяна. Е., 1990.
- «Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 28-го февраля 1805 года, N17». («АКАК»), т. II, Тифлис, 1868.
- «Гетум Патмич. История монголов», перевод с латинского на армянский Мкртича Авгеряна. Венеция, 1842.(на арм. яз.).

⁵⁴ По Макару Бархударянцу, Джабраел и Джеваншир - имена армянских князей (см.: Մակար Եսայ. Բարխուդարեանց, 1999, 374).

«Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии», т. I (с 1768 по 1774 год). Под ред. А. А. Цагарели. СПб., 1891.

«Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м». Тифлис, 1866.

«Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов», т. 1. Е., 1972.

«Свод армянских надписей» (на арм. яз.), вып. V, Арцах. Составил С. Бархударян. Е., 1982.

1728 წლის თბილისის ვილაეთის დიდი დავთარი, წიგნი 1, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვევითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბილისი, 2009.

Аракелян Г., – 2003, Население Гандзак-Елизаветполя в 19-ом в. (на арм. яз.) Е., 2003.

Бархударянц Мака́р, – 2009, Арцах. Перевод с армянского Нельсона Александяна, Санкт-Петербург. «Наука», 2009.

Бурнашев Степан, Историческое сведение о начале и происхождении армянских пяти меликов и каким образом подошли оне в зависимость Ибраим хана. Российский государственный архив древних актов, ф. 23, дело 13, ч. 11, л. 231–232.

Гейбуллаев Г.А., – 1991, К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование), Баку, 1991.

Гейбуллаев Г.А., –1986, Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку, 1986, с. 4.

Горгиджанидзе П., – 1990, История Грузии. Пер. Р. К. Кикнадзе и В. С. Путуридзе. Исследование и указатели Р. К. Кикнадзе. Тбилиси, 1990.

Еремян С.Т., – 1963, Армения по «Ашхарацуйц»-у (на арм. яз.), Е., 1963.

Захаров В. А., – 2012, История Кавказской Албании в исследованиях академика И. А. Орбели и проблема искажения истории Армении и Арцаха в Азербайджане, М., 2012.

Мурадян П., – 1990, История – память поколений. Е., 1990.

Папазян А., – 1985, Надпись на входе в приемную мелика Егана «Вестник общественных наук», 1985, ном. 5, с. 75–78 (на арм. яз.).

Улубабян Б., – 1975, Княжество Хачена в X–XVI вв. (на арм. яз.). Е., 1975.

Чобаниян П. А., – 2006, Армяно-русско-грузинские отношения во второй половине XVIII века, Эчмиадзин, 2006, (на арм.яз.).

Чобаниян П., – 2013, Проблема легитимности Карабахских ханов в контексте политической истории Шуши. «Рабочие тетради», 2013, ном. 1–2.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, – 1973, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З. М. Бунятова. Баку, 1973.

Шопен И., – 1852, Исторический памятник состояния Армянской Области в эпоху ея присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

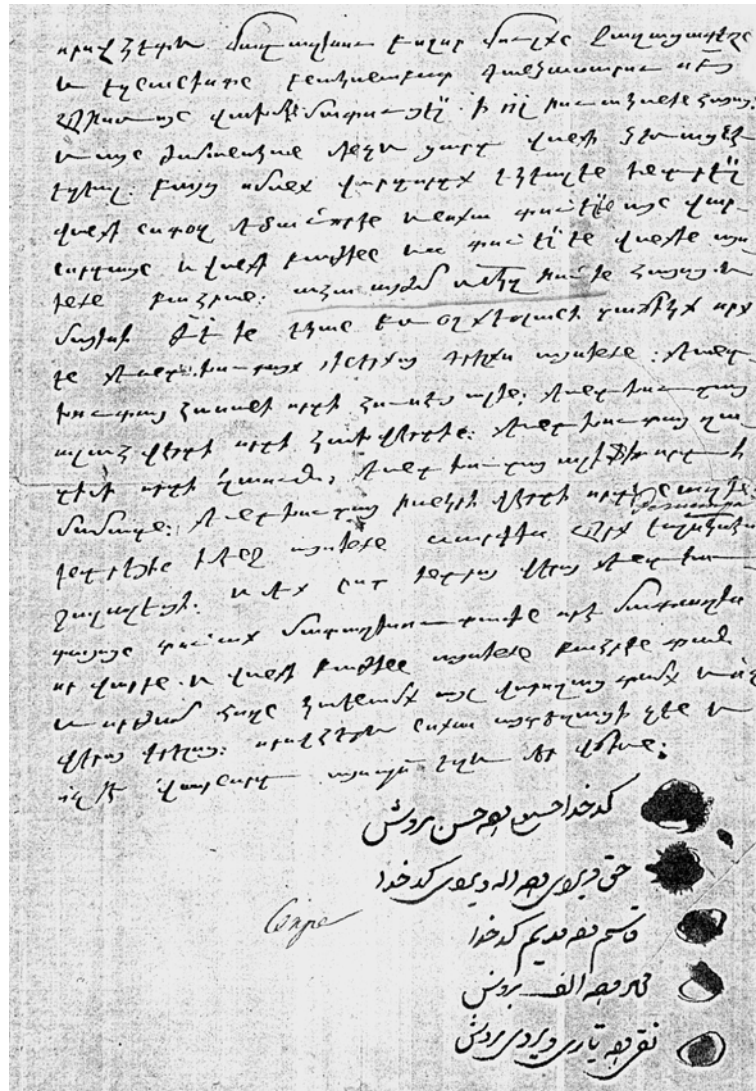
Шукурова Р. М., – Новый документ о Хачынских владениях Карабахского хана Ибрагим Халил хана. «Известия Академии наук Азербайджанской ССР». Серия истории, философии и права. Баку, 1988, N 3.

Юзбашев Р.М., – 1969, Характеристика современной Азербайджанской топонимии.- «Топонимика Востока». Исследования и материалы, М., 1969.

Մակար եպս. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999:

Приложение 1

Договор Саргиса архиеп. Джалалянца с предводителями курдского племени Колани
1817 г. об условиях пользования ими монастырскими землями. *

* Матенадаран им. М. Маштца, Архив католикосата, папка 240, док. 87, оригинал.

Карта, составленная в 1823 году.

Приложение 4

Параллельный список армянских и новосозданных тюркоязычных топонимов.*

204 1888 р. 1^я 211

Всего 43 селения на территории Армянской Республики

Список селений, расположенных в границах Армянской Республики

Список селений, расположенных в границах Армянской Республики

Список селений, расположенных в границах Армянской Республики

1. Арагац	Арагац	29
2. Арагац	Арагац	29
3. Арагац	Арагац	29
4. Арагац	Арагац	29
5. Арагац	Арагац	29
6. Арагац	Арагац	29
7. Арагац	Арагац	29
8. Арагац	Арагац	29
9. Арагац	Арагац	29
10. Арагац	Арагац	29
11. Арагац	Арагац	29
12. Арагац	Арагац	29
13. Арагац	Арагац	29
14. Арагац	Арагац	29
15. Арагац	Арагац	29
16. Арагац	Арагац	29
17. Арагац	Арагац	29
18. Арагац	Арагац	29
19. Арагац	Арагац	29
20. Арагац	Арагац	29

*Матенадаран им. М. Маштоца, Архив католикосата папка 241, док. 204.#

ՊԱՎԵԼ ՉՈԲԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

pavelchobanyan@gmail.com

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԵՒ
ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XIX
ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐՐՈՐԴՈՒՄ**

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի նկատմամբ տարածքային նկրտումները Ադրբեջանում «հիմնավորում» են այն հանգամանքի շահարկումով, թե իբր հայ բնակչությունը Երևանի ու Նախիջևանի խանություններում և Արցախում հայտնվել է միայն 1828–30 թթ. Պարսկաստանից ու Օսմանյան կայսրությունից հայերի ներգաղթի շնորհիվ: Շահարկելով այն փաստը, որ ռուսական քարտեզներում Արևելյան Հայաստանում արձանագրված են թյուրքական շատ տեղանուններ, Ադրբեջանի նախագահը Հայաստանը հայտարարում է այսպես կոչված «Արևմտյան Ադրբեջան»:¹ Ադ ուղղությամբ Ադրբեջանն իրականացնում է ակտիվ և լայնածավալ քարոզչական աշխատանք:²

Թեև հանրահայտ է, որ Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն քրիստոնյա բնակչությունն իրավունք էր ստացել Պարսկաստանից կամովին փոխադրվելու ռուսական տիրապետության տակ անցած տարածքներ, որի հիման վրա և տեղի ունեցավ Ադրբեջանի նախագահի կողմից շահարկվող 1828–1829թթ. հայ բնակչության ներգաղթը, սակայն միաժամանակ, ի հեճուկս կեղծարարների, բնականաբար այդ չէ, որ հիմք է հանդիսացել Հայկական Մարզի կազմավորման համար, որն ստեղծվել էր Նիկոլայ Առաջին կայսրի 1828 թ. մարտի 21-ի հրովարտակով՝ դեռևս մինչև ներգաղթի իրականացումը:

Վավերագրական աղբյուրների հիման վրա հոդվածում ապացուցվում է, որ դեռևս մինչև 1804–1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը Երևանի խա-

¹ «Ильхам Алиев выступил на сессии Парламентской Ассамблеи Совета Европы», 24.06.2014 (<http://ru.president.az/articles/12149/images#.U611A2nRrUU>. google); «Выступление президента Азербайджана И. Алиева во время летней сессии ПАСЕ», 24 июня 2014 г. (<https://www.youtube.com/watch?v=ywWAgqq5i7g>).

² Захаров В. А., 2012, 32, 44.

նությունում և Արցախում³ հայ բնակչությունը կազմում էր մեծամասնություն: Այդ մասին վկայում են մասնավորապես տարածաշրջանի իրավիճակի ուսումնասիրությամբ հատուկ զբաղված և լավատեղյակ ռուսական պաշտոնյաներ Պ. Կովալենսկին⁴ ու Պ. Յիգիանովը: Վերջինիս անմիջական նախաձեռնությամբ է մասնավորապես իրականացվել Երևանի խանության տարածքից 11.000 ծուխ հայ բնակչության փոխադրումը Վրաստան 1804 թ. ռուսական բանակի երևանյան անհաջող արշավանքի ընթացքում, որի արդյունքում կտրուկ նվազել է հայ բնակչության թվաքանակը:⁵ Հայաստանից բնակչությանը դեպի

³ 1804թ. դեկտեմբերի 30-ին գեներալ Պ. Յիգիանովը հաղորդում էր կայսրին, թե «Сей старец 80-летний, т.е. Ибрагим-хан, имел до той эпохи [1795 г.] до 60 т. домов одних Карабагских армян, управляемых пятью знатнейшими меликами, из коих иные, как думаю, по глупости ведут свои начала от царей древней Армении; теперь же не более 4 т. домов, прочие у Шемахинского и Шекинского ханов, также и в Грузии. Из первых двух владений с обезпечением Карабага Российскими войсками все без сомнения в короткое время возвратятся и Карабаг процветет по прежнему». (АКАК, II, 1868, 623). «Людность онаго владения (т.е. Карабаха) в настоящем положении дел весьма различна с прежнею, ибо до нашествия Ага Мамед хана, яко эпохи подения Карабагскаго владения [1797 г.] одних армян находилось до 40 тысяч домов. Я же имея обязанность в привлечении протчих ханов, сего новаго верноподданнаго В.И.В. деятельным образом покровительствовать, намерен у Мустафы хана Ширванскаго сей осени взять всех Карабагских жителей от прихода Ага Мамед хана туда бежавших, коих число простирается до 8000 домов». (АКАК, II, 703 Всеподданнейшаго рапорта князя Цицианова Ему Императорскому Величеству от 22 мая 1805 года за N19).

⁴ «Из окрестных владельцев (Грузии) начиная от Турецких границ, суть Эриванский владелец Мегмед хан, человек средних лет, кроткаго, постоянного и умереннаго свойства, правосуден и любим подданными своими, а особливо Армянами, коих он предпочтительно пред единоплеменными ласкает и кои большею частию составляли гарнизон его крепости во время последней ея осады от персов. Область его, лежащая вдоль реки Аракса, хотя в тесных пределах, но в изобильнейшем месте, **населена вся почти из Армян**, коих трудолюбие в земледелии, особливо разведением хлопчатой бумаги, в ремеслах и торговле доставляет сему владельцу нарочитый доход. Крепость Эриван славится в здешних краях за наилучшую как от природы, так и от искусства». «Записка с.с. Коваленскаго», - «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» («АКАК»), т. 1, 1866, 118.

⁵ «Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 28-го февраля 1805 года, N17». («АКАК»), т. II, 1868, 276. (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9487/#page/1/mode/1up>). Դեռևս մինչև 1829թ. հայերի ներգաղթի կազմակերպումը Ապարանի 39 գյուղերում նախկին բնակիչներից մնացել էր ընդամենը 11 ընտանիք: (Տե՛ս **Шопен И.**, 1852, 587-592).

Պարսկաստան փոխադրում էր նաև պարսկական կողմը՝ մեղադրելով հայերին ռուսամետ դիրքորոշուման մեջ:

Հայաստանում օտար տիրապետությունը և էթնիկական տեղաշարժերը իրենց կնիքն են թողել նաև տեղանվանական համակարգի վրա: Պարսկական տիրապետության պայմաններում հայկական բնակավայրերը քիչ բացառությամբ լինելով բացի բուն հայկական անվանումներից ունեին նաև օտարների կողմից գործածվող անվանումներ, ինչը 19-րդ դարի ռուս-պարսկական պատերազմի պայմաններում սկսեցին օգտագործվել նաև ռուսական զինվորական ու քաղաքացիական վարչակազմի կողմից՝ որպես մուսուլմանական կողմի համար ընդունված հասկանալի տեղանուններ՝ շրջանցելով բուն հայկական անվանումները: Այդ մոտեցումը շարունակվեց նաև Արցախում հարկատու բնակչության հաշվառման ընթացքում 1823 թ.:

Փաստաթղթերի, 1823 ու 1832/33 թթ. մարդահամարների նյութերի հիման վրա լուսարանվում են ռուսական տիրապետության պայմաններում էթնիկական տեղաշարժերը Հայաստանում, ու ներկայացվում են այն հանգամանքները, որոնք պատճառ են դարձել կամ նպաստել են տեղանվանական համակարգի փոփոխություններին: Մասնավորապես ներկայացվում են բնագրով պահպանված պայմանագրեր, որոնք կազմվել են 1817 թ. Արցախ ներթափանցած Քոլանի քրդերի կողմից վանքապատկան հողատարածքների վարձակալության վերաբերյալ:

1823 թ. Արցախի ժողովրդագրական «Նկարագրության» ուսումնասիրության հիման վրա, որը Արցախի առաջին պաշտոնական մարդահամարն է և կազմվել է Ղարաբաղի Մեհտի Կուլի խանի փախուստից (1822 թ. նոյ.) անմիջապես հետո հիմնականում մուսուլմանական բեկերի տեղեկատվության հիման վրա, և որը հիմք է հանդիսացել հետագա նկարագրությունների ու քարտեզագրումների համար, ցույց է տրվում նրա իրականացման արատավոր ու սխալ մեկնակետը: «Նկարագրության» ուսումնասիրության հիման վրա հանգում ենք հետևյալին.

1. Այն կազմվել էր հապճեպ և ոչ թե բնակավայրեր այցելելու, այլ իրենց ներկայացած մահմեդական տիրոջների հաղորդումների հիման վրա (այդ թվում նաև նորեկ մահմեդականներ), որոնց միջև բաշխվել էին հայ մելիքների հողային կալվածքները 1804–1822 թթ.:
2. Հայկական բնակավայրերը, որոնք մի քանի տարի առաջ պատկանում էին հայ մելիքներին ու վանքերին, ներկայացված են որպես մուսուլման բեկերի տիրույթներ:

3. Բնակավայրերը արձանագրված են մուսուլմանական բեկերի, ժամանակավոր կայանատեղիների առաջնորդների անուններով, կամ հայկական բնակավայրերի անվանումների աղջատումով, ինչը թյուր պատկերացում է ստեղծում էթնիկ պատկանելության առումով ինչը և ներկայումս հիմք է հանդիսանում աղբյուրների կեղծարարների համար և շահարկվում ըստ նպատակադրման: Այսպես օրինակ, հայկական Բերդաձոր ավանը ներկայացված է թարգմանաբար՝ Կալադերեսի:
1. Արցախի էթնիկ պատկերի և տեղանունների ճշման համար առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում 1832/33 թթ. մարդահամարի կամ աշխարհագրի պահպանված նյութերը, որտեղ արձանագրված են ծխերի արական ու իգական բոլոր անդամները: Այդ մարդահամարի ուսումնասիրության հիման վրա հաստատվում են հետևյալ իրողությունները:
 1. Բազմաթիվ բնակավայրեր, որոնք բնակեցված էին միայն հայազգի բնակչությամբ և որտեղ չկար ոչ մեկ այլազգի անձնավորություն, ներկայացված են թյուրքական անվանումներով. Խանքենդ, Մամադազար, Գզլգշլագ, Հասանկայա, Դաշբուլաղ, Կարայախան, Հաջիքենդ, Ալիգուլիքենդ և այլն:
 2. Որպես պետական կամ արքունի հարկատու բնակչություն Թալիշ գավառում արձանագրված էր հայազգի 657 ծուխ և չկար ոչ մեկ այլազգի: Ջրաբերդ գավառում արձանագրված էր 572 հայկական և միայն 5 մահմեդական ծուխ: Խաչենում կար 1095 ծուխ և 42 մահմեդական Վարանդայում, որտեղ գտնվում էր մուսուլմանական թաղամաս ունեցող Շուշին, արձանագրված են այդ կարգավիճակում գտնվող 5351 հայկական և 543 մահմեդական:
 3. Հայազգի բնակչության գերակշռություն է արձանագրված նաև մասնավոր կալվածատիրական բնակչության հաշվառման մեջ: Նման կարգավիճակում ևս Թալիշում չկար ոչ մի մահմեդական: Խաչենում արձանագրված են 540 հայկական և 71 մահմեդական ծխեր: Վարանդայում կային 870 հայկական և 68 մահմեդական ծխեր:
 4. 1805–1827 թթ. Արցախ են ներթափանցել մահմեդական բնակչության զանազան հոսքեր, որոնց հիմնական մասը բնակեցվել է Դաշտային Արցախում, որտեղ արձանագրվել են ավելի քան 50 ժամանակավոր բնակատեղիներ: Դեռևս մինչև Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումը մահմեդական բնակչության առավել հոծ զանգված (3 հազար ծուխ) Արցախ է բերվել 1827 թ. Մեհտի դուլի խանի կողմից, որոնց հիմնադրած ժամանակավոր կայանատեղիներն իրենց թյուրքական անվանումներով ավելի են խտացրել թյուրքալեզու տեղանունների քանակը Ղարաբաղի նահանգում: Նորաբնակ այդ զանգվածը օգտվել է ցարական

Ռուսաստանի տրամադրած արտոնություններից, ըստ որի, որպես նորարենակներ, նրանք 6 տարով ազատվել են նաև հարկատվությունից:

2. 1867–1868 թթ. Այսրկովկասի հերթական վարչական բաժանման ընթացքում Ղարաբաղը մտցվեց նորաստեղծ Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ: Վերանվանվեցին նաև Ղարաբաղի ներքին գավառները՝ ընդգրկելով դրանք Շուշու և Ջևանշիր ու Ջեբրայիլ նորաստեղծ գավառների մեջ: Եթե 1823 թ. «Նկարագրության» մեջ Ջևանշիր գավառն ուներ ընդամենը 32 բնակավայր, որից մշտական էին միայն երեքը, իսկ ժամանակավոր՝ քսանինը, ապա այդ վերափոխումների ընթացքում վերջնականապես պաշտոնական գործածությունից դուրս հանվեցին նախկին Խաչեն, Վարանդա, Դիգակ, Ջրաբերդ հայկական գավառաւանդները, իսկ Ջևանշիրն ընկալվում էր որպես թյուրքական:

3. Թեև քարտեզներում և պաշտոնական գրագրություններում շարունակում էին օգտագործել հայկական բնակավայրերի թյուրքական տարբերակները, սակայն հայկական միջավայրում շարունակում էին գործածական մնալ նույն բնակավայրերի հայկական անվանումները, ինչը և պատճառ էր հանդիսացել կազմելու նաև բնակավայրերի հայկական և պաշտոնական գործածության անվանումների գուգադիր ցուցակներ:

4. Ամփոփելով պետք է արձանագրենք, որ Հայաստանում պարսկա-թյուրքական տիրապետության հետևանքով նորաստեղծ թյուրքական անվանումների պաշտոնականացման հանգամանքը չի կարող հիմք հանդիսանալ նշված տեղանունների նախորդ դարերին վերագրելուն և բնութագրելու նաև Հայաստանում էթնիկական հարաբերակցության խնդիրը:

PAVEL CHOBANYAN

Doctor of History

pavelchobanyan@gmail.com

DEMOGRAPHIC MIGRATION AND TOPONYMY IN EASTERN ARMENIA IN THE FIRST THIRD OF THE XIX CENTURY

SUMMARY

The argument of the Azerbaijan's territorial claims to Republic of Nagorno-Karabakh (NKR) and Republic of Armenia (RA) is as if the Khanates of Yerevan and Nakhichevan started to be populated by the Armenians only in 1828 – 1830s resulting from resettlement of the Armenians from Persia and the Ottoman Empire. The President of Azerbaijan, gambling upon the fact that the maps of Eastern Armenia (Armenian Oblast and Artsakh/Karabakh) compiled by the Russian authorities contain many Turkish toponyms, declares Armenia part of a fictitious Western Azerbaijan. Azerbaijan has deployed a widespread aggressive propaganda campaign in this direction.

It is common knowledge that the Treaty of Turkmanchai allowed passage from one side to the other, however it was not the principle of forming the Armenian Oblast which was really created on the basis of Yerevan and Nakhichevan Khanate as well as Ordubad region by the decree of Emperor Nicholas I on March 21 1828, i.e. prior to the resettlement of the Armenian population.

Making use of documentary sources, the article shows that prior to the Russo-Persian war of 1804 – 1813, the Armenian population constituted a majority both in Yerevan Khanate and in Artsakh. That is incidentally confirmed by well-informed officials P. Kovalensky¹ and P. Tsitsianov². Effected on the initiative of the latter

¹«From among the neighboring landowners (of Georgia), starting from the Turkish border, is the Erivan landowner Mehmed Khan, a man of middle age, of a meek, permanent and moderate disposition, fair-judging and esteemed by his subjects, the Armenians in particular, whom he prefers to his kinsmen and who mostly manned his fortress at the time of its last siege by the Persians. His Province lying along the river Aras, though in narrow limits, but in a most abundant place, is almost entirely populated by the Armenians, whose agricultural skills, particularly in producing cotton cloth, provides this landowner with a significant income from crafts and trade. The Fortress of Yerevan is

was the mandatory resettlement of the Armenians from the Khanate of Yerevan to Georgia. During the first Yerevan Expedition of the Russian Army (1804), 11.100 households of the Armenian population along with the Armenian administration (the Melik and the Sotnik of Yerevan) were removed from the Armenian Valley with the purpose of weakening the Khanate of Yerevan. Thus, the count of the Armenian population in the Yerevan Khanate was in a sharp decline at the time when Persia sent a large army there, which facilitated the resettlement of the Armenian population to Persia.

Scrutiny of the original sources and documents, including the descriptions of 1823 and 1832 - 33 study of the initial layer of regional toponyms and their associations with the toponyms and ethnic composition reveal the causes of toponymic changes having taken place at the time of the Russia's domination, while exposing the Azerbaijani falsifications of the region's history, thus removing the bases for historical and political speculations.

The "Description" of 1823, hastily compiled after the escape of MekhtiGuli Khan, was the first extended registration of Artsakh's population centers³ and has become a bench mark for further mapping of the territory. The "description" also marks the situation emerging in 1804 – 1822, i.e. a vigorous distribution by MekhtiGuli of the lands belonging to the Beks of Artsakh and the inflow of Muslim population to Karabag.

famed in this location as the best, for both nature and arts». «A note by Kovalensky», - see: «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» («АКАК»), т. 1, Тифлис, 1866, p. 118.

²The population of this property (i.e. Karabag-P.Ch.) in the present situation is very much different from the previous one, for prior to the invasion by Aga Mamed Khan (i.e. 1795) as the time of decline of the Karabakh property there were up to 40 thousand households of Armenians only. As to me, charged with the duty of attracting other khans to sponsor this new most loyal V. I. V. most actively, this autumn intend to take away from Mustafa, the Khan of Shirvan all Karabakh residents escaped there from the advancing Aga Mamed Khan whose number reaches 8000 households. (see: "Most loyal report by Prince Tsitsianov to His Imperial Majesty s of May 22, 1805, No.19". «АКАК», т. II. Тифлис, 1868, с. 703 (<http://www.runivers.ru/bookreader/book9487/#page/1/mode/1up>)).

³Evidence on preceding censuses (1805, 1812), see: "АКАК", VI, p. I. Тифлис, 1874, p. 836 (http://www.runivers.ru/bookreader/book_9491/#page/2/mode/1up). Work on compiling "Description" were carried on after the escape of MekhtiGuli-Khan to the territory of Persia (November 1822 г.), and lasted to early April 1823 г., i.e. were mainly conducted in winter months, a very short period, which had crucial consequences.

A study of “Description” reveals a number of essential facts:

1. The “Description” was compiled based on the data presented by the Khan’s officials, beks and village seniors, rather than by visiting the population centers and making lists in situ. That was all mentioned in the “Description” itself, in the Introductory Word addressed to the Shushi City Court: “Our lists show the maafs only based upon the data provided by the magalbeks and kendhuds, the village seniors, of which not every one can be considered valid (*italics are ours* – P. Ch.)”⁴.
2. In the “Description, the Armenian population centers were mainly presented as estates belonging to the Muslim beks that had recently been property of Armenian Meliks and monastery offices⁵.
3. The population centers were registered as estates of Muslim beks had been in the possession of the Armenian Meliks and monastery offices in the recent years.
4. The Armenian root toponyms are presented mainly in Turkic translations of their temporary dwellings with extreme distortions of the Armenian names, thus diminishing the number of Armenian toponyms in maps and creating a false impression of the Turkic population centers’ numerical advantage.

The 1832/33 census is very important for the study of history, and of the demographic picture of Artsakh in particular. Examining the census data reveals the following data:

1. The incoming Muslim population was distributed in the plain part of the Karabakh Gubernia, which were mainly nomadic. In the highland parts of Artsakh, i.e. on the territory of the Armenian Melikdoms, the absolute majority of the population bound to pay taxes to the treasury, were Armenians (90 – 95%).
2. There were many Armenian population centers entitled with a Turkic name, populated with the Armenians only, with not a single Muslim, e.g.: Khankend, Mamad Azar, Gzlgshlakh, Gasankaia, Lashbulakh, Karaiakhan, Hajhikend, Aligulikend, etc.
3. By the 1832 – 1833 census, the number of the population paying taxes was 657 of male Armenian with no Muslims at all. In the province Jraberd there were 572 Armenians and 5 Muslims in all⁶. The number of population paying the state taxes in the Province Hachen was 1095 male Armenians and 42 Muslims. In the Province Varanda, one of the largest, the correlation

⁴See.: «Description of Karabag province, ...», c. 3.

⁵A center of the liberation struggle of Armenia, the famed village of Angekhakot, had only 12 Muslim households and was presented with the following commentary: A Tartar village – «This village was 2 years ago removed from Erivan by Adji-Agalar-bek» (see: «Описание Карабагской провинции, ...», p. 88).

⁶See: The national archives of the Republic of Armenia, Collection 93, List of Documents 1, case 50, pp. 454–455.

of tax payers was as follows: 5351 Armenians and 543 Muslims. The correlation of tax payers was as follows: 5351 армяни 543 мусульманина. Evidently, the increase of Muslims in the Province Varanda took place within the period of 1823 – 1833.

4. The absolute majority of the Armenians was also among those who paid taxes to the landowners. E.G., within the province of Talish there was not a single Muslim paying taxes to landowners. In the province Khachen were 540 Armenian males and 71 Muslims, while in the province Varanda 870 and 68 respectively.
5. The census showed that in 1823 – 1832 there were essential demographic changes. In Karabakh province including a considerable part of Kura-Arax Interfluvium (excepting Gandzak and the areas to the West, the number of Turkic dwellers increased from 50+ temporary nomadic camps who had been exempt from state taxes and were populated by Muslim settlers subordinated to the family of Mekhthi Guli Khan who had brought them to those territories.
6. In the 1832 - 1833 census a note is made of the year of population migration to a given territory (mostly 1827, thus showing the time of Muslim migration).
7. In 1867 – 1868, at the time of a regular administrative division of South Caucasus, however during formation of the new Elizabetpol province, Karabakh was included into the new province, with its former interior provinces extended and renamed⁷. The changes in the toponymic system eventually wiped out the former Armenian names of the province, perhaps excepting Shushi. The complete territory of Artsakh was presented within the composition of provinces Javanshir, Shushi and Jeyrail, which were mistakenly perceived as Turkic-speaking⁸, while of 32 population centers pointed out in the “Description” of 1823, only 3 were villages, and 29 were temporary nomadic camps. Shushi mainly included provinces Varanda and Khachen, while Jeyrail incorporated the Southern part of Artsakh. The reason for millennial survival time of the Armenian toponyms was endurance of the secular and ecclesiastical authorities as well as a century-old cultural and historical heritage.

Thus, a wide use of the Turkic-language toponyms while disregarding the local Armenian officials in the Russian documents compiled after the data provided by the representatives of the newly resettled nomadic tribes, with the modern Azeri ignoramus ascribing those toponyms to preceding periods of history, is unscientific and unacceptable.

⁷See: G. Arakelian, *The Heritage of Gandzak-Elizabetpol in the 19th c.*, Yerevan, 2003, p. 10. (in Armenian).

⁸According to Makar Barkhudariants, Jabrael and Jevanshir were names of Armenian Princes (see: *Bishop Makar Barkhudariants*, ibidem, p. 374).

BOOK REVIEWS

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

НАЗЕНИК САРГСЯН

*Кандидат искусствоведения
Институт Искусств НАН РА
nazeniks@gmail.com*

Գրիգոր Սյունի. Խմբերգեր: Գիտական հրատարակությունը ըստ բնագրերի /Գ. Սյունի, ՀՀ ԳԱԱ: Կազմող, խմբագրող, նախաբանի և վերլուծական դիտողությունների հեղինակ՝ Ռ. Ա. Աթայան: Աշխատասիրությամբ Արծվի Բախչինյանի: Երևան, «Գրական հայրենիք» («Հայաստան» հրատ.), 2013 թ., 372 էջ:

Grikor Suni, Choral songs, Armenian folk song arrangements. Academic publishing based on originals, compiling, editing, introduction and analytical comments by Robert Atayan. Yerevan, «Hayastan», 2013, 372 pages. [In Armenian and English]

Армянская музыкальная культура дифференцируется на несколько ветвей. Это крестьянский и городской фольклор, профессиональная музыка устной традиции, культовая музыка и профессиональная музыка, преимущественно сформировавшаяся на базе европейской профессиональной многоголосной музыки. Среди названных ветвей крестьянские и городские обиходные и крестьянские обрядовые песни исполняют хоровым унисоном, хотя многие из них являются образцы попеременного пения, либо чередования сольного пения запевалы и хорового унисонного пения остальных участников, что особенно характерно для песне-плясок.

Армянская профессиональная вокальная музыка устной традиции, исполняемая ашугами, содержит элементы многоголосия за счет сопровождающегося давом (педалью) духового инструмента сольного вокального пения и ритмического сопровождения ударным инструментом, имеющим определенную высотность.

Армянская христианская церковная музыка на протяжении долгого времени оставалась также монодической. Однако, приблизительно с середины XIX века при исполнении в армянской апостольской церкви духовных

вокальных жанров – духовных тагов и шараканов (духовные гимны), сольное пение сопровождалось вокальной хоровой pedalью.

Как отмечает А. Багдасарян «Сольное пение особенно характерно для мелизматических песнопений Святой литургии. Издавна в армянских апостольских церквях эти песнопения традиционно сопровождались вокальной pedalью. Интересно, что этот принцип – сопровождать мелизматические песнопения вокальной pedalью, был воспроизведен почти во всех известных многоголосных композиторских обработках Литургии»¹.

В 1877 г., по заказу венецианских Мхитаристов, многоголосная обработка патарага была осуществлена итальянским композитором П. Бианкини. Можно также предположить, что в спектаклях, представляемых в школьном театре Мхитаристов, также исполнялись хоровые номера, поскольку в книге Барсега Саргсяна по поводу ряда спектаклей в числе «действующих лиц» значится «цшр», что обозначает хор².

Карине Худабашян отмечает, что, в детстве и юношестве Х. Кара-Мурза в родном городе, Карасубазаре, нередко слышал хоровое пение в церкви, в салонах, во время любительских спектаклей³.

Примерно с середины XIX века в культурных центрах западноармянской диаспоры при армянских драматических труппах С. Пенгляна, А. Вардовяна и др. в спектаклях, а также в небольших концертах, звучали исполнявшиеся после спектаклей, хоровые номера.⁴ Когда же в репертуар стали входить популярные в Европе оперетты, содержащие хоровые эпизоды, то они, безусловно, исполнялись артистами труппы. Таким образом, можно предположить, что формирование многоголосного хорового исполнительского искусства в среде

¹ См. Չափազորեաց Երգեցողութիւնը Սրբոյ Պատարագի, 2012, 340, комментарий 93. А. Багдасарян указывает также на наличие примеров двухголосного и трехголосного пения гетерофонного склада (гетерофония вид многоголосия, возникающего при совместном (вокальном, инструментальном или смешанном) исполнении мелодии, когда в одном или нескольких голосах происходят отступления от основного напева) в ряде фрагментов в патараге Никогаоса Ташчяна, записанном армянской нотописью и изданном в Первопрестольном Эчмиадзине (Вагаршапат, 1878 г.) (традиционно называемом Ташчяновским патарагом). См. Ա. Բաղդասարյան, 1985, 36.

² См. Սարգիսյան, 1905.

³ См.: Худабашян, 1977, 37. К. Худабашян отмечает также, что «судя по нотным записям брата композитора Х. Кара-Мурзы – П. Кара-Мурзы (см.: МЛИ, фонд Х. Кара-Мурзы), ряд духовных песнопений в армянской католической церкви Карасубазара исполнялся четырехголосно. Автором этих обработок П. Кара-Мурза называет местного органиста Ханбекяна (см. указ. соч., стр. 37, сноска 4).

⁴ См. Ստեփանյան, 1969, Մուրադյան, 1979, Մուրադյան, 1989.

армянской диаспоры начало происходить приблизительно с середины XIX века на западноармянской сцене, а на восточноармянской – в чуть более поздний период. Одним из самых ярких основоположников хорового жанра в армянской музыке следует считать Тиграна Чухаджяна, представившего замечательные образцы хоров в операх «Аршак II» и «Земире», в комических операх «Ариф», «Къёсе-Кехья» и «Леблебиджи Хор-хор ага»⁵.

Появление первых хоровых обработок армянских крестьянских и городских песен в восточноармянской музыкальной культуре связано с именами Х. Кара-Мурзы и затем М. Екмаляна. Уже с 80-х годов XIX века хоровые обработки и оригинальные хоры занимают достаточно большое место в концертах, представляемых на сценах различных городов – центрах культуры восточноармянской диаспоры. Первым, кто обработал армянскую Литургию в многоголосном варианте был Христафор Кара-Мурза, а затем – Мака́р Екмаля́н. «Патараг» (Литургия) последнего по сей день исполняется и считается канонической. Вместе с тем, хоровые песни звучат и в спектаклях, и в театрализованных представлениях.⁶

Так или иначе, хотя за этот и в последующие периоды армянскими композиторами были освоены все многоголосные жанры европейской традиции, жанр хоровой музыки занимал и занимает одно из ведущих мест в армянской профессиональной музыкальной культуре – как в композиторском творчестве, так и в исполнительской сфере. При пристальном исследовании нетрудно заметить какое количество хоровых коллективов существовало, да и в наши дни существует, как в Армении, так и в армянской диаспоре. Множество изданий хоровых произведений армянских композиторов по сей день свидетельствуют о популярности произведений этого жанра, развивающегося в контексте тенденций своего времени. Среди множества армянских композиторов, обращавшихся к этому жанру, хоровые обработки и оригинальные хоровые опусы композитора Григора Сюни (Мирзаяна), безусловно, занимают весомое место.

Ему принадлежит множество произведений в различных жанрах. Однако далеко не все созданные Григором Сюни произведения, собраны, изданы и, тем более, исследованы. Можно сказать, что на сегодняшний день его вклад в историю армянской музыки не оценён по достоинству.

⁵ См. Тигранов, 1956, 129–174; Մուրադյան, 1979, էջ 137–192; Մուրադյան, 1989; Թահմիզյան, 1999; Ասատրյան, 2006; Ասատրյան, 2009, 63–65; Ասատրյան, 2011:

⁶ См.: Худабашян, 1977; Մուրադյան, 1979.

Издание «Григор Сюни: Хоры» значительно дополняет историю армянской музыки по нескольким причинам, к которым мы обратимся позже. Однако в первую очередь следует отметить, что сборник составлен выдающимся армянским музыковедом Робертом Атаяном. Атаян (07.11.1915, Тегеран – 05.03.1994, Лос-Анджелес), заслуженный деятель искусств Армении (1961), с 1923 жил в Ереване, где окончил в 1941 консерваторию, в 1948 – аспирантуру. С 1944 преподавал в Ереванской консерватории (с 1955 – доцент, с 1962 – заведующий кафедрой теории музыки и композиции). Одновременно, с 1948 работал в Институте Искусств АН Армении. Автор многочисленных исследований по армянской музыке⁷. Наиболее весомым трудом Атаяна является собрание творческого наследия Комитаса в 14-и томах (первые шесть томов были изданы самим Атаяном, остальные, после кончины Атаяна, на базе уже законченных рукописей – Г. Геодакяном). Важно отметить вводные статьи к каждому тому, и примечания к каждому из номеров, выполненные на высоком профессиональном уровне Р. Атаяном.⁸

Таким же образом составлен и сборник «Grikor Suni. Choral Songs». К сожалению, он не был издан при жизни Р. Атаяна, и его издание затянулось до 2013 года.

Итак, перед нами издание «Григор Сюни: Хоры». Научное издание по оригиналам. Составитель, редактор, автор предисловия и аналитических комментариев Р. А. Атаян.

Сборник состоит из следующих разделов:

Светлой памяти Армины Мардеросян (Сюни)

Одиссея настоящего издания

Введение

Предисловие: Григор Сюни и его хоры

Хоры

Переводы текстов хоров на английский язык

Примечания и аналитические комментарии.

Все тексты представлены на армянском и английском языках.

Истории создания и издания сборника посвящены первые краткие очерки, предваряющие собственно сам сборник, под редакцией Р. Атаяна. Первый очерк – «*Светлой памяти Армины Мардеросян (Сюни)*» - написан Арцви Бахчиняном (на армянском языке), и Рональдом Григором Сюни (на английском языке).

⁷ Сведения о Р. Атаяне см. Геодакян, 1973.

⁸ См. Комитас, 1960–1982, 1997–2006.

Армина Мардеросян (Сюни) (1949–2012), жена внука Григора Сюни – Рональда Григора Сюни, пианистка и преподаватель по классу фортепиано, имя которой было известно в музыкальных кругах Мичигана и Филадельфии. Армина Мардеросян Сюни на протяжении последних десятилетий концертами и записями пропагандировала имя и творчество Григора Сюни, не позволяя предать забвению. Ее вклад в создание настоящего издания трудно переоценить. Она, к сожалению, скончалась от тяжелой болезни в 2012 году, так и не узнав, что дело, в которое она вложила столько сил и энергии было осуществлено и сборник «Григор Сюни: Хоры» увидел свет.

Второй небольшой очерк, подписанный Арминой Мардеросян и Рональдом Григором Сюни, называется «*Одиссея настоящего издания*», где кратко описана история создания сборника хоров Григора Сюни. Идея создания этого сборника, и её осуществление принадлежит Роберту Атаяну, который узнав, что сын Григора Сюни – Гурген Сюни – проживает в Филадельфии, созвонился с последним и рассказал о своих планах. В процессе работы Атаян собрал воедино хоровые опусы Сюни, изданные в предыдущие годы и материалы, хранящиеся в фонде Григора Сюни в Музее литературы и искусства (МЛИ) в Ереване, а также дополнил опусами, находящимися в домашнем архиве родственников Сюни, которые пересылали эти сочинения Атаяну. К началу 90-х годов сборник практически был готов к изданию, чему однако помешал тогда ряд обстоятельств, связанных с распадом Советского Союза и политическими переменами в стране, издание в начале затягивалось за неимением средств на его публикацию, затем из-за пропажи рукописи, уже целиком подготовленной Робертом Атаяном.

Наконец, осенью 2011 года Арцви Бахчинян посетил семью Сюни и ознакомился с материалами сборника, который хранился у них, привел его в порядок и пришел к выводу, что после некоторой доработки, дополнении и редакции сборник вполне может быть опубликован. Таким образом, совместными усилиями Армины Мардеросян, Генрика Бахчиняна⁹ и особенно Арцви Бахчиняна, который осуществил редакцию и перевод на английский язык текста написанного Р. Атаяном, а также словесных текстов хоров (последние размещены в разделе «Переводы текстов хоров на английский язык» и отчасти в разделе «Примечания и аналитические комментарии») сборник был представлен к изданию.

⁹ Генрик Бахчинян – известный литературовед и переводчик, доктор филологических наук, директор Музея литературы и искусства Армении (с 1992 по 2011).

Сборник вышел в свет в 2013 г. Хотелось бы сказать несколько слов об Арцви Бахчиняне. Кандидат филологических наук, арменовед, историк, переводчик А. Бахчинян – человек широкой эрудиции и большого диапазона интересов. Владеет несколькими языками. Составил и опубликовал более десяти книг и монографий о деятелях армянской диаспоры, а также об историко-культурных связях Армении с разными странами.

«Арцви взял на себя тяжелую задачу в деле изучения архивных материалов и подготовки этих ценных материалов к изданию. Гурген Сюни не дожидаясь дня воплощения своей мечты, так же, как и Роберт Атаян, но благодаря Армине, Генрику, и особенно Арцви, это важное достижение армянской музыкальной культуры теперь доступно армянам всего мира», резюмируют этот фрагмент книги Армина Мардеросян Сюни и Рональд Григор Сюни.

Разделы Сборника - *Введение, Предисловие: Григор Сюни и его хоры и Примечания и аналитические комментарии* – написанные Р. Атаяном – в совокупности составляют небольшое, но ёмкое, выполненное на высоком научном уровне комплексное исследование, включающее творческую биографию и историко-теоретический анализ музыкального наследия (преимущественно хоровых опусов) Григора Сюни. Во Введении дается обобщенная оценка деятельности Сюни – композитора, хормейстера, собирателя и пропагандиста армянской народной музыки. Тщательно обрисован процесс комплектации хоров, включенных в Сборник (ранее изданные хоры, рукописи – хранящиеся в фонде Г. Сюни в МЛИ а также предоставленные семьей композитора), редакционная работа, проделанная составителем (т. е. Р. Атаяном), и принципы классификации хоров по разделам.

Сборник хоров состоит в целом из 66 произведений и имеет следующие разделы: Армянские крестьянские и городские народные песни – №№1–37 (37 образцов, включая варианты некоторых песен); Обработки средневековых духовных песен – №№38–40 (3 образца); Песни патриотические и посвященные национальной освободительной борьбе – №№ 41–50 (10 образцов); Оригинальные хоры (не основанные на народных песнях) – №№ 51–61 (11 образцов); Песни «новой жизни» – №№ 62–66 (5 образцов).

Во Введении перечислены также источники, на которые опирался Р. Атаян в процессе изложения раздела о жизни и творчестве композитора¹⁰.

¹⁰ Среди них: Գրիգորյան, 1943; Армянские композиторы, 1956); Շահվերդյան, 1959, 204–208; Մուրադյան, 1979, 533–537. Уже после кончины Р. Атаяна были опубликованы также Սյունի, 2005; Նշանավոր նմաբանականներ, 2009, 387–395.

Следующий, достаточно объемный раздел – Предисловие: Григор Сюни и его хоры – разграничен на две основные части. Первая из них – творческая биография Сюни, вторая – теоретический анализ хоровых опусов в нескольких аспектах. Творческая биография Григора Сюни в изложении Р. Атаяна представляет немалый интерес, не только потому, что включает множество подробностей о жизни и деятельности композитора, но и содержит воспоминания и высказывания как самого Сюни, так и его друзей, знакомых и преподавателей – ярких представителей армянской и русской музыкальной культуры.

Григор Сюни (Мирзаян) родился в Гетабеке 10 сентября 1876 г. Потомственный музыкант. Прадед – ашуг Темур, дед – ашуг Датаси, отец, Ованес Варандеци – народный поэт, певец и миниатюрист-орнаменталист. Когда Г. Сюни было 2 года семья переехала в Шуши (Арцах). В 1891 г. Г. Сюни поступил в Эчмиадзинскую Духовную Семинарию Геворгян. Известно, что учился у Х. Кара-Мурзы (1892–1893 гг.). В период обучения в семинарии начал записывать народные и духовные песни. Особенно его интересовали мелодии, исполнявшиеся инструментальными ансамблями профессиональной изустной традиции.

«Я также вполне успешно играл на таре, склонен к сочинительству, особенно мелодий восточных сольных танцев. Мой танец Назгюл (написанный в народном духе) уже стал любимым номером исполнителей в Вагаршапате, а мой соло танец, написанный в духе персидского таснифа «Дишахе чраханбухи» (которому «тарист Мардинка» дал название «Узун Дара»), стал общекавказским достоянием» (см. с. 25).

Сюни прошел неполный курс семинарии и в 1895 году организовал свой концерт в родном городе Шуши. Дальнейшее музыкальное образование он решил продолжить в Санкт-Петербурге. С 1895 по 1898 год посещал музыкально-драматические курсы Рапгоф-Поллака, где изучал теорию музыки, а также брал частные уроки игры на фортепиано и композиции. В 1898 г. поступил в Санкт-Петербургскую консерваторию на факультет по специальности теория композиции, где обучался у Николая Римского-Корсакова.

Атаян довольно подробно излагает период пребывания Григора Сюни в Санкт-Петербургской консерватории (где он проучился 6 лет – до 1904 года включительно) приводя выдержки из воспоминаний Никогайоса Тиграняна, Гарегина Левоняна, Александра Глазунова и Николая Римского-Корсакова. В первый год прошел курс гармонии, в следующие два года – полифонии стро-

гого стиля, в последние два года – полифонии свободного стиля - у Римского-Корсакова.

Сюни сочинил множество фуг, однако на сегодняшний день обнаружена только одна. Эта fuga полностью приводится в контексте рассказа о деятельности Сюни в Санкт-Петербурге (с. 29–33). Именно в городе на Неве Сюни в 1903 г. публикует свои первые произведения.

Очень важной является одна из ветвей деятельности Сюни в Санкт-Петербурге. Это усовершенствование восточных инструментов, распространенных в среде армян и создание на их основе оркестра. Как пишет Р. Атаян: «... В искусстве ближневосточного народного инструментализма внедрение трех самостоятельных, но взаимосвязанных усовершенствований – создание имеющих различный тембр и амбитус видов отдельных инструментов и создание их «семейств», применение к ним равномерной темпации и создание из них оркестра, было действительно новаторством, которое ни в персидской ни в османской, да и в среднеазиатской и азербайджанской культурах в эти годы даже не были осознаны или представлены (то, что эти нововведения были важны с художественной точки зрения показала сама жизнь). Следовательно Сюни стал пионером в данной области в деле развития искусства ближневосточного народного инструментализма» (с. 37). В одном неопубликованном письме 1928 г. композитор написал:

«Н. А. Римский-Корсаков несколько раз присутствовал на наших репетициях и говорил о них с восхищением (1896–1903, Петербург). Он обожал инструмент нэй (дудук - Н. С.), который я усовершенствовал. Он сказал, что такой специфический тембр... невозможно передать никаким другим деревянным духовым инструментом, и его идеалом было использование нэя в симфонических оркестрах. Среди струнных инструментов, он был в восторге от каманчи-альта и виолончели (чианур), которые сохраняя свой внешний облик имели устойчивую опору (т. е. равномерную темпацию – Н.С.)» (с. 37). Надо отметить, что в конце 1980-х годов мы ознакомились с фрагментом из музыкальной драмы Г. Сюни «Асли и Керам», который хранился в МЛИ в фонде Гр. Сюни под № 2 (рукопись, 12 листов). Эта рукописная партитура была помечена 1901 годом (т. е. периодом, когда Сюни обучался в Санкт-Петербурге). Здесь фрагменты, принадлежащие перу самого Гр. Сюни, чередовались с указаниями мугамов в исполнении восточных инструментальных ансамблей. Однако на сегодняшний день известно, на что указывает сам Атаян, что фрагменты этого произведения были исполнены в Тифлисе в 1915 году силами и при содействии Армянского драматического

общества. Партитура, выполненная рукописно в 1901 г., заинтересовала нас, постольку в нашей диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения¹¹ мы рассматривали нашедший большое распространение, особенно в 10-е годы, жанр, получивший название «азиатской оперетты». Прежде всего заметим, что название «оперетта» лишь частично определяет жанр этих произведений. В целом их можно разделить на две группы. В первую входят бытовые музыкальные комедии (то есть те, которые, собственно, можно определить как оперетту). Вторую составляют музыкальные драмы и трагедии, сюжетом которых, и в этом их специфика, являются восточные сказания. Последние заимствовались из репертуара армянских ашугов. В анонсах авторство таких произведений определялось следующим образом: «Асли и Кярам» – по рассказу ашуга Дживани переложил для сцены Овсеп Восканян»; «Ашуг Гариб» – по ашугу Дживани переложил для сцены с песнями и танцами Овсеп Восканян», или «Кер Оглы» ашуга Джамалу – оперетта в V действиях А. Тальяна». Оперетты первой группы включали популярные городские песни и танцы кавказского региона, в ряде случаев – армянские крестьянские песни и песнепляски. Произведения второй группы очень близки к «мугамной» опере.

Э. Аббасова считает, что первое произведение такого жанра принадлежит Узеиру Гаджибекову, создавшему в 1908 г.¹² музыкальную трагедию «Лейли и Меджнун». Однако, как мы видим, первый опыт в этой области был сделан Гр. Сюни в 1901 г. К сожалению, когда мы пожелали вновь ознакомиться с этой его партитурой, то обнаружили, что она заменена партитурой, очень аккуратно расписанной и помеченной 1920 г. Где находится партитура, помеченная 1901 г. нам неизвестно¹³. По крайней мере, мы считаем нужным отметить, что Григор Сюни, будучи потомком двух ашугов, был не понаслышке знаком с жанром мугама, также, как и с репертуаром армянских ашугов, и профессионально разбирался во всех его особенностях. Он, безусловно, создал и другие произведения, опираясь на специфику ашугского сказа и преломления жанра мугама в практике армянских музыкальных ансамблей (сазандаров) и инструменталистов. Как отмечает Атаян, Сюни сам владел игрой на ряде восточных инструментов, распространенных также в армянской музыкальной культуре.

¹¹ Саркисян, 1991.

¹² См. Абасова, 1973.

¹³ К этому вопросу, а также в целом к жанру «азиатской» музыкальной драмы мы обращались также в нашей статье. См.: Ушрқиуші, 2005, 47–53:

В 1900 г. Сюни был назначен на должность руководителя хора Санкт-Петербургской армянской церкви. Под его руководством хор исполнил «Литургию» М. Екмаляна. Кроме того, Григор Сюни создал хоровые обработки армянских духовных песен, которые также прозвучали в исполнении вышеуказанного хора.

В конце 1904 года врачи настоятельно рекомендовали Сюни покинуть Санкт-Петербург по состоянию здоровья, и он вернулся в Тифлис. С сентября 1905 по 1908 год он преподавал и руководил хором в школе Нерсисян.

Период пребывания Сюни в Тифлисе с 1905 по 1908 гг. был плодотворным и многогранным. Помимо преподавательской деятельности, он также выступал со своим школьным хором в армянской церкви, развернул бурную концертную деятельность, руководил симфоническим оркестром, давал сольные выступления как пианист и блистал в концертах, в качестве хормейстера. По свидетельству Гарегина Левоняна, Сюни редактировал музыкальный раздел журнала «Гехарвест», в котором также публиковались его произведения. Создал множество опусов в различных жанрах. К этому периоду относится сочинение оперы-сказки «Волшебный мир или Арегназан» (соч. 1906 г.), которая была показана 12 февраля 1907 г. в Тифлисском театре Артистического общества. В числе произведений, созданных в период с 1905 по 1908 гг. – оперетта «Сваха», произведения для симфонического оркестра и для фортепиано. Однако в конце 1908 г. Сюни покинул Тифлис и отправился в Трапизон, а оттуда – в Карин (Эрзрум). Здесь он отдал дань этнографической деятельности, описывая географию и историю местности, обычаи, уклад жизни армян, проживающих в этих городах и ближайших селениях. Зафиксировал множество образцов местного песенного фольклора. С 1914 по 1919 гг. снова обосновался в Тифлисе, где продолжил как творческую, так и концертную деятельность, однако в 1919 г. уехал в Тегеран, затем, в 1921 г. вновь появился в Тифлисе, а вскоре переехал в Константинополь, где продолжил преподавательскую и концертную деятельность. В 1921 г. Ов. Туманян организовал в Константинополе Центр армянского искусства, по типу того, который функционировал в Тифлисе, где Сюни возглавил музыкальную секцию. В 1923 г. Сюни уезжает с семьей в Америку, где и обосновывается до конца жизни, с 1925 г. преимущественно проживая в Филадельфии. Здесь он сыграл значительную роль в формировании национально-культурной жизни армянской диаспоры, как путем организации концертов, так и просвещая и информируя ее о жизни и культуре их родины – Армении. 18 декабря 1939 г. Григор Сюни скончался.

Следующий раздел Атаян посвятил анализу творчества Григора Сюни, где преимущественно приводится многоаспектный анализ созданных им хоров. Этот раздел предваряет небольшое вступление, посвященное начальному этапу формирования армянской композиторской школы, а точнее, созданию многоголосных обработок армянского крестьянского и городского фольклора и духовной музыки.

В процессе анализа хоров, созданных Сюни, Атаян отмечает особенности гармонической обработки образцов армянского фольклора, а также ряд полифонических приемов, используемых композитором, ладовую и метро-ритмическую специфику обработок индивидуальных хоровых опусов Сюни. Помимо этого раздела, особого внимания заслуживают комментарии Атаяна к каждому из хоровых опусов, нашедшие место в конце сборника. Иногда они кратки – отмечены архивные или иные места хранения этих хоров, год их создания, а также год первой публикации (если таковая была). Иногда это очень обширные комментарии, где приводится подробный музыкально-теоретический анализ произведения, а также примечания к монодическому оригиналу.

Небезынтересно привести оценку творчества Сюни, данную Робертом Атаяном. «Сюни значительно расширил тематически-жанровые рамки хоровой литературы, обогатил ее новыми композиционно-техническими хоровыми средствами, более широким использованием классических – гармонических и полифонических средств. Это обозначило решительный шаг в развитии, обогащении и обновлении национального хорового искусства. Хоры Сюни, в частности, обработки многожанровых, разнообразных и красивых, и эмоциональных, стилистически чистых народных мелодий, всегда пользовались большой симпатией исполнителей и слушателей. Нет сомнения, что вошедшие в данный сборник, до того остававшиеся неизвестными эти прекрасные хоровые песни – также будут удостоены подобного признания и обогатят армянский хоровой репертуар новыми значимыми произведениями» (с. 61).

Мы не можем завершить настоящую рецензию, не отметив некоторые нежелательные особенности ряда фрагментов при изложении Атаяном биографии и анализе творчества Сюни.

1. Во всем исследовании Р. Атаяна красной нитью проходит сравнение творчества Комитаса с творчеством Сюни, отнюдь не в пользу последнего. Нам представляется, что анализ творчества Сюни должен быть посвящен выявлению специфики именно творчества Сюни, безотносительно к какому-либо другому композитору.

2. В самом начале второго раздела (анализ творчества Сюни), Атаян пишет следующее: «В своих хоровых произведениях... Кара-Мурза и Екмяян начали с простого метода – «гомофонного», сохраняя подлинные народные мелодии в качестве основного голоса, они традиционные средства и приемы гармонии «по возможности» приспособили к народному музыкальному мышлению, отчасти же создали гармонические средства и приемы вытекающие из особенностей, присущих национальной народной музыке (так же поступил Н. Тигранян в своих фортепианных произведениях)» (с. 55).

Однако еще в 1977 г. была издана книга Карине Худабашян «Армянская музыка от монодии к многоголосию», где был подробно проанализирован принцип обработок Х. Кара-Мурзы, Н. Тиграняна и М. Екмяяна. На основе выводов сделанных К. Худабашян можно выяснить, что вышеприведенная характеристика данная Р. Атаяном верна только в отношении обработок Х. Кара-Мурзы (т. е. преимущественное использование приемов классической гармонии с некоторыми осторожными пробами отразить специфику ладов, типичных для армянской традиционной музыки)¹⁴. В отношении принципа обработок Макара Екмяяна, (а также Никогайоса Тиграняна), такая характеристика неверна: «Анализ произведений Макара Екмяяна показывает, что композитор, обратившись к многоголосной обработке армянских монодий, выработал основополагающие, общие принципы, которыми руководствовался при гармонизации как профессиональной, так и народной монодии. Эти принципы сложились, с одной стороны, под влиянием гармонического стиля эпохи развития национально-романтических школ (отражение в гармонизации системы натуральных ладов посредством использования переменных функций аккордов, параллельная переменность ладов, политональность и полиладовость, сочетание классической функциональной и натуральноладовой гармонии). С другой стороны, эти принципы продиктованы осознанной необходимостью отражения в многоголосии структурной и функциональной специфики ладов армянской музыки»¹⁵.

Далее Атаян пишет, что у Сюни «... в ряде хоров основная гармонизация не выходит за пределы традиционных приемов классической «функциональной гармонии» и традиционных принципов их использования. Они отчасти повторяют метод многоголосной обработки использованный в некоторых хорах Кара-Мурзы с тем различием, что Сюни, пытаясь достичь более полного созвучия хора, значительно детализировал свою гармонию» (с. 57).

¹⁴ См.: Худабашян, 1977, 85.

¹⁵ Там же, 204.

Данная Атаяном характеристика также неверна в отношении принципов обработок Григора Сюни. Как и М. Екмаян, будучи учеником Н. Римского-Корсакова, Сюни использует при гармонизации народных песен приемы натурально-ладовой гармонии. Даже при беглом анализе его обработок становится совершенно очевидным, что Сюни всегда подчеркивает и выявляет в своих обработках (будь то гармонические или полифонические) ладовую специфику армянской песни, а также ее метроритмические особенности «не местами», а везде.

3. Вряд ли было корректно при анализе какого-либо принципа обработки народной или духовной песни подчеркивать, что данный прием «неуместен» или использован композитором формально.

Тем не менее, конечно, самой большой заслугой Атаяна является публикация самих 66-и хоров Григора Сюни, которые значительно обогащают наше знакомство с творчеством высокоталантливого и имеющего свой индивидуальный стиль и почерк композитора. Исследование как этих хоров, так и последующие изыскания с целью представить его творчество во всем объеме, а также их глубокий многоаспектный анализ, безусловно, позволят выявить специфику стиля и музыкального языка, а также жанровое разнообразие творчества Григора Сюни.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ասատրյան Ա., – 2006, «Արշակ Բ» հայոց անդրանիկ օպերան, Երևան, 2006:

Ասատրյան Ա., – 2009, «Չեմիբե». Տիգրան Չուխանյանի կարապի երգը, Երևան, 2009:

Ասատրյան Ա., – 2011, Տիգրան Չուխանյանի երաժշտական թատրոնը, Երևան, 2011:

Բաղդասարյան Ա., – 1985, Հայոց Պատարագը Նիկողայոս Թաշյանի գրառմամբ, *Էջմիածին*, 1985, թիվ Ա.:

Գույումճեան Յ., – 1943, Գրիգոր Սիւնի երաժշտագէտը եւ մարդը. Կենսագրական ուրուագիծ եւ յիշողութիւններ, Ֆիլադելֆիա, 1943:

Թահմիզյան Ն., – 1999, Տիգրան Չուխանյան, կենսը և ստեղծագործությունը, Փասադենա, 1999:

Չայնագրեալ Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Երեւան, 2012:

Մուրադյան Մ., – 1979, Հայկական երաժշտական մշակույթի պատմություն. Հ II, Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբին, Երևան, 1979:

Մուրադյան Մ., – 1989, Ուրվագիծ արևմտահայ երաժշտության պատմության, Երևան, 1989:

Նշանավոր ճեմարանականներ, – 2009, Պրակ Բ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009:

Շահվերդյան Ա., – 1959, Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ, Երևան, 1959:

Սարգիսեան Հ. Բարսեղ, – 1905, Երկհարիւրամեայ գրականական գործունեութիւն և նշանաւոր գործիչներ Վենետիկոյ Միխիթարեան Միաբանութեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1905:

Սարգսյան Ն., – 2005, Աշուղական սիրավեպը հայ երաժշտական թատրոնում, *Հայ աշուղական գիտությունը և արդի հիմնահանդիսները. Գիտաժողովի զեկուցումներ*, Երևան, 2005:

Սյունի Գրիգոր, – 2005, Հայ երաժշտություն, Երևան, 2005:

Ստեփանյան Գ., – 1969, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության. Հ. II, Երևան, 1969:

Абасова Э., – 1973, Гаджибеков Узеир Абдул Гусейн оглы, *Музыкальная энциклопедия в 6 тт.*, Москва, т. 1. 1973.

Армянские композиторы (сборник биографий), сост. Р. Атаян, А. Татевосян, М. Мурадян, Ереван, 1956.

Геодакян Г., – 1973, Атаян Роберт Аршакович, *Музыкальная энциклопедия в 6 тт.*, Москва, т. 1. 1973.

Комитас, – 1997–2006, Собрание сочинений. т.т.1-6. Редактор Р. Атаян.Ереван 1960-1982; т.т. 7–14. Редакторы Р. Атаян, Г. Геодакян, Ереван, 1997-2006.

Саркисян Н., – 1991, Армянский сценический танец второй половины XIX и начала XX веков (к синтезу музыки и хореографии). Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ереван, 1991.

Тигранов Г., – 1956, Армянский музыкальный театр. Очерки и материалы, т. I, Ереван, 1956.

Худабашян К., – 1977, Армянская музыка на пути от монодии к многоголосию. Ереван, 1977.

REPORTS

ԼՐԱՏՈՒ

HARUTYUN MARUTYAN

Doctor of Sciences (History)

Institute of Archeology and Ethnography, NAS RA

hmarutyun@yahoo.com

ARMENIAN GENOCIDE – 100. FROM RECOGNITION TO REPARATION

The centenary of the Armenian Genocide has been commemorated by special sessions at different academic centers. In the number of partakers and the variety of subjects a special place occupied the International conference, titled “The Armenian Genocide – 100. From Recognition to Reparation” organized by the National Academy of Sciences of Armenia and Yerevan State University. It took place on October 15–16, 2015: during the plenary and ten sessions about a hundred reports were presented in seven sections.

The conference was opened by Radik Martirosyan, President of NAS RA, which was followed by reading the welcoming addresses of President of RA, Catholicos of All Armenians, Catholicos of the Great House of Cilicia, as well as by the welcoming speeches by Aram Simonyan, Rector of Yerevan State University and Kevork Bardakjian, President of the US Society for Armenian Studies.

Member of Academy of Sciences *Ashot Melkonyan* opened the plenary session (chaired by member of Academy of Sciences *Yuri Suvaryan*) with a report on the process of the international recognition of the Armenian Genocide and the issue of restitution. He presented a detailed analysis of about two dozen resolutions of recognizing the Armenian Genocide, suggesting that the international recognition following the demand for territorial compensation on April 24 1965 deflected the struggle carried out for compensation from the righteous way that had been initially selected. Prof. Melkonyan stressed, that the most significant characteristics – exile from homeland, as a rule is not mentioned in the resolutions

condemning the genocide. The report by the Member of Academy of Sciences *Rouben Safrastyan* examined the situation whereby the mass murders of the Armenians in the Ottoman Empire were severely condemned in the joint Declaration by the three Entente countries on May 23-24, 1915 as well as the issues related to its preparation and adoption, in particular, putting forward and supporting the viewpoint that the general idea of the Declaration's elaboration was born in the Armenian circles, rather than the Russian diplomacy, as was the currently held view. Prof. *Edik Minasyan* presented a report describing the present stage of the international recognition of the Armenian Genocide, making notes at the same time on the changes of the Turkish public opinion on the wide-range discussion of the Genocide and removing the existing taboo on the subject. The speaker suggested to take measures in the Genocide Convention to secure the responsibility stipulated through genocide to exile the nation from homeland, as well as the associated compensation of losses with the appropriate legal support and implementation. *Hilda Choboian* (France) reviewed the issue of transitioning from the international recognition phase of the Armenian Genocide to reparations by the government of Turkey, focusing the listeners' attention on the developments of the German reparations program with regard to the Jewish case. The speaker emphasized not only the material components of the compensation, but also the need for the package of the moral measures, referring to the latest developments in the international law, as well as the possibilities in promoting the Armenian lawsuit and the possibilities of re-orienting the Western strategic interests. *Dora Sakayan* (Canada) presented Clara Sigrist-Hilty's (a Swiss nurse) handwritten reports on the Armenian deportations, which she witnessed during 1915-1918 near Keller, an important railway junction in Cilicia. The paper is based on Sigrist-Hilty's 100-year-old reports written in Gothic script. A German book is planned to be published in 2016, also in preparation are the Armenian and the English versions. *Michael Hezemann* (Germany) has presented about 2.500 pages of hitherto unpublished documents from the archives of Vatican.

During the sessions of the "History and Historiography" section fifteen presentations were made. *Vladimir Zakharov* (Moscow) demonstrated letters of the Bulgarian diplomatic mission, as well as reports and telegrams that are being introduced into circulation and can be used in judicial procedures. Reports by *Antonina Dolganova*, *Stepan Stepanyants* and *Victor Akopyan* (all three were representing Russia) were dedicated to the role of Russia in helping the Armenian refugees during WWI. In particular, it is shown how new life was being organized in Russia for the Armenian refugees as well as the way the appropriate archival documents were being discovered and introduced into the current circulation. To be

also noted was the report by *Jasmine Dum-Tragut* (Austria). While searching the archives, she found the results of the studies by the Austrian scholars during WWI about the prisoners of war of the Armenian nationality. In those one hundred years old materials were six sound recordings among which there were Armenian patriotic songs. Interestingly, the researcher is currently trying to find the descendants of those POWs. *Ashot Hayruni*, who studied the role of Germany in the Armenian Genocide, presented a story on rescuing a group of Armenian women and children, contributed by Karen Yeppe, a Danish woman-devotee of the Armenian people. The report by *Anahit Khosroeva* is dedicated to the comparative analysis of the Armenian and the Assyrian genocides. That is significant not only from theoretical point of view, but has also great importance because of growing cooperation between the Armenian and the Assyrian communities in the different parts of the world. An interesting presentation was made by the Russian Turkologist *Viktor Nadein-Raevsky*, who is also a participant of the conferences on the Armenian Genocide, held in 1990 and 1995. He spoke about Panturkism as a ruling ideology in the Ottoman Empire, as well as about many practical issues associated with compensation.

The report by *Kevork Bardakjian* offered an analysis of the historical context of the rhetorical question uttered by Hitler on August 22, 1939: “Who, after all, speaks today of the annihilation of the Armenians?” based upon the newly published book by Stepan Ihrig “Atatürk in the Nazi Imagination.” *Gevorg Stepanyan* evaluated the massacres of the Armenians in Baku, 1918-1920 as a continuation and a component of the Genocide of Western Armenians, and as an implementation of the all-Turkish program. The research by *Knarik Avakian* was dedicated to elucidating the fact of the 4.000-strong Armenian volunteering movement in the Caucasus and Cilicia coming from US and the countries of Europe. The report by *Armenuhi Ghambarian* was also dedicated to the American reality. The researcher explored the evidence published in the American press in 1914-1923 on the Armenian Genocide, noting that it expressed both the US Government and an unofficial orientation on the tragedy of Western Armenians. *Balint Kovach* (Hungary) in his report described the interwar period and the activities of Hungarian Armenian organizations in four communities. *Hasmik Grigoryan* covered the Jihad factor at the time of the Armenian Genocide, showing religious intolerance and bigotry in their multiple manifestations of cruelty to those who are considered enemies. *Kristine Najaryan* insists on the need to teach the subject of the Armenian Genocide at school. *Vera Sahakyan* delivered a report on the premises for the formation of Special Organization within the Ottoman Empire (Teshkilat a Mahsusa) and its role in the course of the Armenian Genocide.

At the section “The Armenian Cause: the World Politics” were presented six reports: *Gerayer Koutcharian* (Germany) described the orientation of the German authorities towards the genocides of the Armenians and other Christian nations both in the past and at the present, noting that up until today, there have not been any extensive, scientific and positive assessment of the German measure of guilt, which in the society integrating the Turks and the generations of their Middle-Eastern Christian victims can result in serious consequences. The German responsibility for the Armenian Genocide was also covered by *Marie Rose Abousefian* (USA) who presented a collection of documents published by Wolfgang Gust in 2005 revealing the concealed one-hundred-year-old German responsibility for the Armenian Genocide and throwing light on the programmed Turkish policies aimed at obliterating the Armenian nation. *Christine Melkonyan* dedicated her report to the process of Genocide recognition started in the 1960s. The scientific community is quite familiar with the declarations by the Uruguay and Cyprus parliaments, however in the same year similar resolutions were adopted by the legislative assembly of the US State of California, followed by the “World Congress for Peace, National Independence and General Disarmament.” *Robert Tatoyan* touched upon certain new tendencies to minimize the number of victims of the Armenian Genocide, particularly seen in the book by the Turkish researcher Fuat Dündar “The Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878 – 1918)” published in 2010. *Anush Hovhannisyan* in her report spoke about the discussions on the Armenian Question held in the Ottoman Parliament in 1918. *Manushak Markosyan* (Germany/Armenia) spoke on Armin Wegner’s detailed talk on “The Exile of the Armenian People Into the Deserts” (1919), stressed on its historic and political significance and contemporary evaluation.

In the two sessions of the section “Reflection of the Armenian Genocide in Arts” about twenty reports were presented dealing with different branches and genres of art. The most popular analyses were done in the realm of music. A generalizing review was presented by *Anna Arevshatyan*, whose subject was concerned with the reflection of the Armenian Genocide in the works by contemporary Armenian composers (Edgar Hovhannisyan, Edward Hairapetyan, Harutyun Dellalyan, Ervand Erkanyan, Ruben Sargsyan, Vahram Babayan, Tigran Mansuryan). A number of reports were dedicated to works by individual musicians. *Lilit Ernjakyan* reported on the outstanding American Armenian composer Alan Hovhaness and his coverage of the subject of Genocide with regard to manifestations of Armeniency in his music. *Lilit Artemyan* presented an analysis of the Armenian marine artist and musician Vardan Makhokhyan and his musical

composition “Lamentation of Armenia.” The first-night presentation of this work took place in Yerevan at a concert organized by the Institute of Fine Arts of Academy of Sciences, where it was performed by Ms. Artemyan. *Gayane Amiragyan* demonstrated certain genre and stylistic peculiarities of twenty-two folk songs dedicated to the Armenian Genocide. *Naira Grigoryan* analyzed the reflection of Armenian Genocide in Vardan Ajemyan’s music. *Anna Asatryan* spoke on the cruel destiny of the composer Hampartzoum Berberian and his works, particularly the requiem dedicated to the memory of Komitas. *Nazenik Sargsyan* gave a detailed analysis of the ballet “Komitas: Kroong Bnaver [The Nestless Crane]” by Anna Janbazyan, American choreographer of Persian Armenian ancestry. *Tatevik Shakhkulyan* suggested a hypothesis, that the so called “Turkish” music recordings, presented in 1936 to Hungarian composer Bela Bartok were in fact Armenian songs, and could be recorded at the beginning of the 20th century by Komitas. *Hasmik Harutyunyan* reviewed the manifestations of patriocid and national identity in musical compositions in vocal pieces composed in Shirak. *Anahit Bekarian* presented the Toronto performance in 2009 of “The Georgetown Boys” – a bilingual theatrical production based on an historical event – the arrival of a hundred of Armenian orphans in Canada and the contribution by the benefactor Levon Papayan into their Armenian education. *Karine Jaghatspanyan’s* report described the coverage of the Armenian Genocide in the piano music by the pianist and composer Hayk Melikyan based on a specially issued musical disk.

Several reports were done on the subject of the Armenian painters, both classic and modern showing the specific scenes of genocide. *Yvette Tajarian* spoke on thirteen pieces by Marko Grigoryan dedicated to the Jewish Holocaust as well as the latter’s use of soil, straw and clay as painting materials. The subject of report by *Lilit Pipoyan* was “Exodus” – a monumental composition by Suren Pipoyan. *Satenik Vardanyan* analyzed a little-known work by Eghishe Tadevosyan (1916-1918) “Crusifixion.” *Irina Garaseferjan’s* report dealt with the art by a French Armenian surrealist painter Leon Tutundjian. He was saved from the Genocide by miracle and always resorted to this subject in his creative work. *Margarita Kamalian* also reverted to French Armenian painters (Hrant Alianak, Levon Kiurkchian, Sargis Khachadourian, Edgar Chahine, Melkon Kebabjian, Vardan Makhokhian, Armenak Misirian, Leon Tutundjian, Zareh Mutaflan, Jean Carzou, Jansem, Vahe Hekimian, Rishar Sheranian, Tsatur Pztikian, Moris Ter-Margarian, Jean Kazanjian), whose compositions related to the subject of Genocide. *Vigen Ghazarian* presented a detailed analysis of the art by Arshile Gorky and its expression of grief and nostalgia.

Several reports were dedicated to the problems of genocide in other branches of art. Thus, *Arsen Hambardzumov* touched upon the theme of genocide in the film by Henrik Malyan “Nahapet [Patriarch],” examining the performance of the Patriarch’s image incorporated by the actor Sos Sargsyan. *Mane Mkrtchyan* gave a detailed presentation of the works of eighteen Armenian artists from the national pavilion of Armenia at the 56th Venice biennale. *Sara Nalbandyan* elucidated genocide documentation by means of documentary theater by analyzing the drama by Perch Zeituntsyan “The Trial Begins!”

The section “Theory, Memory” presented eight reports. In the subject of remembering should be noted the report by *Natalya Ablazhey* (Russia). She reviewed the letters written by Western Armenian repatriates in Stalin’s exiles, where they were comparing their situation with the massacres implemented in Ottoman Empire. *Hranush Kharatyan* talked about the events followed the assassination of Aghasi Khanjyan and how and why the waves of repressions hit mostly the Western Armenians, wherein she perceived certain tendencies. *Hayk Sahakyan* made an attempt to apply sociological research and its quantitative statistical methods for the measurements of collective memory of the Armenian Genocide. *Verjine Svazlian* addressed the issue of the Armenians’ self-defense as seen by the eyewitness survivors of the Armenian Genocide. *Gayane Shagoyan* regarded the genocide as a meta-narrative of a traumatic memory, examining its manifestations within a monumental culture, in a system of perceptions, putting forward an idea that if an event is ethnized, it is better remembered. In his report *Harutyun Marutyan* discussed the issue of rescuing the Armenians by the Turks and Kurds. When this rescue is regarded within the comparative genocide studies, in particular Yad Vashem Institute of “Righteous Among the Nations,” then the real cases of rescue are radically diminished. *Lilit Yepremyan* reverted to the psychological nature of the genocide that was rather scarce in the study of the Medz Yeghern. *Albert Musheghyan*, discussing a few analytical articles in the press of 1910s, came to the conclusion that the disaster of 1915 was not unexpected. The section’s reports abounded in an idea that the factor of the Armenian Genocide continues to retain its up-to-dateness not only in social and political occurrences, but also in the culture of human memory.

Eleven reports were read during the two sessions of the section titled “Reflection of the Armenian Genocide in the Literature.” Two of those had a very extensive coverage. *Mihran Minasyan* traced the subject of Armenian Genocide in the Arab literature, *Lilit Grigoryan* – in the works by the French Armenian writers. M. Minasyan noted that the written witness accounts by Arabs on the massacres are very few: there are only fifteen texts on the Cilician massacres, but on the subject

of genocide there are dozens of novels and stories, while among the theatrical performances two pieces stand out. L. Grigoryan mentioned around a dozen French authors and their works of fiction which however had been published before 1920. The author also reviewed a number of pieces by the French-writing and Armenian-writing authors. *Avetik Isahakyan* gave a detailed account of the role played by the great Armenian writer Avetik Isahakyan in activities of “Armenian-German Society” (1914-1939), particularly in the publication of the journal “Mesrop,” as well as in collecting a great number of eye-witness accounts and documentary evidence with regard to the Medz Yeghern. The joint report by *Anahit Jijyan* and *Nerses Kocharyan* is concerned with the discovery of the social and psychological aftermath of the Genocide. The report by *Hasmik Margaryan* discussed the methods of teaching the subject of the Armenian Genocide at high school of general education. Other reports dealt with the references to the Armenian Genocide in the works by individual authors. Thus, *Inga Avagyan* talked on unpublished memoir by Aghasi Makaryan “From the History of Our Family” (1976); *Knarik Ter-Davtyan-Arevshatyan* – about the monograph “History of Annihilation of Minor Armenia and Its Great Capital Sebastia” (1924) by Karapet Gabikyan; *Ani Avetisyan* shared her views on the ways of representing the city of Kars in the novel “Snow” by Orhan Pamuk (2002); *Shushan Khachatryan* stressed on the theological manifestations of the massacre in the literary pieces by a number of Armenian writers; *Zbigniew Szmurło* (Poland) talked about the story by the Polish writer Zophia Nałkowska “Choucas” (1926); *Rubina Perroomian* (USA) discussed the experience of the second-generation of Diasporan Armenians to resist assimilation as reflected in the literature covering the collective psychology of the nation.

The Section “Legal and Socio-economic Problems of Eliminating the Aftermath of Genocide and its Compensation” listened to nine reports. *Garabet Moumdjian* (USA) regards the Ottoman laws on “Abandoned Properties” as proof of the phenomenon of Genocide. *Garnik Safaryan* presented the problems of legal liability for the Armenian Genocide regarding its state-sponsored planning and detailed programming, with complete involvement of the entities of government administration etc. *David Davidian* suggested a method of calculating the genocide-caused losses showing them to be currently amounting to 3 trillion US dollars. *Armen Marukyan* had a detailed discussion of the possibilities of consideration of the question of the Armenian Genocide in the context of Turkey – World force centers contradictions. *Irina Gayuk* (Ukraine) reported on the perception of the genocide in the context of global trends of development of the modern civilization making comparisons between the Armenian Genocide and Holodomor. *Suren Zolyan* presented the analysis of statements about the Armenian

Genocide by the US Presidents commenting on their semantic structures and their pragmatic orientation. *Levon Shirinyan* tried to re-examine the Treaties of San-Stefano and Berlin (1878), as well as their consequences with regard to the Armenian massacres and the genocide, while in the Dardanelles the defeat of the Entente forces was stipulated by the absence of will to strengthen the Russia's power. The speaker suggested to explore the Armenian Cause not only as a component of the Oriental Cause, but as the Turkish Cause within the International/European reality. *Emil Ordukhanyan* noted in his report that the genocidal activities of the Ottomans are also derived from their old traditions, since among the Turks the nationalist and racist stereotypes had been shaped long ago bringing forth a specific priority of the anticultural archetype of behavior. According to the analysis by *Hayk Sukiasyan*, the Armenian policy of the Ottoman Empire had been greatly influenced by the German geo-strategic thinking in contrast to the concept of "Middle Europe," and that the ideas emerging in this way can be transferred to the top military and political strata of Turkey.

The section "Cultural Genocide – 'White Massacre'" listened to eight reports. *Davit Kertmenjian* described the abandoned Armenian monuments in Mush area and their main protection problems. He suggested to transform the territory of St. Karapet Monastery of Mush into a center of exchange for educational programs and to create a virtual museum for that former religious center. *Anahit Astoyan*, following the discussion of the problem of the seized church property and cultural values, noted that it is impossible to calculate the losses of Armenian cultural treasures that was amassed and kept in Armenian churches and monasteries for centuries and to assess their scientific, historical and artistic value. *Armen Karamanyan* (Australia) having surveyed the vitality of the country's Armenian community, came to the conclusion that the disciples of the Armenian College who are not members of foreign organizations and show their continued presence in the life of the community, retain the capacity of maintaining and strengthening their Armenian identity, and that one of the circumstances stipulating this situation is the factor of the memory of the Armenian Genocide. *Rimma Mirumyan* believes that in the course of centuries the vital activities of the Armenian nation has been implemented by their creation and development of the high-level forms of culture, so that the Armenian national culture has been capable of fulfilling the function of ethnic preservation. Thus, the Armenian Genocide was essentially a policy designed to obliterate the manifestations of Armeniency like "nation" and "culture" in the Armenians' historic homeland. *Marianna Harutyunyan* reporting on the crosstones of Djughha in Nakhijevan being abused by the Azerbaijanis noted that the last years have seen a considerable effort in those stones being replicated and

reerected, which process is taking place both in and outside Armenia. *Anush Ter-Minasyan* showed architectural details of churches within the monasterial complex of Khtskonq, describing the dilapidated St. Sargis Church as a monument to the crime against the elevation of human soul, the humanity and the cultural values. *Armen Kazaryan* (Russia) noting that on the Turkey's territory the massive destruction of Armenian relics was done mostly in 1950-60s, proceeded to the architectural analysis of the Cathedral of Mren. *Lilit Hovhannisyan*, speaking about the historical-juridicial peculiarities of contemporary phase of the removal of consequences of the Armenian Genocide, underscored the current defects in the Genocide Convention and the problems of their elimination.

Summarizing the work of the symposium and putting a high value on its significance, *Yuri Suvaryan*, Academician-Secretary of the Division of Armenology and Social Sciences, National Academy of Sciences, Republic of Armenia, noted the high activity of the young generation of scholars, as well as the situation, whereby, in contrast to the previous conferences, the pivotal role in this one was played by the idea of compensation, the awareness of the need to focus attention at reparation of the damages so as to develop the appropriate legal and political mechanisms of suggesting a certain toolset for compensation. He expressed a hope that the forthcoming scientific conferences will be directed to the subjects of this order.

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Հանդեսը լույս է տեսնում տարին երեք անգամ: Բոլոր հոդվածները անցնելու են գրախոսական քննություն համապատասխան մասնագետների կողմից: Տպագրված նյութերի հեղինակները կստանան PDF առանձնատիպեր:

Նյութերը կարող են ուղարկվել խմբագրությանը էլեկտրոնային եղանակով:

Հրատարակման ենթակա նյութերը չպետք է գերազանցեն 30 էջ (A4) 12pt տառաչափով, 1,5 տողամիջով և բոլոր կողմերից թողնված 2,5 սմ լուսանցներով: Նկարները և աղյուսակները պետք է զետեղված լինեն տեքստի մեջ: Անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով հոդվածների համար ամփոփումներ (ռեզյումե)՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Հայերեն և ռուսերեն հոդվածները պետք է ունենան անգլերեն ամփոփումներ:

Հանդեսը պատասխանատու չէ հրապարակման իրավունքների համար, ինչի համար պետք է հոգան հեղինակները: Հանդեսի խմբագրական խորհուրդը նաև չի կրում հոդվածում արտահայտված գաղափարների և մտքերի համար պատասխանատվություն:

Հոդվածները պետք է ներկայացնել նշելով. ՎԵՐՆԱԳԻՐ, հեղինակի անունը և ազգանունը, գիտական աստիճանը, լուսանկար, հիմնարկի անվանումը, էլ. փոստի հասցեն:

ՀՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿԸ

Հղումները պետք տեղադրվեն տեքստում, տողատակերի ձևով՝

**Ազգանուն, տարի, էջ (էջեր) օրինակ՝
Վարդանյան Ա. Ռ., 2013, 219–230.**

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկը պետք է զետեղված լինի տեքստի վերջում՝

ԳՐՔԵՐ

Խաչիկյան Լ. Ա., Աշխատություններ, –
հ. Գ, Երևան, Նաիրի, 2008, 1206 էջ:

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

Vardanyan A. R., A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740–750s, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 217 (2013), pp. 9–15.

Խմբագրության հասցեն՝

Երևան 0019, ՀՀ Մարշալ Բաղրամյան
պող., 24/4,

Հեռ: +374 (0) 91511132

Էլ. փոստ: joas2015@yahoo.com

pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

The Journal appears three times a year. The manuscripts can be submitted at any time. All articles will be peer-reviewed by appropriate specialists in the fields. The authors will receive a PDF off-print of their articles after publication. The articles can be also submitted electronically to the Editorial board.

The length of the manuscripts should not exceed 30 pages (A4 format), but if the length of the manuscript exceeds the limit the authors should consult Editor-in-Chief on the early stage of publication. The text must be typed with 12pt, 1,5 spaced with 2,5 cm aligns left from all sides. Illustrations should be gathered in the text supplied with description, provenance and original size of the image. The articles written in Armenian and Russian should be supplied with an English summary.

The Journal is not responsible for copyrights of objects illustrated in the article. The scientific board of the Journal is not responsible for ideas expressed in the articles. It also preserves rights to deny the publication of the article.

STYLE

The article should be presented as follows: TITLE, the Name of the author supplied with a photo with a brief mention to the institution represented by the author placed beneath it. A resume of 1 to 3 pages in length should be placed at the end of the text.

REFERENCES

The references should be gathered in the text in form of footnotes typed with 10 pt in form of:

Author, year, page(s) e.g. Vardanyan A. R., 2010, 219 – 230.

All bibliographic data must be gathered as Bibliography at the end of the manuscript.

For books:

Vardanyan A. R., – The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Tenth century AD, Tübingen, 2013.

For articles:

Vardanyan A. R., – A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740 – 750s, Journal of the Oriental Numismatic Society, London, vol. 217, 2013, pp. 9 – 15.

In collaborative works/books or presented at conferences/congresses:

Vardanyan A. R., Coins from the Alamut Period, in: P. Willey's, Ismaili Castles in Iran and Syria, London, 2005, pp. 288 – 307.

Vardanyan A. R., The accession of Hārūn ar-Rashīd to the throne and some aspects of 'Abbāsīd administration in Armīniya as reflected in sources, in Proceedings of the conference "Title", 24 – 29 September 2012, pp. 6 with ill. (St. Hermitage, St. Petersburg).

While citing the same work again a form: *ibid.*, page(s) is preferable.

Publishing house address:

0019, Yerevan, RA, Marshal Bagramyan ave., 24/4

phone: +374 (091)511132

E-mail: joas2015@yahoo.com

pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

When making use of the texts published by the Journal, a reference is arbitrary. A complete or partial reproduction of text from this publication has to be specifically approved by the Editor.

РУКОВОДСТВО ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал выходит три раза в год. Все статьи предварительно направляются на рецензию соответствующим специалистам. Авторы, чьи работы приняты к публикации, получают PDF версию своей работы. Материалы могут быть направлены в редакцию Журнала по электронной почте.

Подлежащие публикации материалы не должны превышать 30 страниц (A4 формат). Текстовая часть должна быть набрана размером шрифта 12pt и иметь поля со всех сторон в 2,5 см. Фотографии и графические изображения должны быть помещены внутри текста или в конце. Работы на английском, французском и немецком языках должны иметь резюме на армянском и русском языках от 1 до 3 страниц. Материалы представленные на армянском и русском языках должны иметь резюме на английском языке (до 3 страниц).

Журнал не несет ответственности за права на публикацию тех или иных материалов, представленных авторами.

Редакционная коллегия Журнала не несет ответственности за высказываемые в работах авторов идеи, положения и постулаты.

СТИЛЬ

Работы должны быть оформлены следующим образом:

Заглавие, имя и фамилия автора, ученая степень, фотография (3x4), наименование организации и эл. почты автора.

ССЫЛКИ И БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

Ссылки должны быть подстрочными и оформлены следующим образом:

Фамилия, год, страница(ы), например: Варданян А., 2013, 219 – 230.

Приложенный к статье библиографический список должен быть оформлен следующим образом:

Для книг

Пономарев А., Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII – XV вв., Москва, 2012.

Для статей в журналах и в сборниках

Акопян А., Евгений Александрович Пахомов (1880 – 1965), Эпиграфика Востока, вып. 30, Москва, 2013, стр. 310 – 321.

Варданян А., Некоторые аспекты аббасидской администрации в «Армении» в первые годы халифата Харун ар-Рашида (786 – 809 гг.), в: Сборник статей международной конференции, посвященной 125-летию со дня рождения академика Иосифа А. Орбели, Ереван, 13 - 16 сентября 2012, стр. 117 - 122.

При ссылке на уже упомянутую работу используется аббревиатура *ibid.*, *page(s)*.

Адресс редакции

0019, Ереван РА, пр. Маршала Баграмяна 24/4

Тел.: +374 (091)511132

E-mail: joas2015@yahoo.com

pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка обязательна. Воспроизведение материалов настоящего издания допускается только с разрешения редакции.

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյանի պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 091.511132*

*Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 091.511132*

*24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 091.511132*

www.hayagithimnadram.am

Email: joas2015@yahoo.com, info@haygithimnadram.am; pavelchobanyan@gmail.com

ՀՀ ԳԱՍ տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պ., 24.

Printing House of the NAS RA, 375019, Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.

Типография НАН РА, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.